

Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 14 (28)*

Засновано в 1995 році

ASSOCIATION OF POLITICAL PSYCHOLOGISTS OF UKRAINE
INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY
AT NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES
OF UKRAINE

PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Collection of scientific essays
Issue 14 (28)

Founded in 1995

УДК 32:159.9 (062.552)

Засновники:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Асоціація політичних психологів України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ№ 22185-12085 ПР від 24.06.2016 р.

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (наказ МОН України про затвердження рішень Атестаційної колегії МОН України №886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 15/23 від 26.12.2023 р.)

Обговорюються методологічні аспекти прогнозування економічної поведінки індивідів і спільнот, дослідження соціальної згуртованості та інші теоретико-методологічні проблеми політичної психології. Аналізується вплив різних видів ідентичностей на динаміку ставлення до влади, проживання екзистенційних загроз під час війни, формування політичних та економічних орієнтацій молоді. Досліджуються напрями нормативного, технічного, методичного забезпечення підтримання психологічного добробуту дітей та дорослих у кризовий період та в умовах зовнішньої військової агресії. Представлено аналіз та результати апробації інструментарію політико-психологічних досліджень в українському контексті.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Редакційна рада:

М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
С. Д. Максименко (м. Київ), *Н. В. Хазратова* (м. Львів),
Л. А. Найдьонова (м. Київ)

Редакційна колегія:

О. В. Полунін – д-р психол. наук (голова);
Т. М. Траверсе – д-р психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський – доктори психол. наук;
О. Горбанюк (Польща) – дійсний д-р психології, *О. Молчанова* – д-р психіатрії та психотерапії, *Е. Фраделос* (Греція), *А. Васкес-Ехеверрія* (Уругвай) – доктори філософії в галузі психології; *В. І. Вус, Ю. І. Гулий, Л. Г. Чорна, С. Л. Чуніхіна* – кандидати психол. наук

Адреса редакції: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

© Асоціація політичних психологів України, 2023
© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023

UDC 32:159.9 (062.552)

Founders:

Institute for Social and Political Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine
Association of Political Psychologists of Ukraine

The collection of articles has been incorporated into the national professional periodicals of Ukraine, which may publish submitted thesis outcomes for either ScD or PhD research degree in Psychology (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine 'On the Approval of the Decisions of the Ministry's Classification Board No.886 dd. 02/07/2020)

Recommended for publication by the Academic Council of the Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Minutes No. 15/23 dd. 26.12.2023)

The authors discuss methodological aspects of forecasting the economic behavior of individuals and communities, the study of social cohesion, and other theoretical and methodological problems of political psychology. They also analyze the influence of different types of identities on the dynamics of attitudes towards the authorities, the experience of existential threats during the war, and the formation of political and economic orientations of youth. In the context of the war challenges, the directions of normative, technical, and methodical maintenance of the psychological well-being of children and adults in the crisis period are investigated. The issue presents the analysis and results of the approbation of the tools of political-psychological research in the Ukrainian context.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Editorial Council:

Mykola M. Sliusarevskiy (Head, Kyiv),
Serhii D. Maksymenko (Kyiv), *Nihora V. Khazratova* (Lviv),
Liubov A. Naidionova (Kyiv)

Editorial Board:

Oleksii V. Polunin, Doctor in Psychology (Chief Editor)
Tetiana Traverse, Doctor in Psychology (Deputy Chief Editor)
Ivan G. Batrachenko and *Vadym O. Vasiutynsky*, Doctors in Psychology,
Oleh Horbaniuk, Dr.Hab., *Olena Molchanova*, Doctor in Psychiatry and Psychotherapy,
Evangelos C. Fradelos and *Alejandro Vósquez-Echeverría*, Doctors in Philosophy,
Viktor I. Vus, *Yurii I. Hulyi*, *Lidiia G. Chorna*, *Svitlana L. Chunikhina*, PhD in
Psychology

Editorial office: 15 Andriivska str., Kyiv, 04070

© Association of Political Psychologists of Ukraine, 2023

© Institute for Social and Political Psychology at NAES of Ukraine, 2023

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Васютинський Вадим. Зміна ставлення до влади як наслідок взаємодії соціальних ідентичностей	7
Малхазов Олександр. Методологічні обмеження прогнозування економічної поведінки українців	24
Сівере Зінаїда. Аналіз теоретичних досліджень соціальної згуртованості в зарубіжних наукових джерелах	36
Суший Олена. Травма як соціальний діагноз українського суспільства	62

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Вінков Веніамін. Ідентичність українця в умовах війни: особливості переживання загроз	79
Дворник Марина. Предиктори успішності електронного підтримання психологічного добробуту особистості в кризовий період.....	93
Дроздов Олександр. Динаміка соціально-політико-психологічних особливостей вітчизняної молоді протягом російсько-української війни.....	106

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

Жадан Ірина. Регіональні особливості структурування політичної ідентичності студентської молоді	122
Позняк Світлана. Семантичні координати економічних орієнтацій молоді	135
Ларін Дмитро. Аналіз показників психологічного добробуту дитини в нормативно-правових документах	147

ПРОБЛЕМИ РОЗРОБЛЕННЯ ТА АПРОБАЦІЇ СУЧАСНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Каніболоцька Марія. Теоретичний аналіз інструментарію дослідження почуття причетності.....	163
Кравчук Світлана. Валідизація методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» на українській вибірці	176

CONTENT

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Vasiutynskyi Vadym O. Change of attitudes towards authorities as a consequence of social identities interactions.....	7
Malkhazov Oleksandr R. Methodological limitations of forecasting the economic behavior of Ukrainians.....	24
Sivers Zinaida F. Analysis of theoretical studies on social cohesion in foreign academic literature.....	36
Olena Sushyi V. Trauma as a social diagnosis of Ukrainian society	62

NEW TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY IN THE CONTEXT OF EXTERNAL MILITARY AGGRESSION

Vinkov Veniamin Yu. The identity of a Ukrainian in the war conditions: features of the experience of threats	79
Dvornyk Maryna S. Predictors of successful electronic support of psychological well-being of a person in crisis	93
Drozdov Oleksandr Y. Dynamics of socio- and political and psychological characteristics of domestic youth during the Russian-Ukrainian war	106

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL CHALLENGES OF YOUTH SOCIALIZATION AND DEVELOPMENT OF EDUCATION

Zhadan Iryna V. Regional features of structuring the political identity of students	122
Poznyak Svitlana I. Semantic coordinates of youth economic orientations.....	135
Larin Dmytro I. Analysis of child psychological well-being indicators in regulatory and legal documents.....	147

PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT AND APPROVAL OF MODERN TOOLS FOR POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Kanibolotska Mariia S. Theoretical analysis of instruments in the research of sense of belonging	163
Kravchuk Svitlana L. Validation of the questionnaire «Diagnostics of interpersonal unforgiveness in close relationships»	176

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.64

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-137>

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник
відділу психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-9808-4550>

vadyvas55@gmail.com

ЗМІНА СТАВЛЕННЯ ДО ВЛАДИ ЯК НАСЛІДОК ВЗАЄМОДІЇ СОЦІАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Актуальність. У надзвичайних умовах складові ідентичності спричиняють поважні, часом вирішальні ефекти, які даються взнаки в процесах суспільного самовизначення. Соціальну ідентичність слід трактувати як сукупність різних ідентичностей, що актуалізуються за певних умов, взаємодіють між собою та породжують специфічні ефекти, зокрема в ставленні до влади.

Мета дослідження – виявлення можливих змін у ставленні українців до влади як наслідку взаємодії їхніх ідентичностей.

Методологія. У лютому-березні 2023 р. в онлайнному режимі з використанням гугл-форми опитано 397 осіб. В основу питальника лягли визначені на попередньому етапі дослідження показники ставлення до влади та варіанти ідентичності. Оцінна шкала мала вигляд 5-бального семантичного диференціала. Відношення між кількісними показниками встановлювано на основі кореляційного, порівняльного та дисперсійного аналізу.

Результати. Респонденти найвище оцінили свою громадянську ідентичність, далі йшли місцева, професійна, європейська, східнослов'янська та релігійна ідентичності. Оцінка індикаторів ставлення до влади набула такого вигляду: ставлення до влади змінилося на краще – 3.64, позитивна оцінка дій державної влади – 3.6, позитивна оцінка дій місцевої влади – 3.23, більше довіри до офіційних джерел інформації – 3.66, невідчуження загрози переконанням і цінностям з боку української влади – 3.83. Кореляційний аналіз показав, що

показники прихильного ставлення до влади найбільш позитивно корелюють із громадянською ідентичністю респондентів, меншою мірою – з місцевою та професійною, натомість негативно корелюють із релігійною ідентичністю і не корелюють з ідентичностями європейською та східнослов'янською. Застосування двофакторного дисперсійного аналізу не виявило виразного домінування певних поєднань варіантів ідентичності у впливі на ставлення до влади. Водночас виявлено парадокс. За прямого віднесення показників ставлення до влади до різних варіантів ідентичності громадянська, місцева та професійна ідентичності виразно переважають релігійну за своєю впливовістю. Проте в разі взаємодії між ними висока релігійна ідентичність українців спрацьовує як чинник погіршення ставлень до влади тоді, коли інші ідентичності є слабкими. Натомість високий чи навіть середній рівень інших ідентичностей «нейтралізує» такий вплив ідентичності релігійної. Отже, взаємодія різних варіантів соціальної ідентичності справляє загалом помірний вплив на ставлення громадян до влади. Водночас серед носіїв граничних рівнів ідентичностей цей вплив виявляється більш вагомим. Результати дослідження дали підстави говорити про ефект екстремальної взаємодії ідентичностей.

Практична значущість дослідження полягає у виробленні методологічного підходу до виявлення ефектів взаємодії різних варіантів соціальної ідентичності; в уявленні соціально-психологічної ролі релігійної ідентичності як чинника ставлення до влади; у висвітленні проблемного конфесійного і світоглядного становища вірян Української православної церкви.

Перспективи досліджень можуть полягати в перевірці отриманих результатів на більш об'ємних і збалансованих вибірках; бажаним є чіткіше розрізнення впливу ідентичнісних, загальнополітичних і воєнних чинників; потребує уточнення психологічний зміст ефектів взаємодії різних ідентичностей.

Ключові слова: ставлення до влади; взаємодія ідентичностей; громадянська ідентичність; місцева ідентичність; релігійна ідентичність; професійна ідентичність.

Vadym O. Vasiutynskyi

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Researcher
of the Department of Psychology of Masses and Communities,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-9808-4550>

vadymvas55@gmail.com

CHANGE OF ATTITUDES TOWARDS AUTHORITIES AS A CONSEQUENCE OF SOCIAL IDENTITIES INTERACTIONS

Relevance. In extraordinary conditions, the components of identity cause important, sometimes decisive effects, which are taking its toll in the processes of social self-determination. Social identity should be interpreted as a set of different

identities that are actualized under certain conditions, interact with each other and generate specific effects, in particular, in relation to the authorities.

The purpose of the study was to identify possible changes in the attitudes of Ukrainians to the authorities as a result of the interaction of their identities.

Methodology. In February-March 2023, 397 people were surveyed online using a Google form. The basis of the questionnaire was determined at the previous stage of the research. The evaluation scale had the form of a 5-point semantic differential. The relationship between quantitative indicators was established on the basis of correlation, comparative and variance analyses.

The results. Respondents rated their civic identity the highest, followed by local, professional, European, East Slavic, and religious ones. The assessment of the indicators of attitude towards the government took the following form: the attitude towards the government had changed for the better - 3.64, a positive assessment of the state authorities actions - 3.6, a positive assessment of the local authorities actions - 3.23, more trust in official sources of information - 3.66, no feeling of threat to beliefs and values from the Ukrainian authorities - 3.83. Correlation analysis showed that the indicators of a favorable attitudes towards the authorities were most positively correlated with the civic identity of the respondents, to a lesser extent – with the local and professional ones, instead, they were negatively correlated with religious identity and did not correlate with European and East Slavic ones. The application of two-factor variance analysis did not reveal a clear dominance of certain combinations of identity variants in influencing the attitudes to the authorities. At the same time, a paradox was revealed: in the case of direct attribution of indicators of attitude towards the authorities to different variants of identity, civic, local and professional ones in terms of their influence clearly outweighed religious one. However, in the case of interaction between them, the high religious identity of Ukrainians acted as a factor in the deterioration of attitudes towards the authorities, when others identities were weak. Instead, a high or even medium level of other identities "neutralized" such an influence of the religious identity. Therefore, the interaction of different variants of social identity generally had a moderate effect on the citizens' attitudes to the authorities. At the same time, among the bearers of marginal levels of identities, this influence was more significant.

Conclusions. The results of the study gave reason to talk about the effect of extreme interaction of identities.

The **practical significance** of the study lies: in the development of a methodological approach to identifying the effects of the interaction of different variants of social identity; in the expression of the social and psychological role of religious identity as a factor of attitudes towards the authorities; in highlighting the problematic confessional and worldview situation of believers of the Ukrainian Orthodox Church.

Prospects for research may consist in checking the obtained results on larger and more balanced samples; a clearer distinction of the impact of identity, general political and military factors is desirable; the psychological content of the different identities interactions effects needs clarification.

Keywords: attitudes to authorities; interaction of identities; civic identity; local identity; religious identity; professional identity.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Стан і напрями розвитку масової свідомості, а отже, і суспільства загалом найбільше залежать від змісту колективної ідентичності, що особливо яскраво проявляється під час соціально-політичних збурень – таких, як українські «майдани» та російсько-українська війна. Малопомітні в повсякденному дискурсі складові ідентичності в надзвичайних умовах спричиняють поважні, часом вирішальні ефекти, які, своєю чергою, даються взнаки в процесах суспільного самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Відповідні явища були предметом уже досить численних досліджень у політології, соціології, психології.

Т. Воропаєва розглядає формування спільної ідентичності громадян України як актуальне і стратегічно важливе завдання. Проте, зазначає вона, такі колективні ідентичності українців, як етнічна, регіональна та релігійна, не стають спільними для більшості громадян через поліетнічність, поліконфесійність та регіональну багатоманітність українського суспільства. Натомість такими можуть стати ідентичності громадянсько-політична, європейська континентальна та європейська цивілізаційна (Воропаєва, 2016).

На актуальності для України співвідношення етнічної і політичної ідентичності наголошує І. Іванов. Як складові соціальної ідентичності вони існують одночасно і паралельно, стабілізують одна одну, забезпечують створення системи цінностей, норм і правил поведінки в суспільстві (Іванов, 2012).

Істотними для України є територіяльні ідентичності. За даними Г. Коржова, у 1990-х роках місцева і регіональна ідентичності перевищували національну та глобальну. Загалом переважало поєднання локально-регіональної ідентичності з національною. Водночас структура територіяльних ідентичностей не була непорушною, зокрема відбувалося переміщення людей від глобального до локально-регіонального полюса (Коржов, 2010).

Локальну ідентичність, зазначає Я. Верменич, не завжди слід осмислювати як територіяльну, вона може бути синонімом окремого в різних формах його прояву – від деталей приватного життя до соціальних асоціацій і корпоративної психології. Проте територія, навіть як тло, визначає масштаб і специфіку життя в середовищі (Верменич, 2016, с. 55).

Вивчаючи психологію місця, польська дослідниця M. Lewicka виділила дві групи чинників прив'язаності до нього – риси власне місця і людей (друга група має виразну перевагу у своєму впливі). Вона окреслила дві форми прив'язаності до місця: традиційну, «закорінену» і активну, плинну, пізнавальну. Lewicka також зафіксувала набагато більшу регіональну диференціацію в Україні порівняно з Польщею (Lewicka, 2012, s. 309-311).

Група дослідників визначила процес муніципалізації в розвитку громад як посилення організаційної і правової автономії та ресурсного зміцнення територіяльною спільнотою базового рівня, що покликаний забезпечити національну ідентифікацію країн в умовах глобалізації та регіоналізації. Водночас у їхньому розумінні громада може означати й групу людей, яких об'єднує професія або соціально-економічне середовище. Ці групи є невеликими об'єднаннями людей, які не конче мають проживати в одному поселенні (Петрушенко та ін., 2013, с. 120, 221-222).

Особа може мати, пише P. Corfield, багато ідентичностей, які перетинаються. Їхнє значення по-різному оцінює як сама особа, так і її оточення. Вони є дуже складні і водночас дуже особисті. Деякі з них у певні моменти життя важливіші, ніж інші, одні можуть суперечити другим. Наприклад, почуття патріотичного опору, імовірно, сильно пробудиться, якщо своя країна зазнає неспровокованого нападу іноземної тиранії (Corfield, 2021).

Отже, соціальна ідентичність (українців, але не тільки їх) має складну структуру, найвиразніше прив'язана до певної території, а радше спільноти, що на ній проживає. Проте вона може відображати й належність до інших спільнот – не територіяльних, а світоглядних або життєдіяльнісних (напр., професійних). В основі формування таких «уявлених» спільнот (Андерсон, 2001) лежить не що інше, як формування спільної ідентичности, що має переважно стихійний характер, але може бути до певної міри керованим, особливо в умовах дедалі відчутнішої віртуалізації суспільства.

У наш час формування спільної ідентичности відбувається під потужним тиском ідеологій та медіапроектів, витонченої техніки маніпулювання суспільною свідомістю (Верменич, 2016, с. 354). Актори, наділені символічною владою, можуть звертатися до «ідентичности» як засобу групової мобілізації для досягнення політичних цілей. Така здатність є важливим ресурсом політики, за допомогою якого політика виробляє соціальне і конструює групи, створює таксономію соціального простору (Іванов, 2012). Може йтися про небезпеку ментально-світоглядної агресії в інформаційній війні, про загрози психологічного

впливу з метою деформації мотивації, ментальності, ідентичності, світогляду та поведінки особи і суспільства (Воропаєва, 2016).

Технологізація процесів формування ідентичності сприяє проведенню психологічних досліджень у цій сфері. Ці дослідження звичайно не задовольняють поширених ілюзій про можливості тривалого цілеспрямованого впливу на широкі верстви населення, але часом пропонують ефективні прийоми корекції або актуалізації тих чи тих складових ідентичності. Наприклад, поєднання множинної категоризації та людської ідентичності висвітлено як оптимальну умову та ефективну стратегію зменшення дегуманізації чорношкірих, гармонізації міжгрупових відносин (Albarellò, & Rubini, 2012); показано, що в сприйманні інтелекту інших осіб відповідна контекстна інформація, така як соціальна ідентичність і загроза від зовнішньої групи, змінює інтерпретацію фізичних ознак, які сигналізують про наявність інтелекту (Hackel, Looser, & Bavel van, 2014); досліджено вплив макроконтекстуальних передумов – інституційної дискримінації, макроекономічного розвитку та ідеологічних цінностей – на рівень соціального домінування (Fischer, Hanke, & Sibley, 2012).

Зміст останнього дослідження дає підстави перенести увагу на ставлення носіїв певної соціальної ідентичності до влади. L. Negura, N. Plante, & M. Lévesque зазначають, що в сучасних дослідженнях традиційне визначення влади як контролю протиставляють розумінню влади як здатності. Безперервність і трансформація владних відносин можливі лише через інтеріоризацію соціальних уявлень, які й легітимізують владу в суспільстві. Відповідно до аналітичної моделі соціальних уявлень D. Jodelet (2012), вони розглядають їх на трьох рівнях: на трансуб'єктному рівні соціальні уявлення виникають через культурні схеми і соціальні норми; на міжуб'єктному – становлять активну інтерпретаційну структуру і формують відносини влади в кожному конкретному комунікативному контексті; суб'єктний рівень стосується до інтеріоризації домінантних соціальних уявлень, які сприяють суб'єктивній легітимізації статусу індивідів у стосунках (Negura, Plante, & Lévesque, 2020). Звідси можна висувати, що владні стосунки складаються на міжуб'єктному рівні взаємодії, із якого поширюються «вниз» – на суб'єктний рівень, де стають частиною ідентичності індивідуальних учасників, і «вгору» – на рівень трансуб'єктний, де доповнюють і міняють культурні схеми та соціальні норми.

Описані характеристики соціальної ідентичності спонукають трактувати її радше як сукупність різних ідентичностей – більш і менш виражених та потенційно можливих, що, по-перше, актуалізуються за певних умов, а по-друге, впливають одна на одну, взаємодіють між собою

та породжують певні ефекти, зокрема в ставленні до влади. Питання про принципову множинність чи одиницність ідентичностей навряд чи буде коли-небудь розв'язано, проте взаємодія між окремими ідентичностями або складовими лише однієї наявної може і повинна ставати предметом психологічного дослідження.

Відтак метою статті є виявлення можливих змін у ставленні українців до влади як наслідку взаємодії їхніх ідентичностей.

Виклад основного матеріалу дослідження з його теоретичними засадами, описом методів і методик та повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. За результатами дослідження, проведеного у 2022 р., виявлено шість варіантів ідентичностей, що їх найчастіше згадували українські респонденти в наративах про життя в умовах війни: громадянська, місцева, релігійна, професійна, східнослов'янська, європейська.

Отримані на цьому етапі наративи (респонденти оцінювали різні сторони свого особистого життя через рік після початку повномасштабної російської воєнної агресії) згруповано за тематичними блоками, що лягли в основу питальника, застосованого на другому етапі дослідження в лютому-березні 2023 р. Опитування проходило в онлайн-режимі з використанням гугл-форми. До його проведення було залучено студентів-практикантів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вибірка респондентів налічувала 397 осіб, із яких 69% становили жінки. За віком виділилися такі групи: 18–29 років – 55,4%, 30–44 роки – 24,9%, 45–59 років – 16, 9%, 60 років і старші – 2,9%. Отже, у вибірці мав місце перекіс за статтю (переважають жінки) і віком (переважає молодь). За місцем перебування під час війни отримано такий розподіл: перебувають там само, де раніше, 61%; внутрішньо переміщені особи – 29,2%; біженці за кордоном – 8,3%; учасники бойових дій – 1,5 %.

Запропоновані в анкеті індикатори мали вигляд семантичного диференціала. Оцінку своєї ідентичности респонденти робили за 5-бальною шкалою. Найвище оцінено громадянську ідентичність за ознакою (від 1 до 5 балів) «Для мене зовсім не важливо почуватися громадянином України – Для мене вкрай важливо почуватися громадянином України» (середній бал по всій вибірці – 4.36). Аналогічно оцінювано й решту варіантів ідентичности: почуватися мешканцем свого міста або села (3.59), представником своєї професійної спільноти (3.59), європейцем (3.52), представником східнослов'янської спільноти (2.73), представником релігійної спільноти (2.09).

Подібний вигляд мали індикатори ставлення до влади, які теж було визначено на попередньому етапі дослідження (для зручності

сприймання полярні вислови в статті наведено таким чином, щоб лівий вислів (1 бал) відображав негативне ставлення до влади, а правий (5 балів) – позитивне): «Моє ставлення до влади змінилося на гірше – Моє ставлення до влади змінилося на краще» (середній бал по всій вибірці – 3.64), «Я негативно оцінюю дії державної влади – Я позитивно оцінюю дії державної влади» (3.6), «Я негативно оцінюю дії місцевої влади – Я позитивно оцінюю дії місцевої влади» (3.23), «Я став (-ла) менше довіряти офіційним джерелам інформації – Я став (-ла) більше довіряти офіційним джерелам інформації» (3.66), «Я відчуваю загрозу моїм переконанням і цінностям із боку української влади – Я не відчуваю загрози моїм переконанням і цінностям із боку української влади» (3.83).

Кореляційний аналіз показав, що показники прихильного ставлення до влади найбільш позитивно корелюють із громадянською ідентичністю респондентів, дещо меншою мірою – із місцевою, далі – із професійною, натомість негативно корелюють із релігійною ідентичністю і не корелюють з ідентичностями європейською та східнослов'янською (табл. 1).

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляції між ставленням респондентів до влади і варіантами їхньої ідентичности

Показники ставлення до влади	Варіанти ідентичности			
	громадянська	місцева	професійна	релігійна
Ставлення до влади змінилося на краще	.29**	.12*	.17**	-.11*
Позитивна оцінка дій державної влади	.29**	.16**	–	–
Позитивна оцінка дій місцевої влади	.23**	.16**	.13**	-.11*
Більше довіри до офіційних джерел інформації	.28**	.19**	.11*	–
Невідчування загрози переконанням і цінностям із боку української влади	.31**	.16**	.21**	-.11*

Примітки: * – $p \leq .05$; ** – $p \leq .01$.

Отже, позитивне ставлення до влади за різними аспектами її сприймання найбільш виразно спирається на громадянську ідентичність. Щодо цього слід зауважити, що тривка громадянська ідентичність часто-

густо спонукає до критичної оцінки влади, проте в умовах воєнної агресії радше зумовлює гуртування навколо неї.

Схожу роль, очевидно, виконує й місцева влада, очікування щодо якої, проте, є менш категоричними і політизованими.

У носіїв професійної ідентичності теж переважає позитивне ставлення до влади в різних аспектах – за винятком власне державної влади (останнє, імовірно, через здатність давати більш неупереджену фахову оцінку її дій).

В осіб, які наголошують на своїй релігійній ідентичності, спостерігаємо помірно негативну оцінку влади, зокрема зосередження на загрозах, що йдуть від неї. Це можна частково пояснити тим, що в сучасних умовах така ідентичність, імовірно, сильніше заактуалізувалася серед прихильників московського патріархату в Україні, які вочевидь схильні критичніше оцінювати українську владу.

Ще дві ідентичності – європейська і східнослов'янська – не показали значущих зв'язків зі ставленням до влади.

Застосування двофакторного дисперсійного аналізу показало, що міжгрупові ефекти впливу на показники ставлення до влади значуще проявилися в окремих поєднаннях різних варіантів ідентичності за браку виразного домінування одного з них (табл. 2).

Таблиця 2

**Міжгрупові ефекти впливу ідентичностей
на показники ставлення до влади (за F-критерієм)**

Показники ставлення до влади	Пари ідентичностей				
	Громадянська і професійна	Громадянська і східнослов'янська	Професійна і місцева	Місцева та європейська	Місцева і східнослов'янська ^a
Ставлення до влади змінилося на краще	–	2.01*	2.33**	–	1.68*
Позитивна оцінка дій державної влади	1.69*	–	–	–	–
Позитивна оцінка дій місцевої влади	–	–	1.67*	–	–
Більше довіри до офіційних джерел інформації	–	–	–	2.11**	1.9*

Примітки: * – $p \leq .05$; ** – $p \leq .01$.

Як бачимо, найбільш чутливим до впливу взаємодії ідентичностей виявився загальний показник ставлення до влади.

Для увиразнення ефектів взаємодії ідентичностей між собою та їхнього впливу на ставлення до влади далі було здійснено 15 попарних порівнянь усіх шести варіантів ідентичності. На основі перетину 5-бальних оцінок у кожній парі ідентичностей виділено по дві контрастні групи: наприклад, одна з низькою (1-2 бали) релігійною і високою (4-5 балів) місцевою ідентичністю, а друга – з оберненим відношенням. Дані цих груп порівняно за критерієм Манна – Вітні.

Найбільше значущих відмінностей у ставленні до влади між контрастними групами зафіксовано в поєднанні ідентичностей релігійної і місцевої (за всіма п'ятьма індикаторами), релігійної і професійної та релігійної і громадянської (в обох випадках – за чотирма індикаторами; табл. 3). Кількість аналогічних показників у решті пар ідентичностей становила від нуля до двох, і далі цих випадків ми не аналізували.

Отже, маємо цікавий парадокс: у разі прямого віднесення показників ставлення до влади до різних варіантів ідентичності громадянська, місцева та професійна виразно переважають релігійну ідентичність за кількістю зв'язків, проте коли виділяємо ефекти взаємодій між ними, то релігійна постає як найбільш статистично пов'язана з такими ефектами. І в усіх значущих співвідношеннях релігійність посилює негативні оцінки влади.

Щоб з'ясувати психологічний зміст такого ефекту, ми провели порівняльний аналіз оцінки респондентами своєї релігійності з іншими соціально-психологічними показниками, що їх було зафіксовано під час опитування. Було висунуто гіпотезу, що виявлений феномен пов'язаний із належністю/прихильністю частини віруючих громадян до православної церкви московського патріархату. В умовах, що склалися на сьогодні, віряни цієї церкви можуть почуватися об'єктом політичного тиску, який справляє на них держава (незалежно від його причин і способів).

Оскільки в анкеті не було запитання про конфесійну належність, ми скористалися з чотирьох показників, які можуть опосередковано відображати постави прихильників московського патріархату щодо внутрішньоукраїнських політичних питань. Такими показниками були вислови «Я став (-ла) більше цінувати українську мову» (середній бал по всій вибірці – 4.19), «Я став (-ла) більше довіряти україномовним джерелам інформації» (3.27), «Я став (-ла) менше довіряти російськомовним джерелам інформації» (4.45), «Я відчуваю загрозу моїм переконанням і цінностям із боку росіян» (3.93; табл. 4).

Таблиця 3

Показники значущих відмінностей у ставленні до влади між контрастними групами за різними поєднаннями ідентичностей

Вислови – індикатори ставлення до влади	Контрастні групи за ідентичностями								
	Місцева (М) і релігійна (Р)			Професійна (П) і релігійна (Р)			Громадянська (Г) і релігійна (Р)		
	M > P (n=149)	P > M (n=18)	U-test	П > Р (n=145)	Р > П (n=12)	U-test	Г > Р (n=218)	Р > Г (n=10)	U-test
Ставлення до влади змінилося на краще	3.83	3	.01	3.9	3	.05	3.82	3.1	.05
Позитивна оцінка дій державної влади	3.73	3.22	.05	–	–	–	–	–	–
Позитивна оцінка дій місцевої влади	3.46	2.5	.01	3.39	2.58	.05	3.37	2.7	.05
Більше довіри до офіційних джерел інформації	3.87	2.89	.01	3.88	2.75	.05	3.78	2.3	.001
Невідчування загрози переконанням і цінностям із боку української влади	4.07	3.44	.05	4.03	3.25	.05	4	3.2	.05

Примітка: > – високий рівень ідентичності в лівій частині нерівності і низький – у правій.

Таблиця 4

Показники значущих відмінностей у проукраїнських/проросійських постановах між контрастними групами за різними поєднаннями ідентичностей

Постави	Контрастні групи								
	M > P	P > M	U-test	П > П	P > П	U-test	Г > П	P > Г	U-test
Цінування української мови	4.51	3.67	.001	4.31	3.42	.05	4.5	3.2	.001
Довіра до українськомовних джерел інформації	3.53	2.67	.01	3.31	2.42	.05	3.42	2.8	–
Недовіра до російськомовних джерел інформації	4.66	2.94	.001	4.68	2.83	.001	4.75	2.2	.001
Відчуття загрози переконанням і цінностям із боку росіян	4.03	3.39	.05	3.9	3.17	–	4.01	2.9	.05

Як бачимо, за більшістю показників позиції груп із переважанням релігійної ідентичності значуще відрізняються меншою схильністю до проукраїнських та більшою – до проросійських постав. Особливо яскраво це проявляється в ставленні до української мови та довірі/недовірі до російськомовних джерел інформації. Звідси випливає, що прихильність частини православних вірян до підпорядкування московському патріархату не лише спрямовує їх у бік проросійських постав, а й відвертає їх від громадянської, місцевої і навіть професійної ідентичності. Водночас тут ідеться про виразну меншість вірян Української православної церкви, яка після нібито проголошеного розриву з московським патріархатом опинилася в «завислому» становищі і з канонічного, і з політичного, і з психологічного погляду.

Проте важливою є й інша обставина, яка відображає власне взаємодійний аспект двох ідентичностей – поза впливом суто політичних складових. Для відповідної ілюстрації ми використали порівняння релігійної і професійної ідентичностей в аспекті довіри/недовіри до офіційних джерел інформації.

Поряд з уже описаними контрастними групами було виділено ще три групи з різними ідентичностями: низькою релігійною і низькою професійною, середньою релігійною і середньою професійною, високою релігійною і високою професійною. Оцінки довіри до офіційних джерел інформації наведено в таблиці 5.

Таблиця 5

Середні бали оцінки довіри до офіційних джерел інформації в групах із різним рівнем релігійної і професійної ідентичностей

Групи за поєднаннями ідентичностей				
Низька релігійна і низька професійна (n=41)	Низька релігійна і висока професійна (n=145)	Середня релігійна і середня професійна (n=32)	Висока релігійна і низька професійна (n=12)	Висока релігійна і висока професійна (n=33)
3.63*	3.88**	3.69*	2.75	3.64*

Примітка: рівень відмінностей між групою з високою релігійною і низькою професійною ідентичностями і кожною з решти груп: * – $p \leq .05$; ** – $p \leq .01$.

На додаток до вищеописаних відмінностей між контрастними групами з низькою релігійною і високою професійною та високою релігійною і низькою професійною ідентичностями слід зазначити, що значущі відмінності проявилися між групою з високою релігійною і низькою професійною ідентичностями і рештою груп. Висока релігійна ідентичність у поєднанні з низькою професійною знижує довіру до офіційних джерел інформації, але такого самого ефекту немає в інших поєднаннях цих двох ідентичностей.

Подібні відношення мають місце й щодо решти показників ставлення до влади.

Виходить, що висока релігійна ідентичність українців спрацьовує як чинник погіршення ставлень до влади тоді, коли інші важливі ідентичності є слабкими. Натомість високий чи навіть середній рівень інших ідентичностей «нейтралізує» вплив ідентичності релігійної, через що їхня взаємодія не спричиняє принципових змін у поставках респондентів щодо влади.

Отже, можемо зазначити, що взаємодія різних варіантів соціальної ідентичності справляє загалом помірний вплив на ставлення громадян до влади. Водночас коли фіксувати такий вплив серед носіїв граничних рівнів тих чи тих ідентичностей, то він виявляється більш вагомим, що дає підстави говорити про ефект екстремальної взаємодії ідентичностей.

Обмеження дослідження можна вбачати, по-перше, у складному поєднанні впливу не лише ідентифікаційних чинників, а й загального політичного контексту, що зумовлює як актуалізацію складових ідентичності, так і постави респондентів щодо влади; по-друге, релігійна ідентичність, нібито позаполітична, в умовах сучасної України є вкрай політизованою, а тому часто-густо реагує певними змінами на вплив відповідних чинників, що може породжувати ілюзію впливу самої релігійної ідентичності; по-третє, нез'ясованим залишається питання про вагомість ефектів взаємодії ідентичностей, що мають додатну або від'ємну кореляцію між собою; по-четверте, обстеженій вибірці притаманна істотна статеві і вікова диспропорція; по-п'яте, в окремих розглянутих випадках порівнювані групи респондентів надто сильно відрізнялися своїм обсягом.

Практична/соціально значущість дослідження має щонайменше три важливі аспекти. Перший полягає у виробленні методологічного підходу до виявлення та оцінювання взаємодії різних варіантів соціальної ідентичності громадян та розкриття психологічного змісту ефектів такої взаємодії. По-друге, отримані результати увиразнюють соціально-психологічну роль релігійної ідентичності як чинника ставлення громадян до влади. По-третє, висвітлено одну з проблемних сфер канонічного, політичного та психологічного становища вірян Української православної церкви, які є частиною українського суспільства і перебувають у процесі складного конфесійного і світоглядного самовизначення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Досить виразними виявилися зв'язки окремих варіантів ідентичності респондентів із показниками ставлення до влади. Найбільш позитивно з ними корелюють громадянська, меншою мірою – місцева та професійна, натомість негативно – релігійна – і не корелюють – європейська та східнослов'янська.

Не простежено переконливого впливу певних поєднань варіантів ідентичності на ставлення до влади. Водночас виявлено парадокс. За прямого віднесення показників ставлення до влади до різних варіантів ідентичності громадянська, місцева та професійна ідентичності виразно переважають релігійну за своєю впливовістю. Проте в разі взаємодії між ними висока релігійна ідентичність українців спрацьовує як чинник погіршення ставлень до влади тоді, коли інші ідентичності є слабкими. Натомість високий чи навіть середній рівень інших ідентичностей «нейтралізує» такий вплив ідентичності релігійної.

Отже, взаємодія різних варіантів соціальної ідентичності справляє загалом помірний вплив на ставлення громадян до влади. Водночас серед

носіїв граничних рівнів ідентичностей цей вплив виявляється більш вагомим. Такий результат дослідження дав підстави говорити про ефект екстремальної взаємодії ідентичностей.

Перспективи досліджень можуть полягати в перевірці отриманих результатів на більш об'ємних і збалансованих вибіркових сукупностях. Бажаним є чіткіше розрізнення впливу ідентичнісних, загальнополітичних і воєнних чинників на постави респондентів щодо влади. Потребує уточнення психологічний зміст ефектів взаємодії різних ідентичностей.

Список використаних джерел

Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти*. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика.

Верменич, Я. В. (2016). *Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст.* Відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Інститут історії України.

Воропаєва, Т. (2016). Спільна ідентичність в контексті консолідації українства. *Українознавство*, 1 (18), 11–14.

Іванов, І. (2012). Теоретико-методологічний концепт взаємодії ідентичностей. *Політичний менеджмент*, 1–2, 18–27. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2012_1-2_5

Коржов, Г. О. (2010). *Особливості територіальної ідентифікації населення сучасної України*. *Український соціум*, 2 (33), 31–43. <https://doi.org/10.15407/socium2010>

Петрушенко, Ю. М. (Ред.) (2013). *Місцевий розвиток за участі громади*. Монографія у 2 т., т. 1. Суми: Університетська книга.

Albarello, F., Rubini, M. (2012). Reducing dehumanisation outcomes towards blacks: The role of multiple categorisation and of human identity. *European Journal of Social Psychology*, 42, 875–882. doi:[10.1002/ejsp.1902](https://doi.org/10.1002/ejsp.1902)

Corfield, P. (2021). Being Assessed as a Whole Person: A Critique of Identity Politics. *Academia Letters*, Article 101. <https://doi.org/10.20935/AL101>

Fischer, R., Hanke, K., Sibley, Ch. G. (2012). Cultural and Institutional Determinants of Social Dominance Orientation: A Cross-Cultural Meta-Analysis of 27 Societies. *Political Psychology*, 33, 4, 437–467. doi: [10.1111/j.1467-9221.2012.00884.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00884.x)

Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97 (6), 1074–1096. doi: [10.1037/a0016904](https://doi.org/10.1037/a0016904)

Hackel, L. M., Looser, C. E., Van Bavel, J. J. (2014). Group membership alters the threshold for mind perception: The role of social identity, collective identification,

and intergroup threat. *Journal of Experimental Social Psychology*, 52, 15–23. doi: [10.1016/j.jesp.2013.12.001](https://doi.org/10.1016/j.jesp.2013.12.001)

Jodelet, D., & de Rosa, A. (Ed.). (2012). Interconnections between social representations and intervention. *Social representations in the 'social arena'* (pp. 77–88). London: Routledge.

Lewicka, M. (2012). *Psychologia miejsca*. Warszawa: Wyd-wo Naukowe SCHOLAR.

McFarland, S., Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103 (5), 830–853. doi: [10.1037/a0028724](https://doi.org/10.1037/a0028724)

Negura, L., Plante, N., Lévesque, M. (2020). The role of social representations in the construction of power relations. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 50, 25–41. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12213>

Vilar, R., Araujo, R. C. R., & Liu, J. H. (2020). Values, Social Dominance Orientation (SDO), and Pro-Environmental Beliefs: A 20-Nation Study. *PsyArXiv Preprints*. Retrieved from <https://psyarxiv.com/c45by/>

References

Albarello, F., Rubini, M. (2012). Reducing dehumanisation outcomes towards blacks: The role of multiple categorisation and of human identity. *European Journal of Social Psychology*, 42, 875–882. doi:[10.1002/ejsp.1902](https://doi.org/10.1002/ejsp.1902) (in English)

Anderson, B. (2001). *Uivleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia i poshyrennia natsionalizmu [Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]*. Kyiv: Krytyka. (in Ukrainian)

Corfield, P. (2021). Being Assessed as a Whole Person: A Critique of Identity Politics. *Academia Letters*, Article 101. <https://doi.org/10.20935/AL101> (in English)

Fischer, R., Hanke, K., & Sibley, Ch. G. (2012). Cultural and Institutional Determinants of Social Dominance Orientation: A Cross-Cultural Meta-Analysis of 27 Societies. *Political Psychology*, 33, 4, 437–467. doi: [10.1111/j.1467-9221.2012.00884.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00884.x) (in English)

Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97 (6), 1074–1096. doi: [10.1037/a0016904](https://doi.org/10.1037/a0016904) (in English)

Hackel, L. M., Looser, C. E., & Bavel van, J. J. (2014). Group membership alters the threshold for mind perception: The role of social identity, collective identification, and intergroup threat. *Journal of Experimental Social Psychology*, 52, 15–23. doi:[10.1016/j.jesp.2013.12.001](https://doi.org/10.1016/j.jesp.2013.12.001) (in English)

Ivanov, I. (2012). Teoretyko-metodolohichniy kontsept vzaiemodii identychnosti [Theoretical and methodological concept of interaction of identities]. *Politychnyi menezhment*, 1–2, 18–27. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2012_1-2_5 (in Ukrainian)

Jodelet, D. & de Rosa, A. (Ed.) (2012). Interconnections between social representations and intervention. *Social representations in the 'social arena'* (pp. 77–88). London: Routledge. (in English)

Korzhov, H. O. (2010). *Osoblyvosti terytorialnoi identyfikatsii naseleння suchasnoi Ukrainy [Peculiarities of territorial identification of the population of modern Ukraine]. Ukrainskyi sotsium, 2 (33), 31–43. <https://doi.org/10.15407/socium2010>* (in Ukrainian)

Lewicka, M. (2012). *Psychologia miejsca*. Warszawa: Wyd-wo Naukowe SCHOLAR. (in Polish)

McFarland, S., Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology, 103* (5), 830–853. doi: [10.1037/a0028724](https://doi.org/10.1037/a0028724) (in English)

Negura, L., Plante, N., Lévesque, M. (2020). The role of social representations in the construction of power relations. *Journal for the Theory of Social Behaviour, 50*, 25–41. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12213> (in English)

Petrushenko, Yu. M. (Ed.) (2013). *Mistsevyi rozvytok za uchasti hromady [Local development with community participation]*. Monograph in 2 vol., vol. 1. Sumy: Universytetska knyha. (in Ukrainian)

Vermenych, Ya. V. (2016). *Konstruiuvannia ukrainskoi identychnosti: natsionalni i rehionalni proekty druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Construction of Ukrainian identity: national and regional projects of the second half of the 19th and early 20th centuries]*. Responsible ed. V. A. Smolii. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. (in Ukrainian)

Vilar, R., Araujo, R. C. R., & Liu, J. H. (2020). Values, Social Dominance Orientation (SDO), and Pro-Environmental Beliefs: A 20-Nation Study. *PsyArXiv Preprints*. Retrieved from <https://psyarxiv.com/c45by/> (in English)

Voropaieva, T. (2016). *Spilna identychnist v konteksti konsolidatsii ukrainstva [Common identity in the context of the consolidation of Ukrainianness]. Ukrainoznavstvo, 1 (18), 11–14.* (in Ukrainian)

УДК 303.316.4

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-138>

Малхазов Олександр Ромуальдович

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник

відділу методології психосоціальних
та політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-7312-5830>

Alexander.malkhazov@gmail.com

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОБМЕЖЕННЯ ПРОГНОЗУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНЦІВ

Актуальність. В умовах повномасштабної російської агресії громадяни України змушені адаптуватись до нових реалій і шукати моделі соціально-економічної поведінки, які б забезпечили виживання і розвиток.

Метою статті є обґрунтування **методологічних засад** соціально-психологічного прогнозування економічної поведінки українців.

Результати. Встановлено, що розроблення ефективних прогнозів ускладнюється а) різноплановістю методологічних підходів та класифікаційних моделей економічної поведінки, б) низькою валідністю результатів емпіричних досліджень, які ґрунтуються на різних критеріальних моделях; в) багатовекторністю детермінації економічної поведінки. Запропоновано робоче визначення економічної поведінки як сукупності виборів щодо економічних цілей та способів їх досягнення, що ґрунтуються на світоглядних уявленнях та настановленнях особистості (групи, спільноти). Виокремлено соціально-психологічні чинники економічної поведінки, які підлягають емпіричному вимірюванню: *мотиваційні* (мотиви прийняття економічних рішень, рівень усвідомлення своїх інтересів і можливостей, наявний досвід реалізації прийнятих економічних рішень та досягнення цілей); *ставленнєві* (толерантність до корупції, ставлення до грошей, законслухняність); *компетентнісні* (ступінь економічної обізнаності, здатності: планувати економічне майбутнє і кроки по його досягненню, приймати економічні рішення в умовах невизначеності, передбачати наслідки своїх рішень; готовність змінюватися задля підвищення рівня свого економічного добробуту); *рефлексивні* (ідентифікація себе як учасника економічної взаємодії, практики аналізу причин власних невдач і здобутків, оцінювання власного потенціалу щодо прийняття економічних рішень). Визначено етапи соціально-психологічного прогнозування та перелік методів, які доцільно застосовувати на кожному з них.

Висновки і перспективи подальших досліджень Прогностичні сценарії можуть бути побудовані на основі критеріальної моделі чинників економічної поведінки, визначення необхідних і достатніх показників та індикаторів.

Ключові слова: методологія, прогнозування, економічна поведінка, обмеження, чинники економічної поведінки, етапи та методи прогнозування.

Oleksandr R. Malkhazov

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Chief researcher of the Department of Methodology
of Psychosocial and Political Psychological Research
Institute of social and political psychology
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-7312-5830>

Alexander.malkhazov@gmail.com

METHODOLOGICAL LIMITATIONS OF FORECASTING THE ECONOMIC BEHAVIOR OF UKRAINIANS

Relevance. In the conditions of full-scale Russian aggression, citizens of Ukraine strive to adapt to new realities and look for models of socioeconomic behavior that would ensure survival and development.

The article **aims** to justify the **methodological foundations** of socio-psychological forecasting of the economic behavior of Ukrainians.

Results. It was discovered that the development of effective forecasts is complicated by a) the diversity of methodological approaches and classification models of economic behavior, b) the low validity of empirical research results based on various criteria models; and c) the multi-vector determination of economic behavior. A working definition of economic behavior is suggested as a set of choices regarding economic goals and ways of achieving them based on the worldviews and attitudes of individuals (groups, communities). Socio-psychological factors of economic behavior are defined the ones that are subject to empirical measurement: *motivational* (motives for making economic decisions, the level of awareness of one's interests and opportunities, the existing experience of implementing economic decisions and achieving goals); *attitudinal* (tolerance to corruption, attitude to money, law-abiding); *competencies-related* (the degree of economic awareness, the ability to: plan the economic future and steps to achieve it, make economic decisions in conditions of uncertainty, predict the consequences of one's decisions; readiness to change in order to improve one's economic well-being); *reflective* (identification of oneself as a participant in economic interaction, practice of analyzing the causes of one's failures and gains, assessing one's potential for making economic decisions). The stages of socio-psychological forecasting and the methods that should be used at each stage are defined.

Conclusion and prospects for further research. One can build the prognostic scenarios based on a criterion model of factors of economic behavior and the determination of necessary and sufficient indicators.

Keywords: methodology, forecasting, economic behavior, limitations, factors of economic behavior, stages and methods of forecasting.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної російської агресії, коли сотні тисяч громадян втратили свої помешкання, заощадження, роботу і здоров'я, а рівень добробуту мешканців відносно безпечних регіонів суттєво знизився, українці змушені адаптуватись до нових реалій і шукати моделі соціально-економічної поведінки, які б забезпечили виживання, а в ідеалі й розвиток. Визначальними факторами економічної поведінки є економічна свідомість (особи, групи, спільноти), адаптивність та мотивація опанування нової реальності. Економічну свідомість визначають як відносно стійку систему соціально-економічних уявлень, намірів та настановлень, на основі яких обираються ті чи ті моделі поведінки та вибудовуються взаємовідносини з іншими суб'єктами економічної взаємодії (Бутко, 2016; Грецька-Миргородська, 2018; Компанієць, & Полякова, 2021; Angner, 2020, Маршалл, 2011). Перспективи повоєнного відновлення країни пов'язують, зокрема, з динамікою змін економічної поведінки громадян, прогнозування яких дасть змогу уникнути небажаних сценаріїв розвитку соціальної ситуації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Економічний розвиток держави значною мірою зумовлений соціально-психологічними факторами, а саме:

- можливостями формування економічних цілей, мотивів, стимулів економічної поведінки, які здатна надати економічна система;
- залишками попередніх і зародками майбутніх економічних відносин;
- мірою свободи економічної поведінки та рівнем економічного мислення, які визначають потенціал саморегуляції учасників економічної взаємодії, цілі і завдання, настановлення і наміри та їх реалізацію;
- особливості корупційних, підприємницьких, споживчих, фінансових, податкових практик;
- зміни економічної поведінки, зумовлені кризовими чинниками (війни; екологічні кризи, епідемії) тощо.

Дослідження зарубіжних та українських учених присвячені різним аспектам економічної поведінки. Наукові теоретичні та емпіричні розвідки дають уявлення про особливості впливу емоцій на економічну поведінку (Галер, 2018); раціональне та ірраціональне в прийнятті

економічних рішень (Аріелі, 2018; Altman, 2020); ставлення до грошей та власності (Губеладзе, 2021); моделі економічної поведінки (Варганова, & Ровнягін, 2022); закономірне і випадкове в економічній взаємодії (Москаленко, & Зайцев, 2019); еволюцію «людини економічної» (Яковенко, Бобочка, & Линченко, 2015); мисленнєві шаблони, ілюзії сприйняття і помилки в аналізі економічної інформації, упереджене ставлення до неї (Грецька-Миргородська, 2018; Маршалл, 2011) тощо.

У більшості економічних, соціальних та психологічних теорій економічної поведінки виокремлюють поведінкові моделі, визначають чинники змін економічної поведінки, цілей та мотивації участі в економічній діяльності тощо. Різнопланові теоретичні підходи (переважно з позицій економічних теорій) пропонують різні трактування поняття «економічна поведінка», почасти залучаючи соціально-рольові категорії, такі як «людина економічна», «людина творча», «людина-працівник», «людина-власник». У такий спосіб наголошується на соціально-психологічній зумовленості вибору моделей економічної поведінки, яка наразі є означеною, проте недостатньо дослідженою навіть на теоретичному рівні.

Метою статті є обґрунтування методологічних засад соціально-психологічного прогнозування економічної поведінки українців.

Дизайн теоретичного дослідження передбачав: визначення переваг і недоліків економічних, соціальних та психологічних теорій економічної поведінки, огляд дослідницького інструментарію, який використовували науковці, та добір найбільш релевантних для завдань прогнозування методів і методик; виокремлення соціально-психологічних чинників економічної поведінки, які можуть бути операціоналізовані; визначення етапів побудови прогностичної моделі.

Виклад основного матеріалу дослідження. За результатами теоретичного аналізу праць зарубіжних та вітчизняних дослідників можна виокремити типові проблеми, які ускладнюють прогнозування економічної поведінки особи (групи, спільноти), а саме:

- істотні розбіжності в уявленнях про соціально-психологічну природу економічної поведінки та велика кількість класифікаційних моделей, заснованих на різнорівневих теоріях і концепціях, суттєво ускладнюють добір показників та індикаторів для оцінювання поведінкових проявів і способів досягнення бажаного добробуту;

- низька релевантність даних емпіричних досліджень особливостей поведінки суб'єктів економічної взаємодії позначається на валідності прогностичних моделей;

- методологічна мозаїчність і нерегулярність усеукраїнських соціально-психологічних досліджень економічної поведінки та її

детермінант (внутрішні (ставлення до корупції, форм власності, конкуренції в комерційній та підприємницькій діяльності тощо) і зовнішніх (інвестиційний клімат, прогнозованість економічних змін, прозорість процедур, унормованість і сталість практик економічної взаємодії тощо) унеможливають узагальнення емпіричних даних і встановлення закономірностей;

– невизначеність різноспрямованих впливів на поведінку суб'єктів економіки підвищує ймовірність похибок під час середньострокового та довгострокового прогнозування динаміки її змін.

Розмаїття методологічних підходів та уявлень про соціально-психологічну природу економічної поведінки закономірно зумовило велику кількість дефініцій, які умовно можна об'єднати в три групи:

• *до першої групи* відносимо ті, у яких економічну поведінку та її чинники розглядають з позицій впливу на реальну економіку:

– вплив соціальних, когнітивних та емоційних чинників на прийняття економічних рішень окремими особами та установами, а також наслідки цього впливу на ринкові складові (ціни, прибуток, розміщення ресурсів) (Вахітов, & Григоренко, 2017);

– вплив когнітивних, соціальних та емоційних факторів на прийняття рішень суб'єктами економічних відносин в умовах обмеженої раціональності та результати цього впливу на реальну поведінку економічних суб'єктів (Компанієць, & Полякова, 2021);

• *до другої групи* дефініцій відносимо ті, у яких вказуються особистісні якості і здатності, що забезпечують ефективну економічну поведінку, наприклад:

– психологічні особливості людського сприйняття суджень, емоційні та когнітивні здатності, що зумовлюють поведінку й прийняття економічних рішень суб'єктами економіки (Тельнов, & Решмидилова, 2020);

– уявлення індивідів і груп про економічні явища і поведінку, що базуються на відображенні дійсності; закономірності економічної поведінки у всіх її формах – від повсякденної господарської діяльності людини до зовнішньої і внутрішньої політики держави; суб'єктивні психологічні усвідомлювані і неусвідомлювані явища, пов'язані з відображенням людиною економічної сфери життєдіяльності і регуляцією її економічної поведінки (Лужкін, & Спасенніков, Комаровська, 2004);

• *до третьої групи* відносимо дефініції, у яких ідеться про зумовленість економічної поведінки об'єктивними процесами та обставинами. Відповідно економічну поведінку розглядають як:

– економічно доцільну, раціонально спрямовану на максимізацію вигоди і мінімізацію витрат поведінку людей в умовах економічних стосунків (виробництва, розподілу, обміну, споживання, володіння й управління) (Бутко, Неживенко, & Пепа, 2016);

– поведінку, зумовлену об'єктивними процесами, економічними інтересами та економічним мисленням; спрямовану на задоволення матеріальних потреб діяльність, яка має: 1) матеріально-речовий зміст – робочий час, витрати праці (живої, що приводить у дію засоби виробництва задля задоволення власних потреб, та минулої, втіленої в предметах споживання, об'єктах інтелектуальної власності тощо), 2) соціально-економічну форму – суспільні відносини, у які вступають їхні суб'єкти в процесі економічної поведінки (Мочерний, 2000);

– «поведінку, пов'язану з відбором цілераціональних, прагматичних або соціально спрямованих економічних альтернатив для розв'язання господарських проблем на всіх етапах господарського циклу – виробництва, розподілу, обміну та споживання» (Петінова, 2018, с. 64).

У більшості наведених дефініцій наголошується когнітивна зумовленість економічної поведінки, її раціональність (прагматичність, доцільність тощо). Водночас результати емпіричних розвідок є доволі суперечливими, і наведені нижче приклади дають змогу усвідомити всю методологічну складність прогнозування економічної поведінки.

На тісний зв'язок між економікою і психологією не тільки у сфері поведінки, а й у процесах прийняття рішень звертав увагу відомий фахівець із психології та поведінкової економіки Аріелі (2018). Досліджуючи чинники економічної поведінки в різних ситуаціях, він сформулював теорію, яка пояснює механізми формування економічної картини світу та мотивацію окремих дій, зокрема й імпульсивних, які далеко не завжди мають логічне пояснення.

Санстейн і Талер (2017; 2018), розглядаючи економічну поведінку як розділ економічної теорії з більшою пояснювальною силою (with more explanatory power), виявили та проаналізували поведінкові ефекти, що відхиляються від раціональної поведінки особи. Для визначення емоційних і когнітивних чинників, які мотивують до ухвалення економічних рішень, дослідники залучають методи аналізу соціології і психології та використовують психологічно реалістичні припущення. Особливий інтерес для прогнозування економічної поведінки становлять їхні дослідження впливу обмеженої раціональності, соціальних уподобань і браку самоконтролю на прийняття індивідуальних рішень.

На перспективності досліджень економічної поведінки для поліпшення прогностичної сили економічної теорії наголошує Angner (2020). Дослідник переконаний, що історично поведінкова економіка

була прямим наслідком когнітивної революції, відповідно продуктивніше розглядати її в категоріях когнітивних наук.

У категоріях когнітивної психології намагається осмислити й пояснити економіку і суспільство Altman (2020). Досліджуючи економічну поведінку людей у реальних умовах, він визначає роль реалістичних припущень у побудові надійних поведінкових моделей та умови, за яких суб'єкти можуть зробити найкращий вибір для себе і суспільства загалом.

Різницею в тому, як люди мислять і відчувають, пояснює відмінності в прийнятті економічних рішень Samson (2014). Як свідчать проведені ним дослідження, суб'єкти економічної взаємодії стійко вірують у раціональність діяльності гравців та ринків, відтак навряд чи коректно аналізувати економічну поведінку як розумну. Аналізувати поведінку окремих осіб, груп, спільнот з позицій раціональності має сенс тоді, коли респонденти добре знають досліджуваний предмет.

Узагальнивши методологічні підходи до дослідження економічної поведінки та проаналізувавши наявні її дефініції, ми не знайшли визначення, яке б можна було операціоналізувати під задачі прогнозування. Тому, з огляду на мету нашого дослідження, сформульовано робоче визначення *економічної поведінки як сукупності виборів щодо економічних цілей та способів їх досягнення, що ґрунтуються на світоглядних уявленнях та настановленнях особистості (групи, спільноти)*.

За такого підходу можемо виділити соціально-психологічні чинники, які зумовлюють особливості прийняття економічних рішень і добирання способів їх здійснення. Найбільш перспективними для прогнозування, операціоналізації та емпіричного вивчення видаються чинники економічної поведінки, які ми умовно об'єднали в чотири групи (мотиваційні, ставленнєві, компетентнісні, рефлексивні):

- *мотиваційні*: мотиви прийняття економічних рішень (раціональні/іраціональні, зовнішні/внутрішні, досягнення/уникання невдач, спрямовані на збереження/зміну економічного становища); рівень усвідомлення своїх інтересів і можливостей; наявний досвід реалізації прийнятих економічних рішень та досягнення цілей тощо;

- *ставленнєві*: толерантність до корупції; ставлення до грошей; законотрушність (податкова дисципліна, придбання контрафактної чи контрабандної продукції; залученість до неформальних економічних відносин тощо);

- *компетентнісні*: здатність планувати економічне майбутнє і кроки задля його досягнення; здатність до прийняття економічних рішень в умовах невизначеності; здатність передбачати наслідки своїх

економічних рішень; готовність за необхідності змінити вид діяльності / продовжити навчання / змінити місце проживання задля підвищення свого економічного добробуту; ступінь обізнаності щодо механізмів ціноутворення, наповнення і розподілу бюджетних коштів, засад податкової політики, форм і механізмів державної підтримки громадян; уявлення про інституції, які регулюють економічну взаємодію тощо;

- *рефлексивні*: ідентифікація себе як учасника економічної взаємодії (мій добробут залежить / не залежить від моїх знань, зусиль тощо; я – людина з високим / середнім / низьким достатком; я самостійно планую свій бюджет / планую бюджет разом із членами родини / не беру участі у плануванні видатків); практики аналізу причин невдач і здобутків; оцінювання свого потенціалу прийняття економічних рішень; здатність до аналізу ресурсів середовища та можливих способів їх залучення для вирішення власних економічних проблем тощо.

Узагальнивши методичні підходи науковців до емпіричного вивчення економічної поведінки, можемо виокремити етапи соціально-психологічного прогнозування та перелік методів, які доцільно застосовувати на кожному з них:

- на аналітичному етапі та етапі формулювання гіпотези найбільш продуктивними будуть: методи теоретичного аналізу та узагальнення – для виокремлення чинників економічної поведінки; методи систематизації, типологізації – для побудови ймовірних поведінкових моделей економічної взаємодії; методи сценаріїв, мозкового штурму, фокус-групових дискусій – для уточнення і добирання базових показників та індикаторів типових моделей економічної поведінки; методи «Делфі» та психосемантики – для експертизи та апробації критеріальної моделі;

- на етапі побудови прогностичної моделі найбільш перспективними видаються: методи середніх і ковзаючих середніх, метод екстраполяції трендів, метод часових рядів, порівняльний, кореляційний, кластерний та кластерний аналізи, імітаційні математичні моделі з наступним варіюванням змінних і незмінних величин. Застосування такого комплексу методів дасть змогу встановити особливості і закономірності змін економічної поведінки, визначити їх імовірність в умовах, коли впливають або, навпаки, не впливають ті чи ті фактори.

Узагальнивши викладене, можна зробити попередні **висновки** щодо методологічних обмежень та перспектив прогнозування економічної поведінки:

- через різноплановість методологічних підходів та класифікаційних моделей економічної поведінки результати наявних

емпіричних досліджень не вдається співвіднести, узагальнити, а отже і використати для побудови прогностичних моделей;

- показники та індикатори економічної поведінки, які використовують її дослідники, здебільшого неструктуровані, важко операціоналізуються, а відтак недостатньо інформативні, валідні, надійні;

- середньострокове і довгострокове прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки осіб, груп та суспільства загалом ускладнюється високим ступенем невизначеності різноспрямованих впливів, що збільшує ймовірність похибок;

- запропоноване робоче визначення економічної поведінки як сукупності виборів щодо економічних цілей та способів їх досягнення, що ґрунтуються на світоглядних уявленнях та настановленнях особистості (групи, спільноти), дещо звужує уявлення про економічну взаємодію, проте видається продуктивним для вирішення завдань прогнозування;

- визначені соціально-психологічні детермінанти економічної поведінки, етапи побудови прогностичної моделі та методичний інструментарій для кожного з них потребують апробації та уточнення, однак уже в такому вигляді можуть бути використані в теоретичних та емпіричних розвідках.

Практична/соціальна значущість дослідження. Запропоноване робоче визначення та виокремлені на його основі групи соціально-психологічних чинників економічної поведінки можуть бути взяті за основу в подальших дослідженнях особливостей економічної взаємодії.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в розробленні та уточненні критеріальної моделі чинників, визначенні необхідних і достатніх показників та індикаторів, на основі яких можна вибудовувати ймовірнісні сценарії економічної поведінки українців.

Список використаних джерел

Аріелі, Д. (2018). *Передбачувана ірраціональність*. Пер. з англ. Дзвінки Завалій. Львів: Видавництво Старого Лева.

Бутко, М. П. (Ред.), Неживенко, А. П., & Пепа, Т. В. (2016). *Економічна психологія*. Київ: Центр навчальної літератури.

Вартанова, О. В., & Ровнягін, О. (2022). Економічна поведінка суб'єктів прийняття рішень. *Інноватика в освіті, науці та бізнесі: виклики та можливості*. Матеріали III Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (Київський національний університет технологій та дизайну м. Київ, 17 листопада 2022 року). Т. 2. Київ: КНУТД, 2022. С. 94–99

Вахітов, В., & Григоренко С. (2017). Поведінкова економіка: чому ми любимо помилятися. *VoxUkraine*. 2017. Взято з <https://voxukraine.org/povedinkova-ekonomika-chomu-mi-lyubimo-pomilyatisya/>

Грецька-Миргородська, В. В. (2018). Формування соціально орієнтованої економіки: поведінкові передумови аналізу. *Ефективна економіка*, № 5. Взято з <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6349> (дата звернення: 23.11.2023).

Губеладзе, І. Г. (2021). Реалізація почуття власності в соціальних практиках: перспективи досліджень і впровадження в практику. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія*, (70), 63–69.

Компанієць, В. В., & Полякова, О. М. (2021). *Економічна психологія. Конспект лекцій*. Ч. 4. Харків: УкрДУЗТ.

Ложкін, Г. В., Спасенников, В. В., & Комаровська, В. Л. (2004). *Економічна психологія*. Київ: Професіонал.

Маршалл, А. (2011). *Основы экономической науки*. Москва: Litres.

Москаленко, О. М., & Зайцев, Ю. К. (2019). Стратегічна аналітика: теорія ігор vs поведінкова економіка. *Економічна аналітика: сучасні реалії та прогностичні можливості*. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 19 квітня 2019 р. (с. 208–212). Київ: КНЕУ.

Мочерний, С. В. (2000). *Економічна енциклопедія*. Київ: Академія.

Петінова, О. В. (2018). Економічна поведінка: до питання експлікації поняття. *Грані*, 21(2), 60–65.

Талер, Р. (2018). *Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення*. Пер. з англ. Світлани Крикуненко. Київ: Наш формат.

Талер, Р., & Санстейн, К. (2017). *Поштовх. Як допомогти людям зробити правильний вибір*. Наш формат.

Тельнов, А. С., & Решмидилова, С. Л. (2020). Развитие поведенческой экономики в принятии экономических решений. *Економічний вісник. Серія: фінанси, облік, оподаткування*. Вип. 5, 61.

Яковенко, Р. В., Бобочка, Т. В., & Линченко, М. Д. (2015). «Людина економічна» та її еволюція. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*, 27, 129–137.

Altman, M. (2020). *Smart economic decision-making in a complex world*. Academic Press.

Angner, E. (2020). *A course in behavioral economics*. Bloomsbury Publishing.

Samson, A. (2014). *The behavioral economics guide 2014*. London, UK: Behavioral Economics Group.

References

Altman, M. (2020). *Smart economic decision-making in a complex world*. Academic Press. (in English)

Angner, E. (2020). *A course in behavioral economics*. Bloomsbury Publishing. (in English)

Arieli, D. (2018). *Peredbachuvana irratsionalnist* [Assumed irrationality]. Translated from English Dzvinka Zavalii. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva. (in Ukrainian)

Butko, M. P. (Ed.), Nezhyvenko, A. P., & Pepa, T. V. (2016). *Ekonomichna psykholohiia* [Economic psychology]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury. (in Ukrainian)

Hretska-Myrhorodska, V. V. (2018). Formuvannia sotsialno oriientovanoi ekonomiky: povedinkovi peredumovy annualize [Formation of a socially oriented economy: behavioral prerequisites of analysis]. *Efektivna ekonomika*, vol. 5. Retrieved from <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6349> (Accessed 23 Nov 2023). (in Ukrainian)

Hubeladze, I. H. (2021). Realizatsiia pochuttia vlasnosti v sotsialnykh praktykakh: perspektyvy doslidzhen i vprovadzhenia v praktyku [Implementation of a sense of ownership in social practices: perspectives of research and implementation in practice]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia Psykholohiia*, (70), 63–69. (in Ukrainian)

Kompaniets, V. V., & Poliakova, O. M. (2021). *Ekonomichna psykholohiia. Konspekt leksii* [Economic psychology. Synopsis of lectures]. Part. 4. Kharkiv: UkrDUZT. (in Ukrainian)

Lozhkin, H. V., Spasiennikov, V. V., & Komarovska, V. L. (2004). *Ekonomichna psykholohiia* [Economic psychology]. Kyiv: Profesional. (in Ukrainian)

Marshall, A. (2011). *Osnovy ekonomicheskoy nauki* [Fundamentals of economic science]. Moscow: Litres. (in Russian)

Mochernyi, S. V. (2000). *Ekonomichna entsyklopediia* [Economic encyclopedia]. Kyiv: Akademiia. (in Ukrainian)

Moskalenko, O. M., & Zaitsev, Yu. K. (2019). *Stratehichna analityka: teoriia ihor vs povedinkova ekonomika* [Strategic analytics: game theory vs behavioral economics]. *Ekonomichna analityka: suchasni realii ta prohnostychni mozhlyvosti*. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, April 19, 2019 (pp. 208–212). Kyiv: KNEU. (in Ukrainian)

Petynova, O. B. (2018). Ekonomichna povedinka: do pytannia eksplikatsii poniattia [Economic behavior: to the question of the explanation of the concept]. *Hrani*, 21(2), 60–65. (in Ukrainian)

Samson, A. (2014). *The behavioral economics guide 2014*. London, UK: Behavioral Economics Group. (in English)

Taler, R. (2018). *Povedinkova ekonomika. Yak emotsii vplyvaiut na ekonomichni rishennia* [Behavioral economics. How emotions affect economic decisions]. Translated from English Svitlana Krykunenko. Kyiv: Nash format. (in Ukrainian)

Taler, R., & Sanstein, K. (2017). *Poshtovkh. Yak dopomohty liudiam zrobyty pravylnyi vybir* [Impetus. How to help people make the right choice]. Nash format. (in Ukrainian)

Telnov A. S., & Reshmidilova, S. L. (2020). Razvitiye povedencheskoy ekonomiki v prinyatii ekonomicheskikh resheniy [Development of behavioral economics in making economic decisions]. *Ekonomichnyi visnyk. Seriya: finansy, oblik, opodatkuvannia*, 5, 61. (in Russian)

Vakhitov V., & Hryhorenko Ye. (2017) Povedinkova ekonomika: chomu my liubymo pomylitaysia *VoxUkraine*. Retrieved from <https://voxukraine.org/povedinkova-ekonomika-chomu-mi-lyubimo-pomylitaysia>. (in Ukrainian)

Vartanova, O. V., & Rovniahin, O. (2022). Ekonomichna povedinka subiektiv pryiniattia rishen [Economic behavior of decision-making subjects]. *Innovatyka v osviti, nauksi ta biznesi: vyklyky ta mozhlyvosti*. Materials of the 3rd All-Ukrainian Conference of Higher Education Graduates and Young Scientists (Kyiv National University of Technology and Design, Kyiv, November 17, 2022) (pp. 94–99). Vol. 2. Kyiv. (in Ukrainian)

Yakovenko, R. V., Bobochka, T. V., & Lynchenko, M. D. (2015). «Liudyna ekonomichna» ta yii evoliutsiia [«Economic man» and its evolution]. *Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho technichnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, 27, 129–137. (in Ukrainian)

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-139>

Сіверс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-2950-0741>
nok55@ukr.net

АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНOSTI В ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ДЖЕРЕЛАХ

Актуальність. Феномен «соціальна згуртованість» залишається в переліку актуальних проблем суспільного розвитку майже всіх країн світу. Забезпечення та посилення соціальної згуртованості стали важливими цілями в суспільному дискурсі, ухваленні політичних рішень, а також в академічній роботі. Зростання інтересу до соціальної згуртованості в Україні зумовлюється сприйняттям загроз, пов'язаних з війною, яка спричинила дестабілізацію соціальної ситуації в різних сферах суспільного життя, що, безперечно, вплинуло на соціальну згуртованість. Особливої актуальності набуває питання сприяння соціальної згуртованості суспільства не лише під час війни, а й у повоєнний період.

Мета: проаналізувати характер та еволюцію досліджень соціальної згуртованості; з'ясувати базові розбіжності в її визначеннях під кутом зору формування простору відповідної проблематики та означення її психологічних вимірів.

Методологія. Стаття є оглядовою і спирається на теоретичні узагальнення. В основу роботи покладено метод психологічного реконструювання як теоретичного дослідження змістової і структурної архітекtonіки конструкта «соціальна згуртованість», що процедурно сприяє виокремленню формально-логічних і змістових ознак досліджуваного феномену.

Результати. Здійснено реконструкцію змістової і структурної архітекtonіки конструкта «соціальна згуртованість», представлених у межах різних академічних досліджень. Встановлено, що попри значні розбіжності в тлумаченні соціальної згуртованості є певний консенсус щодо визначення цього поняття. Насамперед це стосується спільного розуміння, що соціальна згуртованість – це багатовимірний конструкт, який можна вимірювати на кількох (мікро-, мезо- і макро-) рівнях. Наразі практично всі дослідники дотримуються думки, що соціальна згуртованість, хоч і перебуває під впливом індивідуальної поведінки та ставлень, є атрибутом, який описує соціальні сутності, а не окремих

людей. Соціальну згуртованість концептуалізовано як груповий атрибут, який визначається обсягом і силою взаємних позитивних настановлень між людьми в групі. З'ясовано, що окремі аспекти соціальної згуртованості емпірично пов'язані з моделями соціальної взаємодії та співпраці, а також зауважено зв'язок концепцій соціальної згуртованості із психологічними конструкціями стійкості та вразливості. Виокремлено психологічні виміри соціальної згуртованості: соціальне залучення, довіра, відчуття належності та соціальна взаємодія.

Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні якісних досліджень, які контекстуалізують соціальну згуртованість, що сприятиме розробленню психологічних засад згуртованості суспільства та розробленню програм підвищення якості соціальної згуртованості.

Ключові слова: зміст соціальної згуртованості; міждисциплінарність; психологічні виміри соціальної згуртованості.

Zinaida F. Sivers

Ph.D. in Jurisprudence, Docent,
Leading Research Associate of the Department
of Psychology of Political-Legal Relationships,
Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2950-0741
nok55@ukr.net

ANALYSIS OF THEORETICAL STUDIES ON SOCIAL COHESION IN FOREIGN ACADEMIC LITERATURE.

Relevance. The concept of "social cohesion" remains an important issue in social development worldwide. The objective aim of ensuring and enhancing social cohesion has become a crucial goal in academic research, public discourse and political decision-making. The heightened concern for social cohesion in Ukraine stems from the perceived threats linked to the war, which have disrupted public life across different spheres; consequently, social cohesion has been adversely affected. It is pertinent to promote social cohesion not only during, but also in the aftermath of the war.

The **aim** is to analyse the nature and history of research on social cohesion, to identify the fundamental differentiations presented in its definitions when constructing pertinent matters, and to outline its psychological aspects.

Methodology. The article presents a theoretical review on social cohesion. Employing the method of psychological reconstruction, the study examines the content and structural architectonics of the construct, identifying its formal, logical and content features.

Results. The article analyses the content and structure of the concept of social cohesion as presented in academic studies. Despite variations in its definition, a consensus exists regarding social cohesion as a multidimensional construct that can be

measured at micro, meso, and macro levels. Almost all researchers argue that social cohesion describes social entities rather than individuals, although individual behaviour and attitudes do influence it. Social cohesion is viewed as a characteristic of a group, and is determined by the extent and strength of mutual positive attitudes between individuals within that group. Certain aspects of social cohesion have been shown to be empirically linked to models of social interaction and cooperation. Additionally, there is a relationship between social cohesion concepts and psychological constructs of resilience and vulnerability. The psychological dimensions of social cohesion, including social involvement, trust, sense of belonging, and social interaction, are highlighted.

We see the **prospects** for further research in conducting qualitative studies that contextualise social cohesion, which will contribute to the development of psychological foundations of social cohesion and the development of a psychological model of social cohesion and programmes to improve the quality of social cohesion.

Keywords: content of social cohesion; interdisciplinarity; psychological dimensions of social cohesion.

Постановка проблеми. Соціальна згуртованість, яку часто вважають сполучною ланкою, що скріплює суспільство, привертає все більшу увагу академічних та політичних кіл через бажання зрозуміти, як її зміцнити, а також осмислити її вплив на суспільство та окремих людей. А втім, досі немає єдиного підходу до визначення соціальної згуртованості. Соціальна згуртованість є предметом дискусій як концептуально, так і під кутом зору практичного застосування. У літературі можна натрапити на кілька визначень соціальної згуртованості, однак наразі немає єдиної думки щодо того, яке з них найбільш доцільно використовувати для емпіричних досліджень (Bottoni, 2018; Dickes, Valentova, & Borsenberger, 2010). Труднощі, принаймні частково, пов'язані з різним використанням концепції соціальної згуртованості політиками та вченими різних галузей (економіка, політичні науки, соціологія і психологія) (Bottoni, 2018; J. Chan, To, & E. Chan, 2006). Розмаїття різних вимірів з'являлося в міру того, як дослідники концептуалізували соціальну згуртованість на основі теоретичних припущень своїх дисциплін. Цей широкий спектр дисциплінарних внесків створив багате, але водночас заплутане дослідницьке поле. Хоча дослідники загалом згодні з тим, що соціальна згуртованість є багатовимірною конструкцією, вони не припиняють сперечатися щодо точної природи та кількості цих вимірів (Beauvais, & Jenson, 2002; Chan et al., 2000; Fonseca, Lukosch, & Brazier, 2019; Schiefer, & Noll van der, 2017). З огляду на зростання інтересу до соціальної згуртованості постає потреба в більш глибокому розумінні її еволюції, статусу, змістової і структурної архітекτονіки конструкта «соціальна згуртованість» в межах різних академічних досліджень. Концепція соціальної згуртованості

походить з низки академічних дисциплін і варіюється від абстрактних теоретичних визначень до запропонованих метрик для вимірювання, а отже вони потребують детального аналізу.

Аналіз джерел і публікацій, виділення нерозв'язаних частин проблеми. Інтерес до концепції соціальної згуртованості від часів фундаментальних досліджень Е. Дюркгайма то зростав, то слабшав. У 1897 році Дюркгайм визначив соціальну згуртованість як взаємозалежність індивідів у суспільстві та ідентифікував її як відсутність латентного соціального конфлікту і наявність міцних соціальних зв'язків (Fonseca et al., 2019). Дослідник стверджував, що підтримання соціального порядку спирається на одну із двох форм солідарності. Одна з них – через механічну солідарність, притаманну традиційним і малим суспільствам, коли соціальна згуртованість постає завдяки однорідності, оскільки люди мають схожу роботу, особисті, освітні та релігійні інтереси. Друга – через органічну солідарність, яка виникає в більш сучасних або капіталістичних суспільствах і впливає з властивої людям взаємозалежності (Durkheim, 1952).

Відомо, що найбільший інтерес до соціальної згуртованості виникав у часи значних економічних, політичних і соціальних змін. Протягом останніх десятиліть соціальна згуртованість з'являється як ключове поняття в академічній та політичній сферах дискурсу (Beauvais, & Jenson, 2002; Chan et al., 2006; Hulse, & Stone, 2007; Jenson, 2010). Усю наявну літературу, присвячену соціальній згуртованості, можна розділити на кілька основних сфер і тих, що перетинаються: соціальні відносини, належність, зосередженість на загальному добробуті. У наукових джерелах ці сфери також охоплюють додаткові виміри соціальної згуртованості. Так, до сфери соціальних відносин належать такі виміри: якість і кількість соціальних зв'язків і взаємодій (соціальних мереж) (Putnam, 2000); довіра до інших (щоб поводитися передбачувано і керуватися переважно добрими намірами) (Chan et al., 2006); прийняття різноманіття – толерантне ставлення (Jeannotte et al., 2002; Spoonley et al., 2005). Зосередженість на загальному добробуті передбачає: почуття солідарності та намагання ставити потреби групи вище від своїх власних (Chan et al., 2006); визнання соціального порядку, правил і стандартів (Jenson, 1998; Kearns, & Forrest, 2000), а також соціокультурну та політичну участь (Berger-Schmitt, 2000; Chan et al., 2006; Easterly, Ritzen, & Woolcock, 2006; Rajulton et al., 2007; Ritzen, 2001). Як бачимо, підходи певною мірою різняться. На цьому тлі особливий інтерес становить проблема вивчення міждисциплінарної природи соціальної згуртованості. А в контексті нашого наукового інтересу постає питання виокремлення психологічних вимірів соціальної згуртованості. Очевидно, що значна

частина вже згаданих вимірів соціальної згуртованості мають суто психологічний зміст і є, на нашу думку, її психологічними вимірами. Виокремлення психологічних вимірів соціальної згуртованості дасть у подальшому змогу вибудувати психологічну модель соціальної згуртованості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Можемо констатувати безліч інтересів у сфері соціальної згуртованості – від окремих людей до суспільства, держави та організацій. З огляду на все більш широке визнання соціальної згуртованості означилася потреба в кращому розумінні еволюції і статусу соціальної згуртованості в межах різних академічних досліджень. На зростання інтересу до феномену «соціальна згуртованість» у різних галузях знання звертає увагу у своїй статті L. Moustakas (2023). Здійснивши бібліометричний аналіз досліджень соціальної згуртованості з 1994 по 2020 рік, він зауважив, що вони охоплюють широкий спектр дисциплін, зокрема охорону здоров'я, освіту, психологію та інші соціальні науки. Загалом дослідник проаналізував 5027 наукових праць, опублікованих у 2362 журналах за період з 1994 по 2020 рік. Проведений аналіз показав, що з 1994 р. спостерігається значне зростання кількості публікацій, причому понад 55% публікацій з'явилися лише в період між 2016 і 2020 роками. Результати бібліометричного аналізу показали також значне зростання кількості цитувань на цю тему за останні п'ять років. У статті L. Moustakas наводить перелік найбільш цитованих праць (табл. 1).

Таблиця 1

Десять найбільш цитованих праць про соціальну згуртованість

Назва публікації	Автори	Видання	Усього цитувань
Сусідство та насильницькі злочини: багаторівневе дослідження колективної ефективності	Sampson, R. J.; Raudenbush, S. W.; Earls, F.	Science	6409
Структура мережі та передавання знання: Ефекти і діапазон згуртованості	Reagans, R.; McEvily, B.	American Journal of Public Health	1809
Соціальний капітал, нерівність доходів і смертність	Kawachi, I.; Kennedy, B.P.; Lochner, K.; Prothrow-Stith, D.	American Journal of Public Health	1717

Назва публікації	Автори	Видання	Усього цитувань
Природа і здоров'я	Hartig, T.; Mitchell, R.; de Vries, S.; Frumkin, H.	Annual Review of Public Health	1128
Субкультури споживання Етнографія нових байкарів	Schouten, J. W.; McAlexander, J. H.	Journal of Consumer Research	1030
Смерть соціального? Реорганізація території держави	Rose, N.	Economy and Society	942
Нерівність доходів і смертність: значення для здоров'я людини доходу, психосоціального середовища або матеріальних умов	Lynch, J. W.; Smith, G. D.; Kaplan, G. A.; House, J. S.	British Medical Journal	828
Соціальна згуртованість, соціальний капітал і сусідство	Forrest, R.; Kearns, A.	Urban Studies	798
Зв'язок здібностей та особистості члена команди з робочими процесами в команді та командною ефективністю	Barrick, M. R.; Stewart, G. L.; Neubert, M. J.; Mount, M. K.	Journal of Applied Psychology	797
Сусідський контекст підліткового психічного здоров'я	Aneshensel, C. S.; Sucoff, C. A.	Journal of Health and Social Behavior	768

L. Moustakas наводить також авторські ключові слова до публікацій про соціальну згуртованість: соціальна згуртованість; соціальний капітал; громада; різноманітність; психічне здоров'я; інтеграція; соціальні мережі; депресія; фізична активність; громадянство; мультикультуралізм; довіра; ідентичність; міграція; добробут. Ці ключові слова відображають поєднання термінів із соціології (наприклад, соціальний капітал), сфери здоров'я (наприклад, депресія, фізична активність), політології (наприклад, громадянство, імміграція) і психології (наприклад, колективна ефективність) (Moustakas, 2023).

Аналіз публікацій дав змогу виділити тематичні сфери, пов'язані з дослідженнями соціальної згуртованості, які умовно можна розділити на декілька кластерів, а саме: соціальні структури і соціальна згуртованість; ідентичність, розмаїття і соціальна згуртованість; соціальна згуртованість, сусідство та здоров'я.

Соціальні структури і соціальна згуртованість. Цей кластер об'єднує публікації, які широко досліджують як соціальні, так і структурні фактори, зокрема нерівність, економічний розвиток, освіту. Велику кількість досліджень присвячено тому, як нерівність доходів впливає на загальну соціальну згуртованість. Як видається, є негативний зв'язок між великою нерівністю і соціальною згуртованістю (Coburn, 2004; Iammarino et al., 2019; Manstead, 2018; Burgard, & Kalousova, 2015). Наприклад, D. Coburn стверджує, що вища нерівність доходів призводить до нижчого рівня соціальної згуртованості, а це, відповідно, негативно впливає на загальний стан здоров'я і добробут. А також що неоліберальна політика призводить до зростання нерівності та послаблення згуртованості для таких країн, як Китай, Тайвань і Японія, які успішно впоралися з глобалізацією (Little, & Green, 2009).

Інший сегмент цього кластера містить низку праць, які аналізують, як освіта може опосередковувати соціальну згуртованість у різних контекстах (Brennan, & Naidoo, 2008; Dunne, 2010; Burgard, & Kalousova, 2015; Brennan, & Naidoo, 2008). Є думка, що освіта відіграє позитивну роль у контексті соціальної згуртованості, оскільки освіту можна використовувати для прищеплення спільних норм, які підвищують соціальну згуртованість (Gradstein, & Justman, 2000; Little, & Green, 2009). Так, A. W. Little і A. Green (2009) стверджують, що освіта стала важливою передумовою соціальної згуртованості. У цих аргументів є і протилежний аспект, який полягає в тому, що освіта може бути використана як засіб розпалювання націоналізму і міжетнічної напруженості. Наприклад, N. Durrani і M. Dunne (2010) вважають, що пакистанська національна навчальна програма слугує для розмежування мусульманського пакистанського «я» і антагоністичного немусульманського «іншого».

Ідентичність, розмаїття і соціальна згуртованість. До цього кластера можна віднести праці, де досліджується, як ідентичність або різноманітність (чи то на етнічному, релігійному, чи на класовому рівні) опосередковує соціальну згуртованість або її конкретні виміри, такі як соціальні відносини, громадянська участь або довіра (Koopmans, & Veit, 2014; Dassopoulos, & Monnat, 2011); Uslaner, 2010; Schaeffer, 2013; Koopmans, & Veit, 2014). Згадані автори у своїх дослідженнях розглядають, як, наприклад, різноманітність пов'язана з різними

аспектами соціальної згуртованості. Так, Koormans, & Veit провели експеримент і з'ясували, що учасники, які піддавалися впливу стимулів, котрі підкреслювали різноманітність районів, повідомляли про нижчий рівень довіри (2014). Інші дослідження, у яких використовували дані на наднаціональному, національному або районному рівнях, підтвердили цей висновок, тобто припущення, що більша різноманітність зменшує довіру, доступ до ресурсів або соціального капіталу (Assche van et al., 2023). Однак дискусія щодо впливу різноманітності на соціальну згуртованість усе ще триває. Інші дослідження показують, що різноманітність позитивно впливає на економічний розвиток (Bove, & Elia, 2017) і навіть підвищує рівень соціальної згуртованості (Assche van et al., 2023). До речі, A. Portes. & E. Vickstrom (2015) вважають що різноманітність сприяє довгостроковій життєздатності націй, які залежать від сучасних форм об'єднання. N. Letki (2008) стверджує, що соціально-економічний статус є більш визначальним, тоді як «розмиваючий» ефект расового розмаїття відносно обмежений. У зв'язку з цим наразі точаться широкі дебати про те, чи справді розмаїття шкодить соціальній згуртованості, чи радше соціальна сегрегація є головним винуватцем. E. M. Uslander (2010) обстоює останню тезу, стверджуючи, що сегрегація за місцем проживання призводить до зниження рівня довіри і що люди з різноманітними соціальними мережами насправді мають вищий рівень довіри. Інші автори також досліджують, як різні форми сегрегації впливають на соціальну згуртованість. (Musterd, & Ostendorf, 2009; Cassiers, & Kesteloot, 2012). Варто зазначити, що T. van der Meer і J. Tolsma (2014) у своєму огляді проаналізували 90 досліджень і дійшли висновку, що люди в різних середовищах менш схильні довіряти своїм сусідам, але це не поширюється на загальну довіру чи громадянську участь.

Соціальна згуртованість, сусідство і здоров'я. До цього кластера належать праці, які переважно зосереджуються на тому, як сприйнята соціальна згуртованість у районі чи в іншому географічному середовищі впливає на різні показники здоров'я, якості життя і добробут. Такі дослідження, як правило, пов'язують високу соціальну згуртованість з кількома позитивними наслідками для здоров'я, включно з поліпшенням психічного здоров'я (Echeverría et al., 2008; Dyck van et al., 2015; Rios et al., 2012; Alvi et al., 2012), відмовою від куріння (Ahern et al., 2009), поліпшенням загального стану здоров'я (Mulvaney-Day et al., 2007) та вищим рівнем фізичної активності (Kamphuis et al., 2008; Mendes de Leon et al., 2009; Wen et al., 2007; Cradock et al., 2009). Багато із цих досліджень спираються насамперед на концепцію соціального капіталу, щоб допомогти виміряти або визначити соціальну згуртованість, іноді навіть

подаючи ці поняття як еквівалентні (Poortinga, 2012; Berry, & Welsh, 2010; Verhaeghe, & Tampublicon, 2012). Велику роль у цих дослідженнях відіграють поняття соціальної підтримки та соціальних відносин (Mulvaney-Day et al., 2007; Springer et al., 2006), навіть якщо соціальний капітал концептуально не стоїть на першому плані. Наприклад, одне з досліджень виявило, що вищий соціальний капітал пов'язаний з вищою самооцінкою здоров'я в Японії (Ichida et al., 2009). В інших дослідженнях використовуються різні комплексні показники соціальної згуртованості, які застосовуються переважно на рівні району. Ці дослідження показують, що вищий рівень соціальної згуртованості району пов'язаний з вищою самооцінкою здоров'я, кращим фізичним і психічним здоров'ям (Rios et al., 2012). Однак ці дослідження розглядають не лише соціальну згуртованість, а й інші екологічні та соціальні фактори, такі як доступ до парків або підтримка сім'ї.

Загалом можна висувати, що науковцям наразі не вдається сформулювати послідовне визначення соціальної згуртованості, хоча простежується тенденція до їх об'єднання навколо набору основних вимірів. Незалежно від точної концептуалізації в академічній літературі набирає поширення загальна думка, що соціальна згуртованість є важливим компонентом сприяння економічному зростанню, миру, а також подолання криз, що виникають.

Протягом останніх десятиліть соціальна згуртованість знаходить відображення як ключове поняття в соціальних науках. Усю наявну наразі літературу про соціальну згуртованість можна розділити на три основні і пересічні сфери: соціальні відносини, належність, зосередженість на загальному добробуті. У наукових джерелах ці сфери також охоплюють додаткові виміри соціальної згуртованості. Наприклад, сфера соціальних відносин об'єднує такі виміри, як якість і кількість соціальних зв'язків та взаємодій (соціальних мереж) (Putnam, 2000); довіра до інших (щоб поводитися передбачувано та керуватися переважно добрими намірами) (Chan et al., 2006); прийняття різноманіття – толерантне ставлення (Jeannotte et al., 2002). Зосередженість на загальному добробуті передбачає: почуття солідарності та бажання ставити потреби групи вище від своїх власних (Chan et al., 2006); визнання соціального порядку, правил і стандартів (Jenson, 1998; Kearns, & Forrest, 2000), а також соціокультурну та політичну участь (Berger-Schmitt, 2000; Chan et al., 2006; Easterly et al., 2006; Ritzen, 2001).

Завдяки напрацюванням Дюркгайма наразі сформульовано загалом прості визначення соціальної згуртованості, які зосереджуються на трьох основних поняттях: довіра; співпраця або участь; почуття належності або інклюзивна ідентичність (Peterson, & Hughey, 2004; Chan et al., 2006;

Dragolov et al., 2016; Schiefer, & Noll van der, 2017; Kim et al., 2020; Leininger et al., 2021). Довіру – подібно до оригінальної концепції взаємозалежності Дюркгайма – визначено як віру в те, що інші особи, групи чи інституції, які можуть завдати шкоди іншій особі, не будуть цього робити, а також у подальшу готовність цієї особи зробити себе вразливою (Kim et al., 2020). Наступні два компоненти відповідають сильним соціальним зв'язкам Дюркгайма. Другий компонент, співпраця, підкреслює горизонтальний вимір соціальної згуртованості – особливо коли вона здійснюється без стимулів і заради спільного добробуту. На противагу цьому, участь – як політична, так і соціокультурна (Acket et al., 2011) – наголошує на вертикальному вимірі. Що ж до інклюзивної ідентичності, то Jenson (1998) описує цей компонент як такий, що дає людям змогу відчувати себе частиною однієї спільноти, тоді як J. Kim з колегами (2020) визначають почуття належності як ступінь, до якого індивід або колективна група відчують, що вони «вписуються» в групу. Хоча жоден із цих трьох компонентів — довіра, співпраця/участь та інклюзивна ідентичність/почуття належності – не стосується безпосередньо до третього, але жоден із них не був би можливим, якби мав місце конфлікт усередині або між групами суспільства. Отже, хоча в сучасних еквівалентах визначення Дюркгайма про це прямо не сказано, безконфліктність є невідмінною умовою, що лежить в основі розуміння соціальної згуртованості.

Зростання в соціальних науках кількості наукових досліджень, присвячених соціальній згуртованості, сприяло тому, що було зроблено кілька спроб синтезувати здобутки в цій галузі досліджень і виявити спільний знаменник для визначення й аналізу соціальної згуртованості (Chan et al., 2006; Schiefer, & Noll van der, 2016). Так, Schiefer і van der Noll у своїй оглядовій статті спробували показати, що, хоча різні підходи наголошують на різних елементах соціальної згуртованості, що ґрунтуються на певних ідеологіях або інтересах суб'єктів з певних сфер політики, більшість із них, зрештою, охоплюють схожі основні виміри. Автори вважають, що насправді між підходами більше збігів, ніж це випливає з розбіжностей. Здійснивши ґрунтовний огляд наявних досліджень соціальної згуртованості, Schiefer і van der Noll, як вони самі зазначають, абстрагувалися від окремих підходів і виокремили шість вимірів соціальної згуртованості, які найчастіше трапляються в публікаціях, а саме: *соціальні відносини, ідентифікація, спрямованість на спільний добробут, спільні цінності, якість життя та рівність/нерівність*. Більшість із цих вимірів можуть бути поділені додатково (Schiefer, & Noll van der, 2016).

Хоча науковці й визнають, що соціальна згуртованість є багатовимірною концепцією, що містить горизонтальний і вертикальний виміри, основні суперечки торкаються фактичних складових елементів

або атрибутів соціальної згуртованості. Справді, кількість пропонованих атрибутів, а також визначення таких атрибутів суттєво різняться. Ініціативи щодо уточнення визначення та вимірювання соціальної згуртованості передбачають розвиток суб'єктивних та об'єктивних показників по горизонталі (міжгрупові) і по вертикалі (людина-держава). Наприклад, горизонталь може бути очевидною на рівні довіри до інших соціальних груп, а вертикаль проявляється в рівні довіри до інститутів. За межами цих двох осей конфігурації визначення залишаються вельми мінливими з багатьма різними комбінаціями залежно від концептуального підходу. Соціальні відносини говорять про якість, терпимість, довіру та рівень участі в соціальних мережах. Почуття ідентифікації стосується почуття прихильності або ідентичності з певною соціальною одиницею, наприклад з географічним регіоном. Спрямованість на загальний добробут передбачає почуття відповідальності перед іншими та певне прийняття наявного соціального порядку. Спільні цінності стосуються консенсусу щодо соціальних цінностей і переконань. Рівність пов'язана з розподілом доходів та інших соціальних ресурсів, таких як освіта, зайнятість або інші форми соціальної підтримки. Нарешті, якість життя поєднує в собі суб'єктивні та об'єктивні показники (Schiefer, & Noll van der, 2016).

Однак багато дослідників переконані, що є концептуальні та емпіричні причини не розглядати «добробут» і «нерівність» як структурні елементи соціальної згуртованості, які часом пропонують у літературі про соціальну згуртованість. По-перше, є добре відомі дослідження щодо значення добробуту, який зазвичай вважають характеристикою індивіда, а не суспільства. Більше того, включення добробуту перешкоджатиме вивченню емпіричного зв'язку між соціальною згуртованістю і людським розвитком (особливо індексу людського розвитку, який де-факто є індексом добробуту). Другий суперечливий елемент – «нерівність», яка є частиною кількох концепцій соціальної згуртованості (Berger-Schmitt, 2000; Langer et al., 2017). Однак прихильники цієї ідеї, як видається, більше спрямовані на забезпечення рамок для оцінювання соціальної згуртованості, що включає як рушійні сили, так і наслідки соціальної згуртованості (Burchi, & Zapata-Roman, 2022).

Як часто наголошують в академічних та політичних дебатах, нерівність, імовірно, відіграє ключову роль у визначенні соціальної згуртованості в суспільстві. Однак, як і у випадку із взаємозв'язком між соціальною згуртованістю і добробутом, зв'язок між соціальною згуртованістю і нерівністю також потребує емпіричної перевірки (Chan et al., 2006; Schiefer, & Noll van der, 2017).

В академічній літературі та серед практиків значної популярності набуло визначення соціальної згуртованості, яке запропонував Chan з колегами:

1. Соціальна згуртованість – це вертикальні і горизонтальні відносини між членами суспільства та державою, які тримають суспільство разом.

2. Соціальна згуртованість характеризується набором поглядів і поведінкових проявів, які охоплюють: ідентичність, довіру та співпрацю заради спільного добробуту (Chan et al., 2006).

Дослідники цілеспрямовано пропонують ошадливе визначення, приділяючи особливу увагу довірі, ідентичності та співпраці як трьом ключовим атрибутам соціальної згуртованості, які також є основними атрибутами, спільними для більшості визначень соціальної згуртованості. Науковці вважають, що кожен атрибут може працювати проти соціальної згуртованості, якщо він не є інклюзивним і спільним для різних соціальних груп. Наприклад, тісна співпраця всередині однієї соціальної групи може підірвати створення спільного добробуту, що виходить за рамки інтересів цієї соціальної групи, а внутрішньогрупова довіра може призвести до виключення членів іншої групи.

Питання щодо концептуалізації соціальної згуртованості та її основних атрибутів не єдине дискусійне питання. Різні дослідники розходяться в думці щодо того, чи слід вважати згуртованість процесом або якимось станом. Згідно з A. V. Carron і L. R. Brawley (2012), згуртованість можна визначити як динамічний процес, що відображається в тенденції триматися разом і залишатися єдиними для досягнення намічених цілей або задоволення афективних потреб. Це визначення застосовують у найрізноманітніших випадках: для вивчення спортивних команд, робочих груп, військових формувань, громад, дружніх компаній тощо. Із цього визначення випливає, що його автори трактують згуртованість не як рису спільноти або групи, а як величину, що змінюється на різних етапах групового розвитку, здатну набувати різних форм і втілюватися в різних аспектах функціонування групи. Тобто слід відмовитися від припущення, що згуртованість є чимось статичним, позитивним, тотальним, на користь підходу, який розглядає згуртованість як динамічний процес, завдяки якому згуртованість розвивається. Bruhn (2009), посилаючись на низку авторів, зазначає, що мала група є динамічною соціальною системою, і той факт, що вона розвивається в часі, також передбачає, що її адаптивні здібності дають їй змогу ставати згуртованою. Звідси випливає, що оцінка ступеня або рівня групової згуртованості має бути ситуаційною і чутливою до процесу розвитку групи.

Інша точка зору базується на статичному розумінні згуртованості. Так, J. Chan з колегами зазначають, що визначення згуртованості з використанням термінів процесу не збігається з нашим інтуїтивним розумінням цього терміна. Як вони стверджують, у повсякденному розумінні вживання терміну «згуртованість» радше відсилає до рівня згуртування групи чи спільноти, тобто до стану, а не до процесу. Визначення через процес у такому разі є контрінтуїтивним, оскільки припускає, що є деякий «кінцевий стан», або максимальний рівень соціальної згуртованості, однак немає такого поняття, як «максимальний» стан соціальної згуртованості (Chan et al., 2006).

Визначення згуртованості з використанням термінів процесу, так само як і термінів стану, відсилають нас до сутнісних рис цього явища. Отож розгляньмо концептуальну триаду соціальної згуртованості. **Перший** ключовий елемент соціальної згуртованості відповідає на запитання, чи базується суспільство на *інклюзивному підході*. На відміну від визначення J. Chan, інші дослідники припускають, що соціальна згуртованість вимагає інклюзивної ідентичності, яка дає змогу різним соціальним ідентичностям співіснувати і пропонує більше, ніж просто почуття належності або спільної ідентичності. У таких концепціях особливу увагу приділяють соціальній, а не особистій ідентичності (концептуальну відмінність описано в літературі із психології та соціології, наприклад, Abdelal et al., 2009).

Якщо особисті ідентичності за своєю суттю суб'єктивні, то соціальні ідентичності ґрунтуються на спільному розумінні в людей певних соціальних груп (Turner et al., 1994). Індивіди можуть одночасно володіти кількома соціальними ідентичностями, надавати їм як сенсу, так і емоційного значення (Tajfel, 1974). Визначення описує соціальну ідентичність як ту частину самооцінки людини, яка походить від її знання про свою належність до соціальної групи (або груп) разом з емоційним значенням, що надається цьому членству. Отже, соціальна ідентичність важлива для згуртованості груп і цілих суспільств. Вона прямо стосується до соціальної згуртованості, тоді як особиста ідентичність відіграє другорядну роль.

Усередині суспільства соціальні ідентичності описують ієрархічне членство в різних групах. Соціальні ідентичності великих груп – це ідентичності вищого порядку, що формуються на протигагу соціальним ідентичностям менших груп, так звані підлеглі ідентичності. Національна ідентичність – це вища ідентичність щодо соціальної ідентичності субнаціональних груп, але вона сама по собі підпорядковується ширшим ідентичностям, наприклад «стать». Складність соціальної ідентичності створює «перекривні», неоднорідні соціальні ідентичності та асоціюється

з більшою соціальною згуртованістю. Що ж до особистості, то сенс соціальної ідентичності визначає людей у їхній самокатегоризації в соціальній групі (Turner et al., 1994; Brewer, & Gardner, 1996). У цьому когнітивному процесі люди ідентифікують себе як члена групи, відповідаючи на запитання «Хто я?». У ньому індивіди «сортуються» за ієрархічно впорядкованими знеособленими груповими категоріями. Значення, яке люди приписують соціальній ідентичності, визначає правила членства в групі, цілі групи та відносини з іншими групами, завдяки чому група конструює свою соціальну ідентичність.

Другим важливим елементом, на якому ми пропонуємо зосередити увагу, є *довіра*, яка посідає заслужене місце майже у всіх концептуалізаціях соціальної згуртованості. Дослідження в соціальних науках виявили та проаналізували три різні типи довіри: конкретизовану (специфіковану), загальну та інституційну (Bauer, & Freitag, 2018; Freitag, & Traunmüller, 2009; Gundelach, 2014; Newton et al., 2018; Mattes, & Moreno, 2018).

Конкретизована довіра, яка стосується відносин у соціальних групах, відома також як «об'єднавча» довіра. Загальна довіра – здатність довіряти людям, які не належать до кола знайомих чи родичів (Mattes, & Moreno, 2018). Цей тип довіри називають ще «перехідною» довірою, маючи на увазі зв'язок між людьми в суспільстві (економіка, етнічні групи, релігії та раси) (Rothstein, & Uslaner, 2005). Інституційна довіра описує довіру на вертикальному рівні. Ідеться про довіру до правової організації влади і держави (Mattes, & Moreno, 2018). Цей вертикальний вимір є важливим тому, що соціальна згуртованість потребує вищої сутності, яка об'єднує суспільство інституційно (Dinesen, & Sønderskov, 2015; Rothstein, & Stolle, 2008). Ми погоджуємося з авторами, які відрізняють це поняття від політичної довіри, яка стосується довіри до політичних діячів та довіри до політичних інститутів (на відміну, наприклад, від Zmerli, & Newton, 2008). Багато хто з авторів погоджується з тим, що довіра – це важливий компонент соціальної згуртованості. Консенсус є як щодо загальної довіри, так і щодо інституційної довіри як ознак згуртованого суспільства (Chan et al., 2006; Dragolov et al., 2013; Schiefer, & Noll van der, 2016). Однак ми вважаємо, що конкретизовану довіру не варто розглядати як конститутивний елемент соціальної згуртованості. Оскільки є емпіричні дані, які свідчать про те, що конкретизована довіра може протидіяти соціальній згуртованості і зрештою навіть призвести до поляризації суспільства.

Розглядаючи взаємодію між довірою і вертикальною співпрацею з державою (або ефективністю роботи уряду), науковці дійшли згоди, що між ними є двобічний зв'язок. Теоретичні дослідження (Fukuyama, 2001;

Narayan, 1999) та емпірика (Knack, & Keefer, 1997) свідчать про те, що держави, які дбають про суспільний добробут, зокрема захист прав власності, виконання контрактів, справедливе правозастосування та громадську безпеку, зміцнюють соціальну та політичну довіру в суспільстві. Також теоретично обґрунтовано (Fukuyama, 2001) і продемонстровано (La Porta et al., 1998), що довіра впливає на ефективність уряду, а саме на різні аспекти співпраці між державою і громадянами, такі як *боротьба з корупцією, дотримання законодавства та громадянська участь*.

Третім ключовим елементом соціальної згуртованості є співпраця між групами і державою. Для того щоб бути показником соціальної згуртованості, особливо важливо, щоб ця співпраця була спрямована на *спільний добробут*, тобто на інтереси, які виходять за межі інтересів залучених осіб (Oorschot van, & Komter, 1998). Переконливий показник явної співпраці заради спільного добробуту – це коли суб'єкт, який робить щось, щоб інша особа або спільнота отримали(-а) користь, або це співпраця, яка відбувається, незважаючи на стимули, щоб відмовитися від співпраці (King et al., 2010). Добровільна співпраця для спільного добробуту є більш корисною для соціальної згуртованості, ніж співпраця, яка стимулюється через грошову винагороду або покарання (Rand et al., 2014). Спільний добробут належить до концепції матеріальних і нематеріальних умов життя колективу. Балансування індивідуальних і колективних інтересів є передумовою для визначення спільного добробуту колективу. Концепція спільного добробуту містить нормативний елемент (у якому суспільстві ми хочемо жити?) і процедурний вимір (як індивідуальні інтереси об'єднуються в колективний інтерес?). Спільний добробут можна визначити на різних рівнях суспільства (індивідуальному, груповому і державному).

Дослідники соціальної згуртованості здебільшого погоджуються з тим, що позитивні соціальні взаємодії в суспільстві є важливим елементом ширшої соціальної єдності. Однак поняття, які використовують для розуміння цього аспекту згуртованого суспільства, різняться: позитивні міжособистісні взаємодії чи стосунки (Friedkin, 2004.), соціальні відносини або якість і міцність стосунків між людьми (Schiefer, & Noll van der, 2016).

У науковій літературі можна натрапити на опосередковане посилання на спільний добробут, пов'язане із загальним альтруїзмом (Chan et al., 2006), ступенем відданості сприянню спільному добробуту (Colletta et al., 2001). На відміну від інших визначень соціальної згуртованості, Schiefer і van der Noll зосередилися на проявах, а не на готовності або зобов'язаннях щодо співпраці (Schiefer, & Noll van der,

2016). Дослідники стверджують, що прокооперативне (просоціальне) ставлення, наприклад готовність працювати задля спільного добробуту, є важливими, тобто згуртоване суспільство вимагає принаймні мінімального рівня фактичної співпраці. Такої ж думки дотримуються J. Chan з колегами (2006), які вважають, що соціальна згуртованість залежить не лише від почуттів чи психологічних умов, а й від належної поведінки. Якщо всі готові співпрацювати, але ніхто фактично не співпрацює, то не можна сподіватися, відповідно, на соціально згуртоване суспільство.

Згуртоване суспільство потребує хоча б мінімального рівня відданості суспільству та готовності підпорядковувати особисті потреби добробуту соціального середовища.

Концепція соціальної згуртованості актуальна в політичному та економічному дискурсах, і хоча в академічних колах ця концепція найбільш широко обговорюється в соціальних науках, частково вона закорінена в психологію і відображає зростання міждисциплінарного дослідницького інтересу та зусиль (Moustakas, 2023). Історично в психологічній літературі концепція соціальної згуртованості перегукується з ранніми розвідками в галузі людського пізнання соціальних груп, включно з членством у групі та ідентифікацією, спільним досвідом усередині групи і ставленням до групи.

Психологічне визначення соціальної згуртованості наголошує на ставленні індивідів до членства в групі і на пов'язаній із цим поведінці. Спочатку акцент робили на тривалості членства людини в групі. Згуртованість визначали як сили, що утримують індивідів у межах груп, до яких вони належать. Л. Фестінгер з колегами розглядали, наприклад, згуртованість як спільне поле сил, які діють на членів групи, щоб вони залишалися в ній. Зміщуючи акцент з причинно-наслідкових механізмів на змінну результату, дослідник визначає згуртованість як результат усіх сил, які діють на членів групи, щоб вони залишалися в групі (Festinger et al., 1950).

Інший відомий учений К. W. Back (1951) описував згуртованість як результат взаємодії всіх сил, які діють на членів групи, щоб вони залишалися в цій групі. Такий фундаментальний акцент на безперервності та плинності членства і досі актуальний у сучасних дослідженнях соціальної згуртованості (McPherson, & Smith-Lovin, 2002). N. Friedkin (2004) звертає увагу на класичну ідею про те, що соціальна згуртованість – це причинно-наслідкова система, яка визначає ставлення та поведінку індивідів до членства в групі.

Початковий підхід до вивчення соціальної згуртованості, у якому наголошувалося на факторі тривалості членства, розробляли у двох

важливих аспектах. По-перше, дослідники визнали, що основний фокус на рішенні індивіда залишатися в групі чи вийти з неї слід розширити, включивши сюди його ставлення до свого членства. По-друге, вони визнали, що теорія соціальної згуртованості має ґрунтуватися на розробленні обліку ставлень і поведінки індивідів, пов'язаних із членством у групі, оскільки таке ставлення є безпосередньою причиною рішень людей залишатися в групі або вийти з неї.

Від часу цих ранніх розробок сферу ставлення до членства та поведінки індивідів розширено завдяки додаванню різноманітних можливих індивідуальних внесків у соціальну згуртованість групи. Вимірювання соціальної згуртованості нині охоплює, мабуть, будь-яке ставлення або поведінку, які можуть бути витлумачені як такі, що свідчать про прихильність людини до групи або до інших членів групи. Факторно-аналітичні дослідження ставили за мету зменшити множинність наявних індикаторів привабливості членства та прихильності до групи по змозі до невеликої кількості вимірів (Bollen, & Hoyle 1990; Smith et al., 1999).

Хоча ця робота з факторного аналізу є корисною і важливою, вона, на думку N. Friedkin, є лише першим кроком у дослідженні причинно-наслідкових зв'язків між різними ставленнями до членства і поведінкою, на яких наголошували дослідники соціальної згуртованості. Якщо деякі виміри соціальної згуртованості є причинно-наслідковими передумовами або наслідками інших, то їх слід виокремлювати як такі в причинно-наслідковій моделі, а не об'єднувати як показники соціальної згуртованості (Friedkin, 2004). Хоча різні теоретики приписують цьому терміну дещо різні концептуальні властивості, більшість із них погоджуються з тим, що групова згуртованість є певним мірилом, яке визначає, доки члени групи бажають залишатися в групі. Відповідно, члени групи з високим рівнем згуртованості, на відміну від групи з низьким рівнем згуртованості, більше переймаються своїм членством у групі і тому мають сильнішу мотивацію щодо внеску в добробут групи, просування її цілей та участі в її діяльності. Friedkin вважає, що таку причинно-наслідкову модель можна розробити таким чином, щоб вона брала до уваги вплив різних поглядів на членство, на різні види поведінки членів групи. У такій причинно-наслідковій системі групову згуртованість може бути визначено відповідно до тривалості членства в групі (McPherson, & Smith-Lovin, 2002).

Хоча згуртованість щодо колективу є описовим атрибутом (який виражає якість соціальної співпраці), її можна розглядати не лише на груповому, а й на індивідуальному рівні. Соціальна згуртованість на індивідуальному рівні містить *суб'єктивний* компонент, який стосується

суб'єктивних переживань, пізнання та емоцій, і *об'єктивний* компонент – прояв у поведінці (Chan et al., 2006; Bollen, & Hoyle, 1990). Також на індивідуальному рівні проявляються деякі повторювані індикатори соціальної згуртованості, пов'язані з почуттям соціальної належності або ідентичності (Chan et al., 2006; Fonseca et al., 2019; Schiefer, & Noll van der, 2017); моделі соціальної взаємодії або співпраці (Chan et al., 2006; Fonseca et al., 2019); заснована на психології модель соціальної згуртованості, що відображає зв'язок психологічної стійкості і психічного здоров'я (Silveira et al., 2022).

Очевидно, що проблему єдиної концептуалізації та операціоналізації соціальної згуртованості не можна вважати наразі вирішеною, але огляд літератури дав змогу виявити повторювані виміри, які можуть бути операціоналізовані засобами психології. Це, зокрема, такі виміри: *соціальне залучення, довіра, почуття належності та соціальна взаємодія*.

Окрім аспекти соціальної згуртованості емпірично пов'язані з моделями соціального залучення та співпраці, готовності брати участь і допомагати. Вони є стійкими в часі характеристиками людини під кутом зору стабільних у часі особистісних характеристик (рис-засобів), можуть бути пов'язані з диспозиціями просоціальної мотивації та просоціальними тенденціями (Gilligan et al., 2014). Просоціальні тенденції відіграють визначальну роль у формуванні групових процесів, сприяючи залученню або виключенню членів групи та просуванню соціальних норм (Thomas et al., 2009).

Якість соціальних відносин можна також пов'язувати з довірою, або вони навіть можуть ґрунтуватися на довірі (Luhmann, 2000). Довіра описує очікування індивіда щодо передбачуваності поведінки інших людей, а також щодо їхніх добрих намірів. Вона підтримується стабільними в часі індивідуальними характеристиками особистості і може бути виміряна як ставлення до надійності інших (Glaeser, 2000).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, за результатами теоретичних узагальнень, представлених у контексті різних академічних досліджень, здійснено реконструкцію змістової і структурної архітектоники конструкта «соціальна згуртованість». З'ясовано, що попри значні розбіжності у визначенні соціальної згуртованості є певний консенсус щодо соціальної згуртованості. Насамперед це стосується спільного розуміння того, що соціальна згуртованість – це багатовимірний конструкт, який можна виміряти на кількох (мікро-, мезо-, і макро-) рівнях. Практично всі дослідники дотримуються думки, що соціальна згуртованість є атрибутом, який описує соціальні сутності, а не окремих людей, хоча й перебуває під

впливом індивідуальної поведінки та ставлень. Соціальну згуртованість концептуалізовано як груповий атрибут, який визначається обсягом і силою взаємних позитивних настановлень між людьми в групі. Встановлено, що окремі аспекти соціальної згуртованості емпірично пов'язані з моделями соціальної взаємодії та співробітництва; виявлено також зв'язок концепцій соціальної згуртованості із психологічними конструкціями стійкості та вразливості. Виокремлено такі психологічні виміри соціальної згуртованості: соціальне залучення, довіра, відчуття належності та соціальна взаємодія.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в проведенні якісних досліджень, які контекстуалізують соціальну згуртованість, що сприятиме розробленню психологічних засад згуртованості суспільства, психологічної моделі соціальної згуртованості та програм підвищення якості соціальної згуртованості.

References

- Abdelal, R., Herrera, Y. M., Johnston, A. I., & McDermott, R. (2006). Identity as a variable. *Perspectives on Politics*, 4(4), 695–711. (in English)
- Acket, S., Borsenberger, M., Dickes, P. & Sarracino, F. (2011). *Measuring and validating social cohesion: a bottom-up approach*. Working Paper No 2011-08. Luxembourg: CEPS/Instead www.oecd.org/dev/pgd/46839973.pdf. (in English)
- Ahern, J., Galea, S., Hubbard, A., & Syme, S. L. (2009). Neighborhood smoking norms modify the relation between collective efficacy and smoking behavior. *Drug and alcohol dependence*, 100 (1-2), 138–145. <https://doi.org/10.1016/j.drugalcdep.2008.09.012>. (in English)
- Alvi, S., Zaidi, A., Ammar, N., & Culbert, L. (2012). A comparative and exploratory analysis of socio-cultural factors and immigrant women's mental health within a Canadian context. *Journal of immigrant and minority health*, 14 (3), 420–432. <https://doi.org/10.1007/s10903-011-9567-1>. (in English)
- Assche van, J., Ardaya Velarde, S., Hiel van, A., & Roets, A. (2023). Trust is in the eye of the beholder: How perceptions of local diversity and segregation shape social cohesion. *Frontiers in psychology*, 13, 1036646. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1036646>. (in English)
- [Back, K. W. \(1951\). Influence through social communication. *Journal of Abnormal & Social Psychology*, 46, 9–23. \(in English\)](#)
- Bauer, P. C., & Freitag, M. (2018). Measuring trust. In E. M. Uslaner (Ed.), *The Oxford handbook of social and political trust* (pp. 15–36). Oxford: Oxford University Press. (in English)
- Beauvais, C., & Jenson, J. (2002). *Social cohesion: Updating the state of the research*. Ottawa: Canadian Policy Research Network. Retrieved from http://cprm3.library.carleton.ca/documents/12949_en.pdf. (in English)

Berger-Schmitt, R. (2002). Considering Social Cohesion in Quality of Life Assessments: Concept and Measurement. *Social Indicators Research*, 58(1/3), 403–428. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/27527016>. (in English)

Berry, H. L., & Welsh, J. A. (2010). Social capital and health in Australia: An overview from the household, income and labour dynamics in Australia survey. *Social science & medicine* (1982), 70(4), 588–596. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.10.012>. (in English)

Bollen, K. A., & Hoyle, R. H. (1990). Perceived cohesion: a conceptual and empirical examination. *Social Forces*, 69, 479–504. doi: 10.2307/2579670. (in English)

Bottoni, G. A (2018). Multilevel measurement model of social cohesion. *Social Indicators Research*, 136, 835–57. doi: 10.1007/s11205-016-1470-7. (in English)

Bove, V., & Elia, L. (2017). Migration, diversity, and economic growth. *World Development*, 89, 227–239. (in English)

Brennan, J., & Naidoo, R. (2008). Higher Education and the Achievement (And/or Prevention) of Equity and Social Justice. *Higher Education*, 56(3), 287–302. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40269078>. (in English)

Brewer, M., & Gardner, W. (1996). Who is this «we»? Levels of collective identity and self representations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83–93. (in English)

Bruhn, J. (2009). *The Group Effect, Social Cohesion and Health Outcomes*. Springer, New York. (in English)

Burchi, F., & Zapata-Román, G. (2022). *Inequality and social cohesion in Africa: Theoretical insights and an exploratory empirical investigation* (IDOS Discussion Paper 16/2022). Bonn: German Institute of Development and Sustainability (IDOS). (in English)

Burgard, S. A., & Kalousova, L. (2015). Effects of the Great Recession: Health and well-being. *Annual Review of Sociology*, 41, 181–201. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073014-112204>. (in English)

Carron, A. V., & Brawley, L. R. (2012). Cohesion: Conceptual and measurement issues. *Small Group Research*, 43(6), 726–743. <https://doi.org/10.1177/1046496412468072>. (in English)

Cassiers, T., & Kesteloot, C. (2012). Socio-spatial Inequalities and Social Cohesion in European Cities. *Urban Studies*, 49, 1909–1924. (in English)

Chan, J., To, H.-P., & Chan, E. (2006). Reconsidering social cohesion: developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research*, 75(2): 273–302. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s11205-005-2118-1>. (in English)

Cheong, P. H., Edwards, R., Goulbourne, H., & Solomos, J. (2007). Immigration, social cohesion and social capital: A critical review. *Critical Social Policy*, 27, 24–49. (in English)

Chipkin, I., & Ngqulunga, B. (2008). Friends and Family: Social Cohesion in South Africa. *Journal of Southern African Studies*, 34:1, 61–76. doi: [10.1080/03057070701832882](https://doi.org/10.1080/03057070701832882). (in English)

Citrin, J., & Sears, D. O. (2009). Balancing national and ethnic identities the psychology of E pluribus unum. In R. Abdelal, Y. M. Herrera, A. I. Johnston, & R. McDermott (Eds.), *Measuring identity: A guide for social scientists*, (pp. 145–174). Cambridge University Press. (in English)

Citrin, J., Wong, C., & Duff, B. (2001). The meaning of American national identity: Patterns of ethnic conflict and consensus. In R. D. Ashmore, L. Jussim, & D. Wilder (Eds.), *Social identity, intergroup conflict, and conflict reduction* (pp. 71–100). Oxford University Press. (in English)

Coburn, D. (2004). Beyond the income inequality hypothesis: class, neoliberalism, and health inequalities. *Social science & medicine* (1982), 58(1), 41–56. [https://doi.org/10.1016/s0277-9536\(03\)00159-x](https://doi.org/10.1016/s0277-9536(03)00159-x). (in English)

Colletta, N. J., & Cullen, M. (2000). *Violent conflict and the transformation of social capital. Lessons from Cambodia, Rwanda, Guatemala, and Somalia*. Washington, DC: World Bank. (in English)

Colletta, N. J., Lim, T. G., & Kelles-Viitanen, A. (Eds.) (2001). *Social cohesion and conflict prevention in Asia: managing diversity through development*. Washington, D. C.: World Bank Publications. (in English)

Cradock, A. L., Kawachi, I., Colditz, G. A., Gortmaker, S. L., & Buka, S. L. (2009). Neighborhood social cohesion and youth participation in physical activity in Chicago. *Social Science & Medicine*, 68(3), 427–435. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.10.028>. (in English)

Dassopoulos, A., & Monnat, S. M. (2011). Do perceptions of social cohesion, social support, and social control mediate the effects of local community participation on neighborhood satisfaction? *Environment and Behavior*. 43(4): 546–565. (in English)

Dickes, P., Valentova, M., & Borsenberger, M. (2010). Construct Validation and Application of a Common Measure of Social Cohesion in 33 European Countries. *Social Indicators Research*, 98(3), 451–473. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9551-5>. (in English)

Dinesen, P. T., & Sønderskov, K. M. (2015). Ethnic diversity and social trust: Evidence from the microcontext. *American Sociological Review*, 80(3), 550–573. (in English)

Dragolov, G., Ignacz, S., Lorenz, J., Delhey, J., & Boehnke, K. (2014). *Radar gesellschaftlicher Zusammenhalt. Messen was verbindet. Gesellschaftlicher Zusammenhalt in Deutschland*. Gütersloh, Germany: Bertelsmann Foundation. Retrieved from http://www.gesellschaftlicher-zusammenhalt.de/fileadmin/Inhalte/Radar_Deutschlandstudie_2014_web.pdf. (in Cerman)

Dunne, M. (2010). Curriculum and national identity: exploring the links between religion and nation in Pakistan, *Journal of Curriculum Studies*, 42:2, 215–240. doi: [10.1080/00220270903312208](https://doi.org/10.1080/00220270903312208). (in English)

Durkheim, É. (1952). *Suicide, a study in sociology* (Translated by J. A. Spaulding and G. Simpson; edited by G. Simpson). London: Routledge & K. Paul. (in English)

Durrani, N., & Dunne, M. (2010). Curriculum and national identity: Exploring the links between religion and nation in Pakistan. *Journal of Curriculum Studies*, 42, 215–240. (in English)

Dyck van, D., Teychenne, M., McNaughton, S. A., De Bourdeaudhuij, I., & Salmon, J. (2015). Relationship of the perceived social and physical environment with mental health-related quality of life in middle-aged and older adults: mediating effects of physical activity. *PloS one*, 10(3), e0120475. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0120475>. (in English)

Easterly, W., Ritzen, J., & Woolcock, M. (2006). *Social cohesion, institutions, and growth*. Center for Global Development Working Paper, 94. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0343.2006.00165.x>. (in English)

Echeverría, S., Diez-Roux, A. V., Shea, S., Borrell, L. N., & Jackson, S. (2008). Associations of neighborhood problems and neighborhood social cohesion with mental health and health behaviors: the Multi-Ethnic Study of Atherosclerosis. *Health & place*, 14(4), 853–865. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2008.01.004>. (in English)

Festinger, L., Schachter, S., & Back, K. (1950). *Social pressures in informal groups; a study of human factors in housing*. Harper. (in English)

Fonseca, X., Lukosch, S. & Brazier, F. (2019). Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 32(2): 231–253 <https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480>. (in English)

Freitag, M., & Traunmüller, R. (2009). Spheres of trust: An empirical analysis of the foundations of particularised and generalised trust. *European Journal of Political Research*, 48(6), 782–803. (in English)

Friedkin, N. E. (2004). Social Cohesion. *Annual Review of Sociology*, 30(1), 409–425. <http://doi.org/10.1146/annurev.soc.30.012703.110625>. (in English)

Fukuyama, F. (2001). Social Capital, Civil Society and Development. *Third World Quarterly*, 22, 7–20. <https://doi.org/10.1080/713701144>

Gilligan, M. J., Pasquale, B. J., & Samii, C. (2014). Civil war and social cohesion: lab-in-the-field evidence from Nepal. *American Journal of Political Science*, 58, 604– 619. doi: 10.1111/ajps.12067. (in English)

Glaeser, E. L., Laibson, D. I., Scheinkman, J. A., & Soutter, C. L. (2000). Measuring trust. *Quarterly Journal of Economics*, 115, 811–846. doi: 10.1162/003355300554926. (in English)

Gradstein, M., & Justman, M. (2000). Human capital, social capital, and public schooling. *European Economic Review*, 44, 879–890. (in English)

Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360–1380. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/2776392>. (in English)

Gundelach, B. (2014). In diversity we trust: The positive effect of ethnic diversity on output trust. *Political Behavior*, 36(1), 125–142. (in English)

Hagstrom, W. O., & Selvin, H. C. (1965). Two dimensions of cohesiveness in small groups. *Sociometry*, 28, 30–43. (in English)

Huddy, L. (2013). From Group Identity to Political Cohesion and Commitment, in L. Huddy, D. O. Sears, & J. S. Levy (Eds), *The Oxford Handbook of Political Psychology*, 2nd edn. Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199760107.013.0023>. (in English)

Hulse, K. & Stone, W. (2007). Social cohesion, social capital and social exclusion, *Policy Studies*, 28:2, 109–128, doi: [10.1080/01442870701309049](https://doi.org/10.1080/01442870701309049). (in English)

Iammarino, S., Rodriguez-Pose A., & Storper M. (2019). Regional inequality in Europe: evidence, theory and policy implications, *Journal of Economic Geography*, Vol. 19, Is. 2, 273–298, <https://doi.org/10.1093/jeg/lby021>. (in English)

Ichida, Y., Kondo, K., Hirai, H., Hanibuchi, T., Yoshikawa, G., & Murata, C. (2009). Social capital, income inequality and self-rated health in Chita peninsula, Japan: a multilevel analysis of older people in 25 communities. *Social science & medicine* (1982), 69(4), 489–499. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed>. (in English)

Jeannotte, M. Sharon, Dick Stanley, Ravi Pendakur, Bruce Jamieson, Maureen Williams & Amanda Aizlewood. (2002). SRA-631 - Buying in or Dropping Out: the Public Policy Implications of Social Cohesion Research. Ottawa: Strategic Research and Analysis Directorate, Department of Canadian Heritage.

Jenson, J. (1998). *Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research*. CPRN Study, n° F/03. (in English)

Kamphuis, C. B., Lenthe van, F. J., Giskes, K., Huisman, M., Brug, J., & Mackenbach, J. P. (2008). Socioeconomic status, environmental and individual factors, and sports participation. *Medicine and science in sports and exercise*, 40(1), 71–81. <https://doi.org/10.1249/mss.0b013e318158e467>. (in English)

Kearns, A., & Forrest, R. (2000). Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban studies*, 37(5-6), 995–1017. (in English)

Kim, J., Sheely, R., & Schmidt, C. (2020). *Social capital and social cohesion measurement toolkit for community-driven development operations*. Mercy Corps and the World Bank Group, Washington, DC. (in English)

King, E., Samii, C., & Snilstveit, B. (2010). Interventions to promote social cohesion in sub-Saharan Africa. *Journal of Development Effectiveness*, 2 (3), 336–70. doi:10.1080/17449057.2010.504552. (in English)

Knack, S., & Keefer, P. (1997). Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251–1288. <http://www.jstor.org/stable/2951271>. (in English)

Koopmans, R., & Veit, S. (2014). Ethnic diversity, trust, and the mediating role of positive and negative interethnic contact: a priming experiment. *Social science research*, 47, 91–107. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2014.03.014>. (in English)

La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleider, A., & Vishney, R. (1997). Trust in Large Organizations. *American Economic Review*, 87, 333–338. (in English)

Langer, A., Stewart, F., Smedts, K., & Demarest, L. (2017). Conceptualising and measuring social cohesion in Africa: Towards a perceptions-based index. *Social Indicators Research*, 131, 321–343. (in English)

Leininger, J., Burchi, F., Fiedler, Ch., Mross, K., Nowack, D., Schiller von, A. ... Ziaja, S. (2021). *Social cohesion: A new definition and a proposal for its measurement in Africa*. Discussion Paper, No. 31/2021. Bonn, Deutsches Institut für Entwicklungspolitik (DIE). <https://doi.org/10.23661/dp31.2021.v1.1>. (in English)

Letki, N. (2008). Does Diversity Erode Social Cohesion? Social Capital and Race in British Neighbourhoods. *Political Studies*, Vol. 56, Is. 1, pp. 99–126. (in English)

Little, A. W., & Green, A. (2009). Successful globalisation, education and sustainable development. *International Journal of Educational Development*, 29, 166–174. doi: 10.1016/j.ijedudev. (in English)

Luhmann, N. (2000). Familiarity, confidence, trust: problems and alternatives. In: *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations* (pp. 94–107). Oxford: Oxford University Press. (in English)

Manstead, A. S. R. (2018). The psychology of social class: How socioeconomic status impacts thought, feelings, and behaviour. *British Journal of Social Psychology*, 57, 267–291. <https://doi.org/10.1111/bjso.12251>. (in English)

Mattes, R., & Moreno, A. (2018). Social and political trust in developing countries: Sub-Saharan Africa and Latin America. In E. M. Uslaner (Ed.), *The Oxford handbook of social and political trust* (pp. 357–382). Oxford: Oxford University Press. (in English)

Meer van der, T., & Tolsma, J. (2014). Ethnic diversity and its effects on social cohesion. *Annual Review of Sociology*, 40, 459–478. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043309>. (in English)

Mendes de Leon, C. F., Cagney, K. A., Bienias, J. L., Barnes, L. L., Skarupski, K. A., Scherr, P. A., & Evans, D. A. (2009). Neighborhood social cohesion and disorder in relation to walking in community-dwelling older adults: a multilevel analysis. *Journal of aging and health*, 21(1), 155–171. <https://doi.org/10.1177/0898264308328650>. (in English)

Moustakas, L. (2023). Social Cohesion: Definitions, Causes and Consequences. *Encyclopedia*, 3 (3), 1028–1037. <https://doi.org/10.3390/encyclopedia3030075>. (in English)

Mulvaney-Day, N. E., Alegría, M., & Sribney, W. (2007). Social cohesion, social support, and health among Latinos in the United States. *Social science & medicine* (1982), 64(2), 477–495. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed>. (in English)

Narayan, D. (1999). *Bonds and bridges: Social capital and poverty* (Vol. 2167). Washington, DC: World Bank. (in English)

Newton, K., Stolle, D., & Zmerli, S. (2018). Social and political trust. In E. M. Uslaner (Ed.), *The Oxford handbook of social and political trust*. Oxford: Oxford University Press. (in English)

Oorschot van, W., & Komter, A. (1998). What is it that ties...? Theoretical perspectives on social bond. *Sociale Wetenschappen*, (3), 5–24. (in English)

Peterson, N. A. & Hughey, J. (2004). Social cohesion and intrapersonal empowerment: gender as moderator. *Health Education Research*, 19(5), 533–542. <https://doi.org/10.1093/her/cyg057>. (in English)

Poortinga, W. (2012). Community resilience and health: the role of bonding, bridging, and linking aspects of social capital. *Health & place*, 18(2), 286–295. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2011.09.017>. (in English)

Portes, A., & Vickstrom, E. (2011). Diversity, social capital, and cohesion. Series «Etudes europeennes». *Annual Review of Sociology*, 37, 461–479. doi:10.1146/annurev-soc-081309-150022. (in English)

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Touchstone Books/Simon & Schuster. <https://doi.org/10.1145/358916.361990>. (in English)

Rajulton, F., Ravanera, Z. R., & Beaujot, R. (2007). Measuring Social Cohesion: An Experiment Using the Canadian National Survey of Giving, Volunteering, and Participating. *Social Indicators Research*, 80(3), 461–492. <http://www.jstor.org/stable/27734549>

Rand, D. G., Peysakhovich, A., Kraft-Todd, G. T., Newman, G. E., Wurzbacher, O., Nowak, M. A., & Greene, J. D. (2014). Social heuristics shape intuitive cooperation. *Nature Communications*, 5(1), 1–12. (in English)

Rios, R., Aiken, L. S., & Zautra, A. J. (2012). Neighborhood contexts and the mediating role of neighborhood social cohesion on health and psychological distress among Hispanic and non-Hispanic residents. *Annals of behavioral medicine: a publication of the Society of Behavioral Medicine*, 43(1), 50–61. <https://doi.org/10.1007/s12160-011-9306-9>. (in English)

Ritzen, J. (2001). Social Cohesion, Public Policy and Economic Growth: Implications for OECD Countries. Retrieved from <http://www.oecd.org/dataoecd/25/2/1825690.pdf>. (in English)

Rothstein, B., & Stolle, D. (2008). The state and social capital: An institutional theory of generalized trust. *Comparative Politics*, 40(4), 441–459. (in English)

Rothstein, B., & Uslaner, E. M. (2005). All for all: Equality, corruption, and social trust. *World Politics*, 58(1), 41–72. (in English)

Schaeffer, M. (2013). Can competing diversity indices inform us about why ethnic diversity erodes social cohesion? A test of five diversity indices in Germany. *Social science research*, 42(3), 755–774. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2012.12.018>. (in English)

Schiefer, D., & Noll van der, J. (2017). The essentials of social cohesion: A literature review. *Social Indicators Research*, 132(2), 579–603. <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1314-5>. (in English)

Sharon, J. M., Stanley, D., Pendakur, R., Jamieson, B., Williams, M., & Aizlewood, A. (2002). *SRA-631 - Buying in or Dropping Out: the Public Policy Implications of Social Cohesion Research*. Ottawa: Strategic Research and Analysis Directorate, Department of Canadian Heritage. (in English)

Silveira, S., Hecht, M., Adli, M., Voelkle, M. C., & Singer, T. (2022). Exploring the Structure and Interrelations of Time-Stable Psychological Resilience, Psychological Vulnerability, and Social Cohesion. *Front. Psychiatry*, 13:804763. doi: 10.3389/fpsy.2022.804763. (in English)

Smith, J. A., Jarman, M., & Osborn, M. (1999). Doing interpretative phenomenological analysis. In: Murray, M., & Chamberlain, K. (Eds.), *Qualitative Health Psychology: Theories and Methods* (pp. 218–241). Sage, London. <http://dx.doi.org/10.4135/9781446217870.n14>. (in English)

Spoonley, P., Peace, R., Butcher, A., & O'Neill, D. (2005). Social cohesion: A policy and indicator framework for assessing immigrant and host outcomes. *Social Policy Journal of New Zealand*, 24, 85–110. <https://msd.govt.nz/documents/about-msd-and-our-work/publicationsresources/journals-and-magazines/social-policy-journal/spj24/24-pages85-110.pdf>

Springer, A., Parcel, G., Baumler, E., & Ross, M. (2006). Supportive social relationships and adolescent health risk behavior among secondary school students in El Salvador. *Social science & medicine*, 62(7), 1628–1640. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed>. (in English)

Tajfel, H. (1974). Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13(2), 65–93. (in English)

Turner, J. C., Oakes, P. J., Haslam, A., & McGarty, G. (1994). Self and collective: Cognition and social context. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20(5), 454–463. (in English)

Uslaner, E. M. (2010). Segregation, mistrust and minorities. *Ethnicities*, 10(4), 415–434. (in English)

Verhaeghe, P. P., & Tampubolon, G. (2012). Individual social capital, neighbourhood deprivation, and self-rated health in England. *Social science & medicine* (1982), 75(2), 349–357. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed>. (in English)

Wen, M., Kandula, N. R., & Lauderdale, D. S. (2007). Walking for transportation or leisure: what difference does the neighborhood make? *Journal of general internal medicine*, 22(12), 1674–1680. <https://doi.org/10.1007/s11606-007-0400-4>. (in English)

Zmerli, S., & Newton, K. (2008). Social trust and attitudes toward democracy. *Public Opinion Quarterly*, 72(4), 706–724. <http://dx.doi.org/10.1093/poq/nfn054>. (in English)

УДК 32:316.6

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-148>

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент, головний науковий співробітник відділу методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID 0000-0002-4364-7571

e-mail: a_s_y2000@ukr.net

**ТРАВМА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ДІАГНОЗ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

(Наукова доповідь на всеукраїнській науково-практичній конференції
«Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь»,
15 грудня 2023 р.)

Актуальність дослідження визначається браком фундаментальних наукових розробок, присвячених осмисленню колективної травми як довгострокового кумулятивного процесу, зумовленого масштабними трансформаціями: історичними, соціальними, політичними, культурними тощо.

Мета статті полягає в теоретичному і методологічному обґрунтуванні теоретичних положень, що розкривають зміст та сутність травми як багатовимірного феномену масової свідомості і соціального життя; як «місця», де перетинаються минуле, теперішнє і майбутнє; а також соціальної динаміки травми, що закарбовується в обрисах групової ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик та опановується спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава.

Методологія і наукові підходи. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що передбачає поєднання теоретичних концепцій і методів різних галузей соціальних наук (політичної теорії, соціології, соціальної психології) та інтеграцію результатів у межах єдиної методології. Для вирішення поставлених завдань використовуються загальнонаукові методи теоретичного дослідження, а також методологічні можливості наукової інтерпретації, що слугують концептуальному обґрунтуванню теоретичних положень і гіпотез дослідження.

Результати. Зроблено початкове узагальнення сучасних теоретичних уявлень щодо змісту, природи і сутності колективної травми, її впливу на масову (колективну) та індивідуальну свідомість. Вироблено робоче тлумачення концепту «колективна травма» як багатовимірного феномену масової свідомості і соціального життя; як «місця», де перетинаються минуле (історична травма), теперішнє (соціокультурна травма) і майбутнє (травма війни). Сформульовано гіпотетичне методологічне припущення, що розуміння більш широкого контексту

колективної травми, а саме як довгострокового кумулятивного процесу, зумовленого масштабними трансформаціями: історичними, соціальними, політичними, культурними тощо – становить особливий вектор аналізу соціетальної динаміки та прогнозування сценаріїв розвитку соціальної ситуації. Розроблено авторську методологію оцінювання ефектів травматичного досвіду, що сягають соціетального – метарівня – функціонування соціуму і впливають на його збереження, цілісність, згуртованість та відтворюваність.

Практична значущість результатів дослідження. Обґрунтування властивостей травми як соціетального феномену є неодмінним складником розроблення теоретичних і практичних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування, а саме прогнозування актуальних і потенційних ризиків, викликів, бар'єрів у реальному контексті російсько-української війни, подолання яких вимагатиме комплексних, зокрема соціально-психологічних, технологій опанування їхніх різноспрямованих «ефектів» у повоєнний час.

Ключові слова: травма; колективна травма; соціальна психологія; соціальне прогнозування; соціетальна динаміка; соціальні зміни.

Olena V. Sushyi

Dr. of Public Administration,

Chief Researcher of the Department of methodology

of psychosocial and political-psychological research

Institute for Social and Political Psychology

of the National Academy of Educational Science of Ukraine,

Kyiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-4364-7571

e-mail: a_s_y2000@ukr.net

TRAUMA AS A SOCIAL DIAGNOSIS OF UKRAINIAN SOCIETY

(Scientific report at the Ukrainian scientific and practical conference «Ukrainian society: political and psychological dimension of generational change», December 15, 2023)

The **relevance** of the research is determined by the lack of fundamental scientific developments devoted to the understanding of collective trauma as a long-term cumulative process that arose as a result of large-scale transformations: historical, social, political, cultural etc., which constitutes a special vector for the analysis of societal dynamics and forecasting scenarios for the development of the social situation.

The purpose of the article is to provide a theoretical and methodological substantiation of theoretical positions that reveal the content and essence of trauma as a multidimensional phenomenon of mass consciousness and social life, as a “place” where the past, present and future intersect, as well as the societal dynamics of trauma, which is imprinted in the outlines of identity, social attitudes and values, institutional formations and practices and is assimilated by the community, which determines the meaning of its existence as a nation and a state.

Methodology and scientific approaches. The research is based on an interdisciplinary approach, which involves the use of a combination of theoretical concepts and methods from different fields of social sciences (political theory, sociology, social psychology) and the integration of results within a single methodology. To solve the problems, general scientific methods of theoretical research are used, as well as the methodological capabilities of the scientific interpretation of the conceptual justification of theoretical positions and research hypotheses.

Results. An initial generalization of modern theoretical ideas regarding the content, nature and essence of collective trauma, its influence on mass (collective) and individual consciousness has been carried out. A working interpretation of the concept of «collective trauma» has been made as a multidimensional phenomenon of mass consciousness and social life, as a «place» where the past (historical trauma), present (sociocultural trauma) and future (war trauma) intersect. A hypothetical methodological assumption has been made that understanding the broader context of collective trauma, as a long-term cumulative process that arose as a result of large-scale transformations: historical, social, political, cultural etc., constitutes a special vector for analyzing societal dynamics and forecasting scenarios for the development of the social situation. The author's methodology has been developed for assessing the effects of traumatic experiences that reach the societal - meta-level of functioning of society and affect its preservation, integrity, cohesion and reproducibility.

The practical significance of the results. Justification of the properties of trauma as a societal phenomenon is a necessary component of the development of theoretical and practical principles of psychological support for social forecasting, namely in terms of forecasting current and potential risks, challenges, barriers in the real context of the Russian-Ukrainian war, the solution of which will require complex, including social and psychological technologies for mastering their multidirectional «effects» in the post-war period.

Key words: trauma; collective trauma; social psychology; social forecasting; societal dynamics; social changes.

Постановка проблеми. Е. Гобсбаум назвав ХХ сторіччя «епохою крайнощів» (Hobsbawm, 1994). Але те, що мислитель може дозволити собі рефлексувати як «крайнощі», для звичайних людей становить шерег травматичних подій, що означають їхній життєвий шлях: тотальні війни, глобальні і локальні кризи, санкціоновані державами геноциди, масові депортації та репресії, обездержавлені народи, холодна війна під тінню грибоподібної хмари, терористичні загрози, техногенні катастрофи тощо (Márkus, Heller, Freddi, Noonan, & Sharpe, 2007). Навіть якщо завзятий скептик зауважить, що всі ці події хоч і мають місце, але вони не відбуваються всі й одразу в одному й тому самому просторі і часі, для сучасників минуле сторіччя сприймається як сторіччя посттравматичне (Felman, & Laub, 1992).

Розуміння колективної травми як довгострокового кумулятивного процесу, зумовленого масштабними трансформаціями: історичними,

соціальними, політичними, культурними тощо – становить, на нашу думку, особливий вектор аналізу соціальної динаміки та прогнозування сценаріїв розвитку соціальної ситуації. В умовах війни із зовнішнім ворогом актуальність дослідження соціальної динаміки травми, що утворює особливий конгломерат внутрішніх і зовнішніх психодинамічних процесів, значно зростає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Для багатьох дослідників проблематика колективної травми наскрізь пронизана переживанням реального досвіду, тому її наукове осмислення ніколи не буде холоднокровним умоглядним (speculative) конструктом (Volkan, 2013). Спостерігаючи за наслідками стихійних лих і техногенних катастроф, К. Еріксон робить висновок, що термін «травма» є найточнішим для опису не лише стану людей, які перебувають у тих умовах, а й структури самої ситуації (індивідуальної і колективної травми) (Erikson, 1976; 1991). У проєкції національної травми і колективної пам'яті А. Ніл переосмислює найбільш пам'ятні події, що відбулися в американській історії за останні сто років, і те, як вони вплинули на американську націю. Нове, друге, видання цієї роботи доповнено розділом, який присвячено теракту 11 вересня 2001 р. (Neal, 2017). Для П. Штомпки дискурс травми слугує опцією для осмислення наслідків тектонічних соціальних зрушень, сучасником яких він був і які відбувалися в його рідній Польщі після розпаду соціалістичного табору на теренах Східної Європи (соціальна або культурна травма) (Sztompka, 2000). Бекграунд кіпрського конфлікту між греками-кіпріотами і турками-кіпріотами спонукав В. Волкана, який народився на Кіпрі, до вивчення психології «ідентичності великої групи» у її зв'язку з масовими травмами, пам'ять про які живить динаміку обраної травми (Volkan, 1997; 2013). Від родинних розповідей про голод в Україні в 30-ті рр. XX ст., почутих у дитинстві, до втрати рідного сина в російсько-українській війні – шлях занурення в тему колективних травм українського психолога П. Горностая (Горноста́й, 2024).

У дослідженні, проміжні результати якого представлятиму далі, будемо говорити про травму як про багатовимірний феномен масової свідомості та соціального життя, як «місце», де перетинаються минуле, теперішнє і майбутнє, а також про соціально динаміку травми, що закарбовується в обрисах групової ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик та опановується спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава. Обґрунтування проголошених теоретичних положень становить **мету** цієї роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження з його теоретичними засадами, описом методів і методик та повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Травма як множинний феномен. Дослідження травми є надзвичайно широкою і міждисциплінарною площиною, що об'єднує різні напрями концептуалізації її змісту, природи та сутності (Суший, 2014). Сучасні соціальні теорії та підходи репрезентують різні виміри травми, серед них: психотравма (S. Freud, van der Kolk), індивідуальна і колективна (K. T. Erikson), масова (E. McInnes, A. D. Mason.), національна (A. Neal, Z. Bauman, M. Shumai), соціокультурна (P. Sztompka, J. Alexander, R. Eyerman), історична (V. Volkan, M. Roth), обрана (V. Volkan), міжпоколінна (P. Kellermann, G. Hirschberger), постколоніальна (S. Durrant, S. Craps, G. Buelens) і навіть глобальна травма (Reeder, & Gundogan, 2022), що дає підстави характеризувати травму як множинний феномен.

Термін «травма», який перекладається з грецької як «рана», «ушкодження», запозичено з медичних наук для маркування особливих ситуацій (подій), що виходять за межі звичайного людського досвіду, та їхніх наслідків – різноманітних, багаторівневих і далекосяжних, що залишають по собі «видимі або невидимі шрами» в колективній (масовій) та індивідуальній свідомості. Для будь-якої людини травма – це надзвичайно потужний, часом нищівний удар по психіці, що кардинально змінює уявлення про нормальність навколишнього світу і своє місце в ньому.

Для означення індивідуального травматичного досвіду застосовують поняття індивідуальна або психологічна травма (ще – психотравма). У цьому сенсі доцільно розрізняти травму психічну (психотравма) – як афективне відображення індивідуально значущих подій життя (наприклад, нещасний випадок, раптова втрата близької людини, насильство, несумісний із життям діагноз тощо), та індивідуальну травму – афективно загострене переживання нетипових, аномальних соціальних ситуацій як індивідуально значущих подій життя (війни, революції, кардинальні соціальні зміни, катастрофи, теракт тощо).

Колективна травма є найбільш поширеним терміном, що охоплює все наявне різноманіття інтерпретаційних моделей впливу травматичного досвіду на масову (колективну) свідомість. Для спільноти травма є уособленням колективних переживань жажливої події, що спіткала багатьох людей. Масштаб такої ситуації викликає, з одного боку, тривожні питання щодо зв'язку особистого життя з подією або історичними обставинами (це індивідуальний вимір травми), а з другого – згуртовує і змушує людей відчувати спорідненість через можливість

розділити ці переживання з іншими (це колективний вимір травми). Отже, колективна травма одночасно постає і як травма багатьох, і як сукупність індивідуальних травм, однак не дорівнює їхній сумі, а утворює їхню нову якість.

В оновленому сенсі оперування поняттям «травма» для позначення екстраординарних досвідів та пов'язаних із ними переживань як в особистому житті людей (психічна травма, або психотравма), так і до колективних переживань цілої групи людей (індивідуальна та колективна травма) набуває якісно іншого вираження соціального і психологічного змісту цього феномену.

Діалектичний характер травми, що поєднує особливості і властивості як «психічної травми», тобто вплив, який завдає конкретній людині важкий чи винятковий досвід, так і «соціальної травми», яка передбачає, що певний історичний процес може зачепити все населення, згідно з Escueta, & Butterwick, розкриває термін «психосоціальна травма». Термін «психосоціальна травма» передбачає, з одного боку, що травма безпосередньо пов'язана з конкретним досвідом кожної людини, тобто зумовлюється її соціальним станом, ступенем залученості в подію, іншими особистісними характеристиками і досвідом, що, зрештою, зумовлює вплив травми на людину та можливості її опанування. З другого боку, говорячи про психосоціальну травму, мають на увазі, що, по-перше, травма, яка вражає людей, здійснена соціально, тобто вона закорінена не в індивіді, а в соціумі; а по-друге, природа травми живиться і підтримується у відносинах між індивідом і суспільством через і за посередництва різних інституцій, груп та окремих осіб (Escueta, & Butterwick, 2012). Таке формулювання терміна «психосоціальна травма» припускає, що травматичний досвід ніколи не буває по-справжньому індивідуальним: група або спільнота зазвичай зазнають впливу цього досвіду (Martin-Baro, 1989).

Останнє уточнення істотно поглиблює розуміння травми як множинного феномену, що часом випускається з поля зору не лише в трактуванні її психологічної і соціальної природи, а й у більш широкому фокусі, а саме як соціально-психологічного стану масової (колективної) свідомості. Надалі, використовуючи термін «травма» або «колективна травма» у своєму дослідженні, матиму на увазі власне діалектичну природу цього феномену і його психосоціальну сутність. Саме таке трактування найбільш повно відповідає нашому розумінню змісту й сутності колективної травми і відкриває широкі можливості для оцінювання ефектів травматичного досвіду, що сягають соціального – метарівня – функціонування соціуму та впливають на його збереження, цілісність, згуртованість і відтворюваність.

Соцієтальна динаміка травми. На соцієтальному рівні соціальна система виходить на якісно інший рівень інтеграції, тому в узагальненому вигляді соцієтальну систему прийнято характеризувати формулою: «цілісність, що значно масштабніша за загальну кількість елементів, які її формують».

Згідно з нашою гіпотезою травматичний досвід не розчиняється і не спливає з часом, а накопичується, і кожне наступна травматична подія, нашаровуючись на попередній травматичний досвід, помножує їхній травмувальний вплив. Переплетення різних часових і просторових травматичних досвідів становить невидимий смисловий шар буття як окремої людини, яка все життя шукає сенс свого існування у відповідях на запитання: «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що я можу сподіватися?», так і опановується від покоління до покоління в запитаннях «Хто ми?»; «Що важливо для нас?» і «Якими принципами керуємося (насправді)?» спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава.

Мається на увазі не трансгенераційна передача травми, коли неопрацьовані травми минулого передаються нащадкам від покоління до покоління. Ідеться про метарівень оприявлення травми – як динамічний компонент масової (колективної) свідомості – і про соцієтальну динаміку травми – як особливий соціально-психологічний стан масової (колективної) свідомості, що закарбовує обриси великої соціальної спільноти як нації і держави у вимірах спільної (колективної) ідентичності, соціальних настановлень і цінностей, інституційних утворень і практик.

Чи можливо емпірично обґрунтувати озвучену гіпотезу? Попри те, що соцієтальна динаміка травми належить до того типу соціальних явищ, де неможливо точно аналізувати всі обставини чи проводити спостереження і вимірювання, припускаємо, що так. Діалектичний характер травми дає змогу простежити вплив травматичних подій як на прикладі індивідуальної біографії і родинної історії, так і на рівні соціальних груп і великих соціальних спільнот. Адже існування будь-якої спільноти суттєво залежить від внутрішньої хімії та реакцій, що відбуваються за їхнім впливом у сферах групової ідентичності, соціальних настановлень і цінностей, інституційних утворень і практик, які особливо чутливі в умовах максимальної суспільної нестабільності. Динаміку травми пропонуємо відстежувати, застосовуючи інтерпретативну методологію і змішаний дизайн емпіричного

дослідження¹, що поєднує методи суб'єктивної самооцінки родинної історії (подібний до наративного аналізу) та аналітичної комбінованої проєкції кризових проявів травматичного досвіду у вимірах спільної (колективної) ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик (моделювання і вторинний аналіз соціологічних даних). Перелічені методи й підходи складають авторську експериментальну розробку методології дослідження соціальної динаміки травми.

Метод суб'єктивної самооцінки родинної історії (особистісний вимір травми). Метод суб'єктивної самооцінки родинної історії дає змогу відтворити профілі травми на рівні індивідуальної біографії, що зростає з родинної поколінної історії. Тут у ролі умовно незалежної змінної і шкали вимірювання динаміки травми виступатиме хронологічна послідовність соціально-історичних подій, а в ролі умовно залежної змінної – родинні поколінні історії, що відстежуються впродовж трьох поколінь. Чому саме трьох, а не більше чи менше? Тому що три покоління – це живий досвід і жива пам'ять, яка існує, опрацьовується і, нашаровуючись, відтворюється тут і зараз, утворюючи в результаті унікальний профіль життєвої стратегії (практик) опанування травматичного досвіду, що відбиває індивідуальний вимір динаміки травми.

Як ілюстративний приклад представлю авторський кейс і коротко розповім три особисті історії-образи, що висвітлюють хронологію

¹ Інтерпретативна методологія допомагає зрозуміти, як люди в повсякденному житті та природних умовах створюють сенс та інтерпретують події і світ. Реальність у таких дослідженнях розуміють як щось суб'єктивне, таке, що існує тільки щодо спостерігача. Отже, кожен має свою особливу реальність згідно із своїм розумінням і баченням ситуації. Звідси – дані і дослідники, що збирають ці дані, не можуть існувати окремо одне від одного і бути незалежними. По суті, інтерпретативні можливості та розуміння дослідником предмета і є інструментом дослідження. Дизайн дослідження не структурований і може змінюватися залежно від ситуації і вже зібраних даних. Дослідження проводиться в полі, у «природних» умовах і намагається врахувати всі особливості цього середовища. Інтерпретативна методологія – це переважно методологія якісних досліджень, хоча використання кількісних даних теж не виключається. Іноді одночасне використання кількісних і якісних даних може привести до унікальних інтуїтивних здогадок щодо природи складних соціальних феноменів, які не вдалося б отримати, збираючи лише дані одного типу (Wimmer, & Dominick., 2014, p. 117, 239). Тому інтерпретативна методологія і змішаний дизайн, що поєднує кількісні і якісні дані, видаються оптимальними для досягнення цілей нашого дослідження.

основних подій минулої доби, у вирі яких будь-хто здатен відтворити й конкретизувати унікальний досвід своєї родини як унікальний профіль життєвої стратегії опанування травматичного досвіду.

Моя Бабуся народилася на зламі епох – у рік завершення Першої світової війни (1914–1918), у період між розпадом Російської імперії, жовтневої революції (1917) та утворенням СРСР (1922). Її молоді роки минали на тлі Голодомору, сталінських репресій і Другої світової війни (1939–1945). По завершенні війни, у наступний період її життя, було кілька відносно спокійних чи стабільних десятиліть: вона вийшла заміж, виховувала дітей, потім – плекала онуків, усе життя працювала й любила свою роботу. На останню третину її життя припали перебудова і розпад СРСР, Чорнобильська катастрофа (1986), проголошення незалежної України (1991) і скрутні 90-ті. Як і в більшості людей того часу, у її житті були свої прикрощі й радощі, щось було незворотно втрачено, про щось із сумом ностальгувалося. Якщо спробувати кількома ключовими словами описати образ, що уособлюватиме її життєвий шлях, на мою думку, це: краса, суворість, стриманість (прийняття), втома і сум.

Моя Мати народилася в другій половині ХХ століття. Перша третина її життя припала на розквіт радянської доби. Студентка, комсомолка, спортсменка, красуня, що займається улюбленою справою, заміжня за коханим чоловіком і має чудових діток – збірний образ дівчини тієї доби, що щиро й трішки наївно переконана у власній спроможності змінити світ на краще. Решта – більша частина її життєвої історії – пов'язана з процесами тектонічних соціальних змін і катаклізмів, а саме: перебудови, Чорнобильської катастрофи (1986), краху радянської системи, проголошення незалежності України (1991), лихих 90-х, що породили глибоку соціетальну кризу. У ті часи головною життєвою стратегією було працювати, утримувати родину і не втрачати жагу до життя. Зрештою – дві мирні революції (2004 і 2013), анексія Криму Російською Федерацією (2014), гібридна війна на Сході України (2014–...) і повномасштабна російсько-українська війна – така реальність наразі не залишає можливості ні щоб спокійно зустріти старість, ні для особливих переживань через неї. Енергія, цілеспрямованість, щирість, невичерпний інтерес і стрес – ключові слова образу Матері, що характеризують її життєвий шлях.

І нарешті трохи про себе. Я народилася наприкінці радянської доби, у період її занепаду. Тоді мені було 16. Далі почався період тектонічних соціальних зрушень, що стали акомпанементом усього мого життєвого шляху. Моя історія – це безперервний процес саморозвитку, наполегливої праці 24/7 і палкого прагнення вибудувати острівець стабільності в навколишньому турбулентному світі, що було вщент

зруйновано 24 лютого 2022 року. Більше того, маю відчуття, що в мене вкрали не тільки моє минуле, а й майбутнє, точніше можливість планувати своє майбутнє принаймні, щонайменше, на найближчі 10 років. Мої ключові слова: саморозвиток, праця, (не)захищеність, (не)безпека, (не)визначеність.

Отже, що дає такий умоглядний експеримент суб'єктивного оцінювання родинної історії впродовж трьох поколінь? Спираючись на дослідження Т. Титаренко, виходимо з того, що кожна людина впродовж життя змушена долати щоденні негаразди, переборювати кризові випробування, а також знаходити способи ефективного існування в екстремальних життєвих умовах, що загартовує її життєстійкість (Титаренко, & Ларіна, 2009). На нашу думку, коли існування всупереч життєвим перешкодам і труднощам перетворюється на життєву стратегію кількох поколінь, уміння ефективно існувати всупереч життєвим перешкодам і труднощам визначатиме спосіб життя будь-якої людини. Згідно з Т. Титаренко, спосіб життя, який складається з практик – рутинних і перетворювальних, завжди пов'язаний із соціальним, економічним, матеріальним становищем людини, її суспільним статусом, який диктує і форми поведінки, і характер взаємин (Титаренко, 2023). У контексті нашого дослідження це дає підстави припустити, що, додавши до кожної історії невеличку деталь, а саме – професійну діяльність, що представлятиме інституціоналізовані формальні і неформальні соціальні практики, матимемо цілком притомні профілі життєвих стратегій опанування травматичного досвіду, що відточувалися від одного покоління до наступного. У такому сенсі звичаєві для буденного життя вислови, якими представники різних поколінь позначали різноманітні життєві амплуа (соціальні статуси і ролі), як-от: номенклатурник або кегебіст, кар'єрист або конформіст, спекулянт або бізнесмен, хабарник або злодій, правдолюб або нігіліст, активіст чи пофігіст, золота молодь або ботани тощо – це вже не просто жаргонні фразеологізми, це – життєві стратегії, що уособлюють різні способи мислення (світогляд), керівні настановлення і цінності, відповідні до них способи існування (практики), через які досягається, умовно кажучи, стан рівноваги в бурхливому світі.

Ключові слова, якими пропонується означити життєві стратегії кожної родинної історії, не лише дають змогу вербалізувати переживання та інтерпретації психічних станів і життєвих подій, що є невід'ємною і неодмінною умовою самовідновлення, а й становлять узагальнений особистісний зліпок динаміки травми як здатність повноцінно контактувати з реальністю, у якій перебуває людина. Базовими індикаторами психологічно здорової особистості, що є ознакою

суб'єктивного благополуччя особистості, за Т. Титаренко, є особистісна цілісність, самореалізованість і самоврегульованість, а допоміжними – адаптивність, збалансованість і креативність (індивідуально-психологічний рівень), схильність до сенсоутворення, здатність до осмислення набутого досвіду, уміння радіти життю (ціннісно-смысловий рівень), схильність до емпатії, співпраці та відповідальності (соціально-психологічний рівень) (Титаренко, 2018). У контексті вищенаведеного авторського кейсу особистої родинної історії такі поняття, як прийняття – боротьба – захист, утворюють семантичне поле опанування травматичного досвіду.

Аналітична проєкція соціальної кризи (колективний вимір травми). Єдино можливим способом експериментального вивчення соціальної динаміки травми є моделювання, що дає змогу відстежувати багаторічну динаміку її кризових виявів як протягом короткого проміжку часу, так і протягом більш тривалого. Для експлікації динаміки травми як соціально-психологічного стану масової (колективної) свідомості пропонується взяти багатофакторну модель соціальної кризи, розроблену мною для аналізу націєтворчих і державотворчих процесів в Україні під час попередніх досліджень (Суший, 2019; 2020). Через брак обсягу публікації змушена обмежитися стислим описом побудови теоретичної моделі та її інтерпретаційних можливостей.

Теоретична модель соціальної кризи відтворює її складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) і динамічну архітектоніку, що структурується в кількох залежних систем координат та оприявнює відповідні зрізи соціальної кризи, а саме:

- системні координати, уявлені кризою головних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної;
- структурні координати, полюси яких утворюють криза інституцій, криза інтересів та цілей, криза цінностей, криза ідентичностей;
- темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли соціально-політичного розвитку України;
- соціально-психологічні координати, що розкривають стан кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань і формами соціально-психологічного мислення).

Відповідно, у названих координатах структурується низка похідних моделей, що уявляють відповідні кризові зрізи, з яких, власне, і вибудовується багатофакторна модель соціальної кризи, а саме:

- контурна двовимірна модель соціальної кризи, яку вибудовують у системних і структурних координатах;

– циклічна модель соціетальної кризи, яку вибудовують у темпоральних координатах;

– соціально-психологічна модель соціетальної кризи, яку вибудовують у соціально-психологічних координатах.

Згідно з нашою гіпотезою широкофокусний дизайн аналітичної проєкції соціетальної кризи дає змогу простежити, як індивідуальні (особистісні) профілі травми, нашаровуючись крізь покоління, змінюють світогляд на рівні великих соціальних груп і спільнот, а саме розуміння запитань: «Хто ми?»; «Що важливо для нас?» і «Якими принципами керуємось?». Евристичний потенціал аналітичної проєкції соціетальної кризи в контексті нашого дослідження полягає в тому, що кожен із зазначених кризових зрізів характеризує цілком конкретний бік соціетальної кризи, яку можна розглядати як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її аспектами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціетальної кризи відтворюють її нову якість. Усі разом вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) і динамічну архітектуру соціетальної кризи, де кожне явище (її структурувальний компонент) можна розглядати і як причину, і як наслідок різноспрямованих тенденцій розвитку України. Така структура дає змогу здійснювати комбіноване оцінювання результатів опитувань громадської думки (вторинний аналіз соціологічних / соціально-психологічних даних), що оприявнюють індивідуальні профілі травми, звісно ж, не за ціле сторіччя. На мою думку, достатньо підняти емпіричний матеріал за кілька десятиліть (25-30 років), що відображає динаміку суспільно-трансформаційних змін і стан суспільної свідомості на прикладі кількох поколінь.

Висновки. Говорячи про психосоціальну травму, мають на увазі, що якийсь історичний процес може торкнутися всього населення. Однак коли соціум упродовж кількох поколінь перебуває в ситуації постійного деструктивного, руйнівного зовнішнього впливу незалежних від нього обставин, до яких змушений пристосовуватись усіма можливими способами, він здатен продукувати єдино правильну життєву стратегію, а саме – вижити за будь-яку ціну.

Суспільно-трансформаційні процеси в Україні впродовж останніх 30 років відбуваються в самопідживлюваних умовах соціетальної кризи, що специфічно позначилося на процесах становлення групової (національної) ідентичності, формування демократичних цінностей і настановлень, кристалізації соціальних інституцій та інституційних практик. І крок за кроком підвело країну до тієї ситуації, яку наразі маємо: російсько-української війни.

Розуміючи з погляду цивілізованого світу ознаки стійкості, яку

демонструють українці в умовах довготривалої широкомасштабної російської агресії, зумовлена передусім нашою життєстійкістю – навичками і здатністю виживати в надскладних турбулентних умовах, що загартовувалися роками, десятиріччями й цілими поколіннями. Завдання жити і вижити в прямому й переносному сенсі стало життєвою філософією і магістральною стратегією не для одного покоління українців. У цьому наша сила. Але й наша слабкість.

«Те, що нас не вбиває, робить нас сильнішим» – ця теза могла б бути гаслом не для одного покоління. Якби не одне «але»: не можна весь час виживати, це виснажує і руйнує зсередини.

Чимало хворобливих вад розвитку українського суспільства і держави: корупція, кумівство, неформальні домовленості, або просто – «договорняки», подвійні стандарти на всіх щаблях – це все інституціоналізовані стратегії виживання, зведені до рівня державної політики і суспільних практик. Це червона доріжка гібридного режиму, на цьому побудований політичний популізм, цим чудово користуються політтехнологи. Ця стратегія, зведена в ранг неформальної ідеології в країні-агресорі, забезпечила трансформацію Homo Sovieticus в Homo Postsovieticus і зрештою – у Homo putinicus. Для нас цей принцип може стати смертельно небезпечним у ситуації, коли питання «бути чи не бути» є екзистенційним питанням існування нації і держави.

Коли час від часу в ЗМІ з'являються повідомлення від речників країни-агресора, що буцімто СВО послідовно досягає своїх цілей, стає моторошно. Через те, що в довгостроковій перспективі так може бути. Оскільки йдеться не тільки про захоплені і спустошені території, зруйновану інфраструктуру та щоденні людські втрати. Це – наші люди, переважно жінки і діти, що покинули України, тікаючи від війни (6-8 мільйонів біженців, багато з яких не повернуться); це – вбиті і покалічені наші хлопці, які ніколи не стануть батьками (зібраний генетичний матеріал не заповнить дитинство, проведене з батьком); це зросійщення і штучна зміна етнокультурного складу (заселення) окупованих територій; це – викрадені діти. Але найстрашніше, що це також ми самі і наші інституційні патології, дбайливо зроснені й виплекані формальними і неформальними практиками, що нікуди не поділися й далі нищать країну зсередини на радість країні-агресору.

Для України ця війна – на виживання. Для країни-агресора – на виснаження і вичікування. Чи зможемо ми протистояти не тільки ворогові, а й самим собі – питання, на яке я наразі не маю відповіді.

Перспективи дослідження. У подальшому планується емпірично перевірити життєздатність авторської експериментальної розробки – методології дослідження соціальної динаміки травми – шляхом

вивчення більш широкого діапазону індивідуальних профілів травми та експлікації динаміки травми як соціально-психологічного стану масової (колективної) свідомості на основі багатофакторної моделі соціетальної кризи, що дасть змогу емпірично підтвердити або спростувати викладені гіпотези дослідження.

Список використаних джерел

Горностаї, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/738684/>

Суший, О. (2019). Націєтворчий процес у координатах соціетальної кризи в Україні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 7–19.

Суший, О. В. (2014). Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки ІПіЕНД*, 6(74), 18–32.

Суший, О. (2020). *Українська нація: мистецтво творення – філософія руйнування*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Титаренко, Т. М. (2023). Воєнна повсякденність: як розширити вікно можливостей для самовідновлення: Наукова доповідь на методологічному семінарі «Актуальні проблеми охорони психічного здоров'я українського народу у воєнний і повоєнний час», 16 листопада, 2023 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 5(2), 1–5. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5224>

Титаренко, Т. М. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711214/>

Титаренко, Т., & Ларіна, Т. (2009). *Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека*. Київ: Марич. URL: https://lib.iitta.gov.ua/9065/1/Zhiznestoykost_lichnosti.pdf

Erikson, K. T. (1976). *Everything in its Path: Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. New York, Simon and Schuster.

Erikson, K. (1991). Notes on Trauma and Community. *American Imago*, 48(4), 455–472. URL: <http://www.jstor.org/stable/26303923>

Escueta, M. & Butterwick, S. (2012). The power of popular education and visual arts for trauma survivors' critical consciousness and collective action. *International Journal of Lifelong Education*, 31(3), 325–340, DOI: 10.1080/02601370.2012.683613

Felman, S., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* (1st ed.). Routledge. <https://doi-org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.4324/978020370032>

Hobsbawm, E. (1994). *Age of extremes the short twentieth century 1914–1991*. London: Michael Joseph

Kolk van der, B. A. (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Viking.

Márkus, G., Heller, A., Freddi, J., Noonan, M., & Sharpe, M. (2007) *Trauma, history, philosophy: with feature essays*. Newcastle: Cambridge Scholars Pub.

Martín-Baró, I. (1989). Political violence and war as causes of psychosocial trauma in el Salvador. *International Journal of Mental Health*, 18(1), 3–20. URL: <http://www.jstor.org/stable/41344526>.

Neal, A. G. (2017). *National trauma and collective memory extraordinary events in the American experience* (2 editions). N.Y.: Routledge

Reeder, L. & Gundogan, T. (Ed.). (2022). *Healing Collective Trauma*. URL: <https://irp.cdn-website.com/6d8925e5/files/uploaded/Healing-Collective-Trauma-2022.pdf>

Shamai, M. (2015). *Systemic interventions for collective and national trauma: Theory, practice, and evaluation*. New York, NY and London: Routledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315709154/systemic-interventions-collective-national-trauma-michal-shamai>

Sztompka, P. (2000). The Ambivalence of Social Change Triumph or Trauma? *Polish Sociological Review*, 131, 275–290.

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. NY: Farrar Straus and Giroux.

Volkan, V. (2013). Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 10, 210–246. <https://doi.org/10.1002/aps.1368>

Wimmer, R. D., & Dominick, J. R. (2014). *Mass media research: an introduction* (10th ed.). Wadsworth Pub.

References

Erikson, K. T. (1976). *Everything in its Path: Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. New York: Simon and Schuster. (in English)

Erikson, K. (1991). Notes on Trauma and Community. *American Imago*, 48(4), 455–472. URL: <http://www.jstor.org/stable/26303923> (in English)

Escueta, M., & Butterwick, S. (2012). The power of popular education and visual arts for trauma survivors' critical consciousness and collective action. *International Journal of Lifelong Education*, 31(3), 325–340, DOI: 10.1080/02601370.2012.683613 (in English)

Felman, S., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* (1st ed.). Routledge. <https://doi-org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.4324/978020370032> (in English)

Hobsbawm, E. (1994). *Age of extremes the short twentieth century 1914–1991*. London: Michael Joseph. (in English)

Hornostay, P. (2023). *Psykolohiia kolektyvnykh travm* [Psychology of collective trauma]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/738684/> (in Ukrainian)

Kolk van der, B. A. (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Viking. (in English)

Márkus, G., Heller, A., Freddi, J., Noonan, M., & Sharpe, M. (2007) *Trauma, history, philosophy: with feature essays*. Newcastle: Cambridge Scholars Pub. (in English)

Martín-Baró, I. (1989). Political violence and war as causes of psychosocial trauma in el Salvador. *International Journal of Mental Health*, 18(1), 3–20. URL: <http://www.jstor.org/stable/41344526>. (in English)

Neal, A. G. (2017). *National trauma and collective memory extraordinary events in the American experience* (2 editions). N. Y.: Routledge. (in English)

Reeder, L. & Gundogan, T. (Ed.). (2022). *Healing Collective Trauma*. URL: <https://irp.cdn-website.com/6d8925e5/files/uploaded/Healing-Collective-Trauma-2022.pdf> (in English)

Shamai, M. (2015). *Systemic interventions for collective and national trauma: Theory, practice, and evaluation*. New York, NY and London: Routledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315709154/systemic-interventions-collective-national-trauma-michal-shamai> (in English)

Sushyi, O. (2019). Natsiietvorchyi protses u koordynatakh sotsiietalnoi kryzy v Ukraini [The nation-building process in the coordinates of the social crisis in Ukraine]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 43(46), 7–19. (in Ukrainian)

Sushyi, O. V. (2014). Problema kolektyvnoi travmy v ukrainskomu sotsiumi ta poshuk stratehii yii opanuvannia [The problem of collective trauma in Ukrainian society and the search for a strategy for its mastery]. *Naukovi zapysky IPIEND*, 6(74), 18–32. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (2020). *Ukrainska natsiia: mystetstvo tvorennia – filofosfiia ruinuвання* [Ukrainian nation: art of creation - philosophy of destruction]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Sztompka, P. (2000). The Ambivalence of Social Change Triumph or Trauma? *Polish Sociological Review*, 131, 275–290. (in English)

Tytarenko, T. M. (2018). *Psykhologichne zdorovia osobystosti: zasoby samodopomohy v umovakh tryvaloï travmatyzatsii* [Psychological well-being of the individual: means of self-help in conditions of long-term traumatization]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711214/> (in Ukrainian)

Tytarenko, T. (2023). War everyday life: how to expand the window of opportunity for self-remediating: Scientific report at the methodological seminar of NAEES of Ukraine «Actual problems of mental health protection of the Ukrainian people under martial law and post-war times», November 16, 2023. *Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 5(2), 1-5. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5224>

Tytarenko, T., & Larina, T. (2009). *Zhyttiistiikist osobystosti: sotsialna neobkhdnist ta bezpeka* [Vitality of the individual: social necessity and security]. Kyiv:

Marych. URL: https://lib.iitta.gov.ua/9065/1/Zhiznestoykost_lichnosti.pdf
(in Ukrainian)

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. NY: Farrar Straus and Giroux. (in English)

Volkan, V. (2013). Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 10, 210–246. <https://doi.org/10.1002/aps.1368> (in English)

Wimmer, R. D., & Dominick, J. R. (2014). *ass media research : an introduction* (10th ed.). Wadsworth Pub. (in English)

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

УДК 316.6.159

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-140>

Вінков Веніамін Юрійович

кандидат психологічних наук, науковий співробітник
відділу психології мас та спільнот,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-1237-0637>
ven.vinkov@gmail.com

ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ЗАГРОЗ

Актуальність дослідження зумовлена воєнною агресією з боку Російської Федерації, що призвело до втрати значної частини української території, жертв серед мирного населення і військових, руйнування міст, еміграції за кордон і переміщення громадян усередині країни. Відповідно, у таких умовах ідентичність громадян України зазнала певних змін і потребує ґрунтовного вивчення.

Метою наукового дослідження було емпірично дослідити, як залежно від проявів ідентичності громадян України відбувається переживання ними загроз і як змінюється в умовах небезпеки їхня поведінка.

Методологія. Інструментарій дослідження охоплював онлайн-опитування, семантичний диференціал; частотний аналіз, кореляційний аналіз за критерієм Спірмена, інтерпретацію та узагальнення результатів емпіричного дослідження.

Основні результати. Виявлено найбільш поширені серед українців прояви ідентичності. Перші два варіанти ідентичності відображають державницьку позицію: один із них пов'язаний з належністю до європейської, громадянської та професійної спільнот, а другий – до місцевої, громадянської та професійної спільнот. Респонденти з такими варіантами ідентичності вбачають найбільшу загрозу з боку росіян, тоді як з боку української влади та суспільства такої загрози, на їхню думку, немає. Два інших варіанти можуть становити загрозу для цілісності Української держави: одна з ідентичностей пов'язана з вибором місцевої і східнослов'янської спільнот, а друга – східнослов'янської і релігійної. Респонденти з останнім варіантом ідентичності не бачать загрози з боку росіян, а вбачають її в українській владі і суспільстві.

Перспективи подальших досліджень. Урахування особливостей самовизначення громадян дасть змогу більш ефективно проводити інформаційну політику протидії ворожій пропаганді, маніпулюванню громадською думкою та впроваджувати різні програми щодо зміцнення інституту громадянства та демократії в Українській державі.

Ключові слова: соціальна ідентичність; загрози ідентичності; соціальні зміни; безпека; війна.

Veniamin Yu. Vinkov

Ph.D. in Psychology, Researcher

of the Department of Psychology of Masses and Communities,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-1237-0637>

ven.vinkov@gmail.com

**THE IDENTITY OF A UKRAINIAN IN THE WAR CONDITIONS:
FEATURES OF THE EXPERIENCE OF THREATS**

The **relevance** of the study is caused by military aggression of the Russian Federation, which resulted in the loss of a large part of the Ukrainian territory, casualties among the civilian population and the military, the destruction of cities, emigration abroad and displacement of citizens within the country. Accordingly, in such conditions, the identity of Ukrainian citizens has undergone changes and needs to be studied.

The **paper aim** of the research was to empirically investigate how, depending on the manifestations of the identity of the citizens of Ukraine, the perception of threats and changes in behavior in conditions of danger occurs.

Methodology. Online survey, semantic differential; frequency analysis, correlation analysis according to Spearman's test, interpretation and generalization of empirical research results.

Results. The most widespread manifestations of identity among Ukrainians have been revealed. The first two variants of identities reflect a state position, one of which is related to belonging to European, civil and professional communities, and the other to local, civil and professional communities. Respondents with such variants of identity see the greatest threat from the Russians, while there is no such threat from the Ukrainian authorities and society. Two other options may pose a threat to the integrity of the Ukrainian state. One of the identities is connected with the choice of the local and East Slavic communities, and the second with the East Slavic and religious communities. Respondents with the fourth variant of identity do not see a threat from the Russians, and Ukrainian authorities and society pose a threat to them.

Prospects for further research. Taking into account the peculiarities of citizens' self-determination will make it possible to more effectively conduct an information policy of countering hostile propaganda, manipulation of public opinion,

and implement various programs to strengthen the institution of citizenship and democracy in the Ukrainian state.

Keywords: social identity; identity threats; social changes; safety; war.

Постановка проблеми. Унаслідок розгортання воєнної агресії Російської Федерації проти України, що згодом, 24 лютого 2022 року, переросла у відкриту повномасштабну війну і призвела до окупації значної частини української території, жертв серед мирного населення і військових, руйнування міст, еміграції за кордон і переміщення громадян усередині країни, кожний громадянин України прямо чи опосередковано відчув на собі болісні наслідки цих трагічних подій. Зокрема, соціально-психологічні наслідки нам доводиться долати вже зараз, проте і в майбутньому ці проблеми не зникнуть і будуть потребувати розв'язання. У таких умовах ідентичність громадян України також зазнала певних змін і потребує ретельного вивчення. Отримані ж емпіричні результати можуть стати в пригоді в період повоєнної розбудови України, допомогти під час розроблення різноманітних програм, спрямованих на реабілітацію постраждалих від війни. Уже сьогодні ми маємо в доланні наслідків війни діяти на випередження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Ідентичність нерозривно пов'язана із соціальним середовищем, і будь-які зміни в цьому середовищі неодмінно впливають на її розвиток. За своїм походженням ідентичність є соціальною, оскільки формується в процесі взаємодії особи з іншими людьми та зумовлюється змінами в соціальному оточенні (Абрашкевичус, 2012; Кухарук, 2019; Лукасевич, 2020; Яблонська, 2010). Протягом свого життя людина налагоджує підтримує відносини з різними соціальними групами, набуває їхніх характеристик, свідомо здійснюючи вибір або несвідомо засвоюючи їх, що в підсумку поєднується або в досить інтегрований і гармонійний, або, навпаки, дезінтегрований, розщеплений образ Я і образ Ми. Усе це може явно або неявно позначатися на взаєминах з навколишнім світом.

Віднесення людиною себе до різних груп свідчить про багатовекторність у розвитку ідентичності, формує її адаптивність до соціальних змін і водночас закладає підґрунтя до поглиблення внутрішнього конфлікту, переживання кризи ідентичності, коли людина змушена здійснювати власний вибір унаслідок впливу певних подій на її життя.

У соціальній психології і соціології є чимало праць, присвячених вивченню загроз ідентичності. Серед причин таких загроз дослідники виділяють кризу ідентичності, породжену політикою невизнання з боку

суспільства права на спільнотну належність (Бистрицький, 2013; Зеленкевич, 2019), та пов'язані із цим такі негативні явища, як маргіналізація, соціокультурні деструкції, аномія (Хашієва, 2015), суспільні зміни (Набруско, 2012; Степико, 2012) та глобалізаційні процеси (Римаренко, 2017), війни, катастрофи, терористичні акти, травматичні соціальні події (Горностай, 2012), шкідливі інформаційні впливи (Бойко, 2019, Кулалаєва, 2015).

Війна, як і будь-яка інша подія, що становить загрозу для існування і збереження ідентичності, змушує людину, яка ж і є носієм цієї ідентичності, переосмислювати крихкість життя, переоцінювати наявні соціальні зв'язки, звертатися до ресурсів спільноти, до якої вона себе відносить (Povzanovic, 1997). У разі віднайдення таких ресурсів шанси зберегти ідентичність зростають, проте в інших випадках, коли такий пошук є неможливим або запропоновані моделі розвитку не відповідають наявним потребам, людина переорієнтовує себе на пошук інших соціальних груп, які допомогли б їй задовольнити ці потреби.

Від 2014 року значна частина громадян України опинилася на окупованих територіях. Емпіричні дослідження G. Sasse і A. Lackner зафіксували у цих громадян послаблення громадянської ідентичності, пов'язаної з Українською державою (Sasse, & Lackner, 2018). Інше дослідження показало, що протягом зазначеного періоду відбулося посилення громадянської ідентичності українців на підконтрольних Києву територіях (Kulyk, 2016; Onuch, Hale, & Sasse, 2018). Але вже з 2022 року дослідники фіксують посилення громадянської ідентичності серед більшості громадян України (Wilson, 2023).

Метою нашого дослідження було емпірично дослідити, як залежно від проявів ідентичності громадян України відбувається переживання ними загроз і як змінюється в умовах небезпеки їхня поведінка.

Виклад основного матеріалу дослідження. У лютому 2023 р. науковці відділу психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України провели емпіричне дослідження, метою якого було виявити особливості взаємодії спільнотних ідентичностей в умовах війни. У цій статті ми презентуємо результати проведеного опитування, що стосується безпекового аспекту спільнотної взаємодії.

Опитування проводилося в онлайн-режимі за допомогою гугл-форми. За своєю суттю питання анкети містили три блоки питань: дослідження проявів ідентичності, визначення загроз з боку різних соціальних груп і психологічний блок. Останній мав показати, як реагує респондент в умовах небезпеки.

Загальна кількість респондентів проведеного дослідження – 451 особа, з них 67,4% – жінки і 32,6% – чоловіки. Вибірка охоплювала такі вікові групи: 18-29 років – 55,4%, 30-44 роки – 24,8%, 45-59 років – 16,4 %, старше 60 років – 3,3%.

Запропоновані індикатори, які стосуються оцінювання респондентом власної ідентичності, мали вигляд біполярного семантичного диференціала. Респондентам було запропоновано оцінити свою ідентичність, а саме наскільки для них важливо почуватися представником тієї чи іншої спільноти, обравши між двома протилежними за змістом твердженнями. Серед таких варіантів були різні ідентичності: місцева, релігійна, професійна, громадянська, східнослов'янська, європейська.

Визначаючи свою належність до спільноти, респонденти більшою мірою виявилися схильними обирати громадянську ідентичність – 80,9% (лише для 8,6% вона неважлива, а 10,4% щодо цього вагаються або не можуть визначитися), місцеву – 54,5%, європейську – 54,5%, професійну – 54,1%, тоді як релігійна і східнослов'янська важливі лише для 16,9% і 22,4% респондентів відповідно. Найвищі показники щодо громадянської ідентичності серед інших варіантів ідентичності явно демонструють важливість для респондентів віднесення себе до громадян України в такий складний для держави період. У мирний час, можливо, громадянська ідентичність могла бути важливою для значно меншої кількості громадян. Тобто можна сказати, що війна і пов'язані з нею наслідки спричинили суттєві зрушення в національній самосвідомості громадян у бік посилення громадянської ідентичності. По суті, такі зрушення можна вважати реакцією українського суспільства на війну: усвідомлення того, що війна може знищити державу, націю, цінності, вплинуло на переосмислення цінності громадянства для більшості українців.

Інші індикатори, що стосувалися безпекової сфери, містили запитання, які мали з'ясувати, що для респондента, його ідентичності становить найбільшу загрозу. Серед варіантів, які потрібно оцінити, були такі: близьке оточення, українська влада, українське суспільство, громадяни інших країн, росіяни.

Коли йдеться про загрозу цінностям і переконанням, то найбільшу загрозу респонденти бачать з боку росіян – 69,6% респондентів (18,4% не вбачають у них загрози, 12% – не визначилися), громадян інших країн – 32,8% (41,9% не бачать у них загрози), а найменшу – з боку українського суспільства – 20,4% (53,7% не відчують такої загрози), близького оточення – 14,6% (65,9% не бачать у ньому загрози), української влади – 13,7% (60,5% не пов'язують з нею загрозу). Отримані результати свідчать

про те, що для більшості респондентів росіяни не тільки становлять головну небезпеку через те, що розпочали війну і несуть загрозу їхньому життю, а й що їхні дії можуть зашкодити всьому, що втілює в себе українська ідентичність та цінності.

Водночас респонденти найменше вбачають загрозу з боку близького оточення, української влади та українського суспільства, що свідчить про позитивні тенденції в консолідації різних позицій українських громадян задля досягнення загальнонаціональної мети – звільнення окупованих українських територій, перемоги над ворогом, долучення до військового блоку НАТО, вступу в Європейський Союз тощо.

Для того щоб з'ясувати, яка актуальна структура ідентичності сучасного українця на цей час, було проведено кореляційний аналіз за критерієм Спірмена. Утворені зв'язки між ідентичностями дали змогу згрупувати їх і виділити такі варіанти:

- *місцева – громадянська – професійна ідентичності* (МГП-ідентичність) – візуально за формою має вигляд замкненого трикутника: місцева має взаємозв'язок із професійною ідентичністю (0,209, $p \leq 0,01$), громадянська – з місцевою (0,436, $p \leq 0,01$), а професійна – з громадянською (0,174, $p \leq 0,01$). Таке поєднання показує, що громадяни України з такою ідентичністю відчують єдність загальнодержавного і місцево-регіонального рівнів, вони не протиставляють їх один одному, а місцева ідентичність інтегрована в громадянську. Такий прояв ідентичності можна назвати державницьким;

- *європейська – громадянська – професійна ідентичності* (ЄГП-ідентичність) – також має вигляд замкненого трикутника: громадянська – з європейською (0,146, $p \leq 0,01$), професійна – з громадянською (0,174, $p \leq 0,01$), а європейська – з професійною (0,109, $p \leq 0,01$). Така проєвропейська ідентичність відображає спільне бачення громадянами України розвитку власної країни в межах європейської політики. Прикметно, що професійна ідентичність є важливим складником як державницького, так і проєвропейського варіантів ідентичності сучасного українця, що свідчить про важливість професійної освіти, рівня кваліфікації для громадян і характеризує їхній світогляд і стиль життя;

- *місцева – східнослов'янська ідентичності* (МСС-ідентичність) (0,131, $p \leq 0,01$). Такий варіант, з одного боку, показує зв'язок з регіоном, де зазвичай проживають ці громадяни, а з другого – вони відчують свій зв'язок з колишнім Радянським Союзом або сучасною Російською Федерацією. Варто звернути увагу на те, що державницька позиція взагалі не є представленою і не пов'язана ніяк із цим варіантом ідентичності, що певною мірою відображає ностальгію за радянськими

часами і регіоналізм, не інтегрований у загальнодержавні процеси. Можна припустити, що за певних обставин це може стати підґрунтям до сепаратизму, якщо держава не буде проводити інтеграційну політику. Тому таку ідентичність можна назвати потенційно сепаратистською;

- *східнослов'янська – релігійна ідентичність* (ССР-ідентичність) (0,180, $p \leq 0,01$). Хоч таку ідентичність демонструє незначна частка опитаних, проте в українському суспільстві цей варіант поширений серед парафіян УПЦ МП. Досить часто серед них трапляються прихильники дружби з агресором, які намагаються виправдати агресію Російської Федерації, прагнуть дискредитувати як Україну, так і ЗСУ. Громадяни з такою ідентичністю досить часто стають ціллю для ворожої пропаганди як з боку російських ЗМК, так і їхньої церкви, поширюючи ворожі до України наративи.

Унаслідок процедури групування респондентів з високим рівнем прояву варіантів ідентичності утворилися групи ЄГП = 9,3%, МГП = 9,8%, МСС = 4%, ССР = 2,2% від загальної кількості всіх опитаних респондентів. Далі було застосовано критерій Краскела–Воллеса для порівняння виділених груп респондентів за такими психологічними показниками: ступінь психологічної травматизації, посилення уваги до проблем безпеки, спрямованість поведінки в момент небезпеки щодо себе й оточення, вплив подій на активність та оптимізм.

Оцінювання респондентами протилежних за змістом тверджень «Події, що відбулися, не завдали / завдали мені психологічної травми» (ЄГП = 53,31, МГП = 58,5, МСС = 73,5, ССР = 41,9; $p \leq 0,05$) виявило, що найнижчі показники стосуються ССР-ідентичності, а найвищі – МСС-ідентичності, ЄГП- і МГП-ідентичності посіли проміжне місце між попередніми ідентичностями. Такі відмінності свідчать про те, що наслідки війни за ступенем травматизації найбільш відчутні наразі для МСС-ідентичності. Причина може критися в сподіваннях у минулому респондентів щодо країни-агресора. Такі респонденти могли ідентифікувати себе з цінностями і способом життя, які проголошує ця країна, вірити в добросусідські відносини, заперечувати її відповідальність за агресивні дії, які вона розпочала 2014 року, і вважати винними будь-кого – українську владу, армію, політиків, бізнесменів тощо, але тільки не Російську Федерацію. Тобто початок повномасштабної війни хоч і спричинив травматизацію, але не привів до відмови від своєї ідентичності.

Кращі показники у респондентів з ЄГП- і МГП-ідентичностями можуть бути пов'язані з браком таких сподівань і більш реалістичним баченням ситуації. Можливо навіть, що в багатьох із цих респондентів не

було жодних ілюзій щодо того, як у майбутньому поведеться РФ, а тому і не було розчарувань щодо її дій.

Респонденти із ССР-ідентичністю найменше відчули наслідки війни і мають найнижчі показники травматизації. Такі показники, з одного боку, свідчать про те, що ставлення до Російської Федерації могло лишитися позитивним і вони позиціонують себе як представників російської спільноти, а тому їм важко покласти відповідальність за війну на того, з ким вони себе ідентифікують. З другого боку, віднесення себе до релігійної спільноти і почування себе її частиною дають відчуття безпеки і закладають ставлення до війни як до випробування, яке потрібно пережити і прийняти.

Серед протилежних тверджень «Моя увага до особистої безпеки не змінилась / посилилась» хоча і не виявлено суттєвих відмінностей (ЄГП = 61,48, МГП = 58,25, МСС = 48,03, ССР = 54,55), проте вищі показники мають респонденти з ЄГП- і МГП-ідентичностями (що свідчить про більшу чутливість до небезпеки, викликані нападом РФ) і відповідною поведінкою, спрямованою на зменшення ризиків для життя і здоров'я. Обидві ідентичності з східнослов'янським компонентом мають низькі значення, що говорить про те, що такі респонденти не розглядають дії РФ як небезпечні.

Твердження «У разі небезпеки я насамперед думаю про себе / інших» (ЄГП = 53,73, МГП = 65,44, МСС = 52,03, ССР = 48,25) має найвищі значення у респондентів з МГП-ідентичністю, що відображає альтруїстичні прагнення і турботу про оточення в момент небезпеки. А найменші значення виявилися в респондентів із ССР-ідентичністю, що свідчить про его-спрямованість їхньої поведінки в момент небезпеки. Такі протилежні тенденції можна пояснити тим, що для першого варіанта ідентичності спільнота, у якій перебуває респондент, має важливе значення, а «інші» втілюються для нього в конкретних людях, з якими він має реальні стосунки. Респондентам із ССР-ідентичністю бракує таких стосунків, і, можливо, східнослов'янська спільнота десь за кордоном для них психологічно є ближчою, ніж ті конкретні люди, які їх оточують. Найімовірніше, у минулому в них і були такі стосунки. Сьогодні ж єдине, що їм залишається, так це ностальгувати за минулими часами і Радянським Союзом.

Твердження «Небезпеки спонукають мене бути більш пасивним(-ою) / активним (-ою)» (ЄГП = 62,02, МГП = 55,43, МСС = 54,11, ССР = 53,7) демонструє хоч і не на значущому рівні, але високі показники у респондентів з ЄГП. Така висока мобілізація ресурсів, особливо в контексті сьогоdnішніх подій, сприяє долаттю труднощів і є оптимальною з погляду протистояння загрозам українській ідентичності

та державності. Таке поєднання ідентичностей стає імунітетом для захисту держави від різних форм агресії – як воєнної, так і інформаційно-психологічної.

І, нарешті, щодо твердження «Попри спричинені війною небезпеки я зберігаю надію / Спричинені війною небезпеки викликають у мене безнадію» (ЄГП = 54,01, МГП = 52,28, МСС = 62,61, ССР = 79,9; $p \leq 0,05$) найбільші значення в бік безнадії у респондентів із ССР-ідентичністю, а найменші – у респондентів з ЄГП- і МГП-ідентичностями, що характеризує оптимістичне бачення майбутнього. Тут можемо зазначити, що війна значною мірою вплинула на бачення майбутнього респондентами із ССР-ідентичністю. Можливо, що вони найбільше покладали сподівання на створення нової форми Радянського Союзу або СНД, а війна позбавила їх ілюзій і показала справжнє обличчя політичного режиму РФ. Хоча вони і не зазнали травматизації, проте їхнє бачення майбутнього потребує трансформації і переосмислення свого місця в Україні, але вже без Росії.

Оптимістичне бачення, яке демонструють респонденти з ЄГП- і МГП-ідентичностями, характеризує їхню віру в перемогу над ворогом. Надія ж – це не таке сильне за інтенсивністю почуття порівняно з вірою, що відбивається в наявності певних сумнівів в остаточній перемозі, проте надія не засліплює, як віра, а дає поштовх до дій і перевірки своїх досягнень. Тому респонденти з такими варіантами ідентичності стають опорою для держави, і все, що вони роблять, роблять заради майбутнього своєї держави, образ якого для них становить особистий сенс. Надія, безперечно, значно продуктивніша за безнадію, адже безнадія позбавляє особу будь-якої змоги на альтернативне бачення майбутнього, що в підсумку призводить до бездіяльності.

Також відповідно до виявлених варіантів ідентичності проаналізовано, які індикатори безпекової сфери більш або менш виражені, тобто з'ясовано, чи відчують респонденти з різними варіантами ідентичності загрозу з боку близького оточення, української влади, українського суспільства, громадян інших країн, росіян.

Найбільш значущі відмінності виявлено між респондентами з різними варіантами ідентичності в оцінюванні загроз з боку української влади (ЄГП = 59,39, МГП = 52,65, МСС = 50,89, ССР = 82,8; $p \leq 0,05$). Найвищі показники загроз у респондентів із ССР-ідентичністю, що свідчить про значну недовіру до дій влади, особливо коли йдеться про міждержавні відносини з країною-агресором і такі не вирішені досі проблеми, як перейменування УПЦ МП в РПЦ відповідно до законодавства України, перехід парафій цього патріархату в ПЦУ,

передавання церковного майна і святинь на баланс державних інституцій або ПЦУ.

Цікавим видається те, що респонденти з МГП- і МСС-ідентичністю мають найнижчі очікування загроз з боку влади. Це може свідчити про високий рівень довіри, а можливо, очікування захисту від влади в цей складний час. Проте вони можуть стати жертвою надмірної довіри до влади, особливо в ситуації її маніпуляцій задля виправдання своїх неправомірних дій. Інший варіант ЄГП-ідентичності займає проміжне становище. Хоч такі респонденти і зберігають певну довіру до влади, проте не повністю задоволені її діями.

Загрози всередині українського суспільства (ЄГП = 59,51, МГП = 48,9, МСС = 60,08, ССР = 82,25; $p \leq 0,05$) найбільше відчують респонденти із ССР-ідентичністю. Мабуть, їм не до вподоби той політичний вектор, який обрало суспільство, і ті антиросійські настрої, які панують у ньому. Респонденти з МГП-ідентичністю, навпаки, поділяють такі настрої, хоча можуть і не виявляти достатньої критичності в оцінюванні деяких подій. Проміжне місце щодо ставлення до цих загроз посіли респонденти з ЄГП- і МСС-ідентичністю, що характеризує помірну позицію щодо суспільних настроїв.

І загрози з боку росіян (ЄГП = 60,25, МГП = 63,59, МСС = 49,00, ССР = 34,45; $p \leq 0,05$) найбільш відчутними є для респондентів з ЄГП- і МГП-ідентичностями, що свідчить про ідеологічне протиставлення або протистояння між українцями з проєвропейською і українськоцентричною позиціями, з одного боку, і росіянами, незалежно від їхньої позиції, з другого боку. Цілком зрозумілою є позиція респондентів із ССР-ідентичністю щодо росіян – вони найменш схильні бачити в них загрозу своїм цінностям і переконанням. Незважаючи на розв'язану РФ війну, росіяни однаково залишаються тією спільнотою, з якою вони себе тісно пов'язують. І проміжне місце посіли респонденти з МСС-ідентичністю, що свідчить про неоднозначну їхню позицію щодо росіян – як щодо тих, хто становить загрозу, так і щодо «хороших руських» як тих, хто не несе відповідальність за розв'язану війну.

Узагальнюючи отримані на основі емпіричного матеріалу результати, можемо висувати, що ідентичність респондентів, пов'язана з належністю до європейської, громадянської та професійної спільнот, є найбільш чутливою до загроз з боку росіян як громадян РФ, що розв'язала війну проти України. У таких респондентів більш реалістичне бачення ролі української влади в цій війні порівняно з носіями інших ідентичностей, і вони не мають ілюзій щодо її спроможності перемогти ворога. І, відповідно, їм не властиві високі показники травматизації, адже вони не мали якихось очікувань щодо росіян. Так само реально оцінюють

вони загрози всередині суспільства, а не будують в уяві ідеальну картину цього суспільства як такого, що позбавлене суперечок, конфліктів, протистоянь. Тому надія як сподівання на краще у цих респондентів має ознаки оптимістичного бачення майбутнього України.

Ідентичність респондентів, що належать до місцевої, громадянської та професійної спільнот, також виявилася чутливою до загроз із боку росіян, чії дії спрямовані на знищення української державності. На відміну від попередньої ідентичності, тут українська влада має повну довіру і жодним чином не сприймається як джерело загрози, а українське суспільство єдине у своїх цілях і діях, повністю спрямоване на перемогу. Така єдність вселяє віру в перемогу, проте може впливати на бачення реальної ситуації в країні, створювати певні ілюзії, ставати об'єктом маніпуляцій з боку зацікавлених груп.

Ідентичність респондентів, пов'язана з місцевою і східнослов'янською спільнотами, найбільшою мірою зазнала травматизації внаслідок війни. Хоча вони відносять себе до східнослов'янської спільноти і, можливо, ностальгують за радянськими часами, проте вже не можуть довіряти росіянам, з якими у них був спільний досвід проживання в Радянському Союзі, і водночас не вбачають у них загрози для своєї ідентичності. Українська влада у цих респондентів має значно більшу довіру і сприймається ними як опора в цій складній ситуації, а українське суспільство і його настрої не викликають у них однозначних почуттів. Переорієнтація на західні цінності або посилення пронаціональних прагнень можуть бентежити їх і не давати відчуття впевненості в завтрашньому дні. Тому замість почуття надії вони, найімовірніше, будуть відчувати сумніви, спустошеність, розчарування, спротив, затамований гнів тощо.

Ідентичність респондентів, які представляють східнослов'янську і релігійну спільноти, не зазнала травматизації. До того ж вони не бачать загрози з боку росіян, а, навпаки, ворожими для них є українська влада й українське суспільство. Така ситуація змушує їх відчувати безнадію через те, що їм доведеться жити в майбутньому, яке вони не обирали.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на основі отриманих емпіричних матеріалів виявлено найбільш поширені серед українців варіанти ідентичності. Перші дві групи ідентичностей відображають державницьку позицію, тоді як дві інших можуть становити загрозу для єдності українського суспільства, особливо потрібної в умовах війни. Урахування особливостей самовизначення громадян дасть змогу більш ефективно проводити інформаційну політику протидії ворожій пропаганді, маніпулюванню громадською думкою та

впроваджувати різні програми для зміцнення інституту громадянства та демократії в Українській державі.

Список використаних джерел

Абрашкевічус, Г. О. (2012). Вплив соціокультурної взаємодії на проблеми ідентичності. *Таврійські студії. Культурологія*, 2. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/tsk_2012_2_6.

Бистрицький, Є. (2013). Ідентичність, спільнота і політичне судження. *Філософська думка*, 4, 41–61.

Бойко, С. Т. (2019). Психологічна безпека особистості в умовах розрваного інформаційного простору. *Психологія: теорія і практика*, 1 (3), 32–43.

Горностаї, П. П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*, 2, 89–95.

Зеленкевич, Л. П. (2019). Ідентичність в умовах об'єднаних громад. *Грані*, 22(2), 5–15.

Кулаласва, Н. В. (2015). Мінімізація інформаційних загроз людини засобами культури безпеки. *Збірник наукових праць Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*, 4, 27–30.

Кухарук, О. Ю. (2019). Суспільні трансформації та ідентичність українців у контексті теорії соціальної ідентичності. *Проблеми політичної психології*, 22 (1), 63–73.

Лукашевич О. А. (2020). Проблема формування ідентичності особистості: сучасний контекст. *Проблеми сучасної психології*, 1 (17), 45–51.

Набруско, І. Ю. (2012). Споживання як механізм конструювання ідентичності. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 15, 6–12.

Римаренко, С. (2017). Глобалізація та криза ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 5–6 (91–92), 171–181.

Степико, М. Т. (2012). Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій. *Стратегічні пріоритети*, 4 (25), 5–13.

Хашієва, Л. В. (2015). Глобалізація та ідентичність: взаємозв'язок глобального та локального. *Актуальні проблеми державного управління*, 2 (48), 38–44.

Яблонська, Т. М. (2010). Ідентичність як предмет психологічного аналізу. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 38, 378–386.

Kulyk, V. (2016). National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War, *Europe-Asia Studies*, 68:4, 588-608, doi: 10.1080/09668136.2016.1174980

Onuch, O., Hale, H.E. & Sasse, G. (2018). Studying identity in Ukraine, *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3, 79–83. doi: 10.1080/1060586X.2018.1451241

Povrzanovic, M. (1997). Identities in War, *Ethnologia Europaea*, 27 (2), 153–162. doi: <https://doi.org/10.16995/ee.873>

Sasse, G., & Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine, *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3, 139-157. doi: 10.1080/1060586X.2018.1452209

Wilson, A. (2023). Ukraine at war: Baseline identity and social construction. *Nations and Nationalism*, 1–10. <https://doi.org/10.1111/nana.12986>

References

Ab rashkevichus, G. O. (2012). Vplyv sotsiokulturnoi vzaiemodii na problemy identychnosti [The Influence of Sociocultural Interaction on Identity Problems]. *Tavriiski studii. Kulturolohiia* [Taurian studios. Culturology]. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/tsk_2012_2_6. (in Ukrainian)

Boiko, S. T. (2019). Psykholohichna bezpeka osobystosti v umovakh rozirvanoho informatsiinoho prostoru [Psychological Personality Safety in the Conditions of the Broken Informational Space]. *Psychology: Theory and Practice: Collection of Scientific Articles*, 1 (3), 32–43. (in Ukrainian)

Bystryts'kyi, E. (2013). Identychnist, spilnota i polityчне sudzhennia [Identity, community and political judgement]. *Philosophical Thought*, 4, 41–61. Retrieved from <http://journal.philosophy.ua/article/nid6768> (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2012). Kolektyvna trauma ta hrupova identychnist [Collective Trauma and Group Identity]. *Psychological perspectives. Special issue: Actual problems of psychology of small, medium and large groups*, 2, 89–95. (in Ukrainian)

Hrybenko, I. V. (2010). Kohnityvnyi ta emotsiyni komponenty samoidentyfikatsii v mezhakh sotsialnoi identychnosti osobystosti [Cognitive and Emotional Components of Self-Identification within the Social Identity of an Individual]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 24, 147–156. (in Ukrainian)

Khashiyeva, L. V. (2015). Hlobalizatsiia ta identychnist: vzaiemozv'iazok hlobalnogo ta lokalnogo [Globalization and Identity: Interrelation of Global and Local]. *Pressing problems of public administration*, 2 (48), 38–44. (in Ukrainian)

Kukharuk, O. Y. (2019). Suspilni transformatsii ta identychnist ukraintsiv u konteksti teorii sotsialnoi identychnosti [Public Transformations and Ukrainians' Identity through Social Identification Theory]. *Problems of Political Psychology*, 22 (1), 63–73. doi: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-34> (in Ukrainian)

Kulalaieva, N. V. (2015). Minimizatsiia informatsiinykh zahroz liudyny zasobamy kultury bezpeky [Minimization of Information Threats to Human Security by Means of Culture]. *Zbirnyk naukovykh prats Lvivskoho derzhavnogo universytetu bezpeky zhyttiediialnosti* [Lviv State University of Life Safety: Collection of Scientific Articles], 4, 27–30. (in Ukrainian)

Kulyk, V. (2016). National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War, *Europe-Asia Studies*, 68:4, 588–608. doi: 10.1080/09668136.2016.1174980 (in English)

Lukasevich, O. A. (2020). Problema formuvannia identychnosti osobystosti: suchasnyi kontekst [The Problem of Personality Identity Formation: Contemporary Context]. *Problems of Modern Psychology*, 1 (17), 45–51. doi: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-4> (in Ukrainian)

Nabrusko, I. Y. (2012). Spozhyvannia yak mekhanizm konstruiuvannia identychnosti [Consumption as a Mechanism of Social Construction of Identity]. *Actual Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy*, 15, 6–12. (in Ukrainian)

Onuch, O., Hale, H. E. & Sasse, G. (2018). Studying identity in Ukraine, *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3, 79–83, doi: 10.1080/1060586X.2018.1451241 (in English)

Povrzanovic, M. (1997). Identities in War, *Ethnologia Europaea*, 27 (2), 153–162. doi: <https://doi.org/10.16995/ee.873> (in English)

Rymarenko, S. (2017). Hlobalizatsiia ta kryza identychnosti [Globalization and Identity Crisis]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Scientific Proceedings of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS Ukraine], 5-6 (91–92), 171–181. (in Ukrainian)

Sasse, G., & Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine, *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3, 139-157. doi: 10.1080/1060586X.2018.1452209 (in English)

Stepyko, M. T. (2012). Ukrainська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій [Ukrainian Identity in a Time of Socio-Political Transformation]. *Strategic Priorities*, 4 (25), 5–13. (in Ukrainian)

Wilson, A. (2023). Ukraine at war: Baseline identity and social construction. *Nations and Nationalism*, 1–10. <https://doi.org/10.1111/nana.12986> (in English)

Yablonska, T. M. (2010). Ідентичність як предмет психологічного аналізу [Identity as a subject of psychological analysis]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN* [Scientific Proceedings of G.S. Kostiuk Institute of Psychology], 38, 378–386. (in Ukrainian)

Zelenkevich, L.P. (2019). Ідентичність в умовах об'єднаних громад [Identity in the conditions of the united communities]. Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (2), 5–15. doi: <https://doi.org/10.15421/171916> (in Ukrainian)

УДК 159.96+ 364-7

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-141>

Дворник Марина Сергіївна

кандидат психологічних наук, старший дослідник,
завідувач відділу соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-1505-0169>

dvornyk.marina@gmail.com

ПРЕДИКТОРИ УСПІШНОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО ПІДТРИМАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОБРОБУТУ ОСОБИСТОСТІ В КРИЗОВИЙ ПЕРІОД

Завдання дослідження – визначити соціально-психологічні предиктори успішності електронного підтримання психологічного добробуту громадян України в період кризи.

Методологія. Основні методи дослідження – систематичний теоретичний аналіз джерел, авторське опитування, статистична обробка даних, узагальнення.

Результати. Виявлено чотири основні соціально-психологічні предиктори, пов'язані з успішністю електронного підтримання психологічного добробуту особистості в транзитивний, кризовий період: 1) соціодемографічні особливості, 2) ідентифікація зі спільнотою електронної підтримки, 3) онлайн-поведінка щодо пошуку підтримки, 4) здатність отримати електронну підтримку. Перший предиктор враховує вік, задоволеність фінансовим забезпеченням, освіти, стать і статус проживання. Так, найбільш успішним дистанційний формат організації підтримки психологічного добробуту (спільноти в соцмережах, месенджерах, онлайн-терапія) виявився для аудиторії 19-24 років, задоволеної своїм фінансовим забезпеченням, із середньою / середньо спеціальною освітою, жіночої статі, що проживає окремо від родин. Другий предиктор пояснює стосунковий компонент – для успішного підтримання психологічного благополуччя користувач має радіти відвідуванню відповідної електронної спільноти. Третій предиктор передбачає часте й активне користування онлайн-засобами: запити в пошукових системах, присутність у соцмережах й месенджерах, користування відповідними сайтами, застосунками, чатботами, читання інформації й такі способи онлайн-реагування на неї, як запитання, коментарі, повідомлення, дописи та відповіді на запитання. Четвертий предиктор – позитивний досвід вирішення користувачами своїх проблем та можливість почерпнути ідеї, яких вони потребували, саме в електронному форматі.

Висновки. На ці предиктори можна спиратися, розробляючи програми дистанційних психосоціальних інтервенцій для різних категорій громадян, які опинилися в кризовому становищі.

Перспективою дослідження є перевірка ефективності врахування представлених предикторів під час розроблення відповідних програм.

Ключові слова: психологічний добробут; цифрове психологічне здоров'я; електронні сервіси; онлайн-підтримка; дистанційні психологічні інтервенції.

PREDICTORS OF SUCCESSFUL ELECTRONIC SUPPORT OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF A PERSON IN CRISIS

Maryna S. Dvornyk

Ph. D. in Social Psychology, Senior Researcher,
Head of the Department of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-1505-0169>

dvornyk.marina@gmail.com

The purpose of the research is to determine the socio-psychological predictors of the successful electronic support of the psychological well-being of Ukrainian citizens in a crisis.

The main research **methods** are systematic theoretical analysis of sources, author surveys, statistical data processing, and generalization.

Results. Four main socio-psychological predictors associated with the success of electronic support of the psychological well-being of a person during the crisis period were identified: 1) sociodemographic features, 2) identification with the electronic support community, 3) online behavior regarding the support search, 4) ability to get electronic support. The first predictor considers age, satisfaction with financial security, education, gender, and living conditions status. Thus, the most successful remote format of psychological well-being support organization (communities in social networks, messengers, online therapy) is for the audience of 19-24 years old, satisfied with their finances, having secondary/ secondary special education, female, living separately from their families. The second predictor explains the relational component: the user should enjoy visiting the corresponding electronic community to get support successfully. The third predictor involves frequent and active use of online tools: searches on the web, presence in social networks and messengers, use of relevant sites, applications, and chatbots, reading information and online reacting to it, such as questions, comments, messages, posts and answers to questions. The fourth predictor is the positive experience of users solving their problems and receiving the ideas they need, precisely in electronic format.

Conclusion. The outlined predictors can be considered when developing remote psychosocial intervention programs for various categories of citizens in a crisis.

The perspective of the research is to check the effectiveness of applying the presented predictors when developing the relevant programs.

Keywords: psychological well-being; digitized mental health; electronic services; online support; remote psychological interventions.

Постановка проблеми. Повномасштабне військове вторгнення Російської Федерації на територію України, безумовно, є потужним психотравматичним фактором для громадян нашої держави. В умовах війни переживання загрози своїй фізичній, психологічній цілісності, добробуту близьких неодмінно викликає інтенсивні реакції психіки, які без відповідного ментального опрацювання перетворюються на травми. Пролонгована ж травматизація спричинює значну кризу – як індивідуальну, особистісну, так і колективну, національну. Тому вживати заходів, які можуть запобігти розвитку посттравматичних станів і розладів, сприяючи посттравматичному зростанню населення як найліпшому варіанту виходу з кризи, потрібно вже сьогодні.

У довготривалій перспективі піклування про психологічний добробут є одним із національних пріоритетів. Відповідно до анонсованої Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки (Урядовий портал, 2022), значна увага приділятиметься повноцінному та ефективному доступу громадян до психологічної допомоги. А з огляду на значний рівень цифровізації у сфері охорони здоров'я, згідно з урядовим Планом відновлення України (2022), ця мета набуває реалістичного вигляду саме завдяки електронним сервісам психологічної допомоги.

І саме електронні, цифрові, онлайніві засоби, як показав досвід попередніх років гібридної війни та карантинних обмежень 2020–2021 року, відіграють неабияку роль у кризовому підтриманні психологічного добробуту громадян. Електронний формат підтримки характеризується оперативністю, доступністю, адаптивністю, варіативністю, універсальністю та гнучкістю психологічних інтервенцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Електронні засоби і цифровізація соціально-психологічної підтримки постраждалих є популярною та доволі розробленою темою в західних країнах (M. Dreier et al., B. Etingen et al., E. A. Evans et al., L. Iliffe, & A. Thompson, O. Kolawole, A. Nickerson et al., A. R. van Meter et al., A. Wickersham et al., C. Wilkins et al.). У наших попередніх роботах також відображено можливості застосування цифрових сервісів для підвищення психологічного добробуту населення в умовах психотравматизації (Дворник, 2019). Утім, підтримання психологічного здоров'я і добробуту шляхом віртуалізації, диджиталізації часто зазнає і критики, яка зосереджується на ризиках неналежного користування технологіями та

відповідного погіршення стану користувачів, загрозах етиці, конфіденційності й безпеці персональних даних (Lupton, 2014). Інші ж роботи спрямовані на поглиблення розуміння того, на чому заснована ефективність електронних засобів психологічної підтримки (Donker et al., 2013). Однак досліджень, які були б релевантними в українських реаліях, досі не проводилося, що й зумовило пошук особливостей, якими мають володіти користувачі, аби ефективно користуватися електронними засобами підтримання свого психологічного добробуту.

Мета статті полягає у визначенні соціально-психологічних предикторів успішності електронного підтримання психологічного добробуту громадян у кризовий період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підтримання психологічного добробуту громадян електронними засобами неможливо здійснювати ефективно без урахування специфіки аудиторії, найбільш сприйнятливої до такого формату. Тож на основі даних, зібраних протягом виконання наукової теми «Соціально-психологічний супровід постраждалих від воєнних дій у період переходу до умов мирного життя» (№ 0119U000141, 2019-2021), розгляньмо основні предиктори, що зумовлюють успішність електронних соціально-психологічних інтервенцій у період транзитивності, переходу, кризи.

Соціодемографічні особливості. Таргетованість соціально-психологічної підтримки щодо певних категорій населення може давати найбільш вдалий результат. Доволі часто в літературі трапляється думка, що залученість до позитивних онлайн-практик насамперед пов'язана із жіночою статтю і вищим рівнем освіти. А згідно з нашим опитуванням, проведеним на загальній вибірці українців, соціодемографічними показниками, які регулюють статистично значущі відмінності респондентів за показниками отримання електронної соціально-психологічної підтримки, можна вважати вік, задоволеність фінансовим забезпеченням, освіту, стать і статус проживання (Дворник, 2021).

Так, наймолодші респонденти (19-24 роки) частіше, ніж респонденти старших вікових груп, вислуховують проблеми інших користувачів та більш охоче відвідують ту спільноту, де можна підтримати свій психологічний добробут; частіше знаходять вирішення своїх проблем завдяки електронним засобам психологічної підтримки; частіше користуються засобами електронної психологічної підтримки загалом. Це можна пояснити тим, що молодь зазвичай виявляється більш компетентною у використанні електронних засобів комунікації, тому, відповідно, має кращі можливості для підтримання свого психологічного добробуту в такій формі. Дистанційні інтервенції державного і громадського сектору – донорів надання соціально-психологічної

підтримки – у такому разі слід спрямовувати насамперед на молодь, враховуючи обов'язково необхідність привабливого інтерфейсу платформ, з яких надаватиметься підтримка.

Важливими для якіснішого одержання соціально-психологічної підтримки онлайн є й показники задоволеності фінансовим забезпеченням та освіті.

Більш фінансово задоволені громадяни, на відміну від незадоволених, завдяки електронним засобам психологічної підтримки також частіше вислуховують проблеми інших користувачів і можуть почерпнути ідеї, яких справді потребували. Це можна взяти до уваги в разі монетизації державних і громадських розробок для тієї аудиторії, яка здатна фінансово забезпечити реалізацію власних потреб у дистанційній соціально-психологічній підтримці.

Українці із середньою, середньою спеціальною освітою завдяки електронним засобам психологічної підтримки частіше за тих, хто має вищу освіту, знаходять вирішення своїх проблем і можуть почерпнути ідеї, яких справді потребували. Це може бути пов'язано з тим, що менш освічені люди зазвичай мають не надто високий рівень домагань, тому, відповідно, почуватимуться більш задоволено від підтримки, яку одержують. З огляду на організаційну частину психосоціальних інтервенцій таку особливість доцільно брати до уваги, розробляючи масові інформаційні кампанії щодо чітких і простих алгоритмів психологічної самодопомоги в медіа із широкою аудиторією (основна частка споживачів – саме люди без вищої освіти).

Стать також є значущим показником для одержання соціально-психологічної підтримки електронними засобами. Спостерігаємо, що жінки порівняно з чоловіками частіше знаходять вирішення своїх проблем та запозичують ідеї, яких справді потребували, завдяки електронним засобам психологічної підтримки. Імовірно, це пов'язано з тим, що жінки загалом частіше демонструють здатність одержувати підтримку, адже, на відміну від чоловіків, мають менше упреджень щодо потреби в допомозі. Тому підтримувальні інтервенції мають насамперед бути адаптованими під жіночу аудиторію, з орієнтацією на залучення чоловіків через жінок, які перебувають з ними в безпосередньому контакті.

Статус проживання також виявився значущим для виявлення розбіжностей між користувачами електронної соціально-психологічної підтримки. Так, на відміну від користувачів, які проживають у великій родині, одинаки більше радіють, відвідуючи ту електронну спільноту, де мають змогу підтримувати свій психологічний добробут. Очевидно, проживання на самоті зумовлює пошук альтернативних об'єктів

соціалізації й афективної прив'язаності, а електронні спільноти виявляються доречним і доступним простором для цього. Про таку аудиторію варто поцікавитися насамперед громадським ініціативам, які могли б розробляти структуровані та цікаві групові активності для кращої соціальної інтеграції онлайн.

Загалом бачимо, що дистанційний формат організації соціально-психологічної підтримки (спільноти в соцмережах, месенджерах, онлайн-терапія) найбільш успішним є для аудиторії жінок 19-24 років із середньою/середньо спеціальною освітою, які задоволені своїм фінансовим забезпеченням та проживають окремо від родин.

Ідентифікація зі спільнотою електронної підтримки.

Успішність електронної соціально-психологічної підтримки також залежить від міри ідентифікації користувача з вебспільнотою й почуття належності до неї.

Згідно з теорією соціальної ідентичності Г. Теджфела, ми схильні створювати особливі емоційні зв'язки в групі та захищати її цінності, якщо вважаємо себе її невід'ємною частиною, ідентифікуємося з нею. З'ясовано, що ідентифікація з онлайн-групою позитивно впливає на психологічний добробут її учасників, адже забезпечує активну залученість до групових процесів. Чим більше учасник ідентифікує себе зі своєю онлайн-спільнотою взаємодопомоги, тим відчутнішим йому здаватиметься обмін соціальною підтримкою в ній (Kolawole, 2019). Почуття належності до групи електронного супроводу, сприйняття її учасників як родичів чи друзів також допомагало користувачам рішучіше змінювати свою непродуктивну поведінку (Iliffe, & Thompson, 2019).

Крім цього, треба брати до уваги, що людина прагне порівнювати себе з іншими, щоб підтримувати позитивний образ себе, не втрачати адекватну самооцінку та мотивацію. У спільнотах електронного супроводу цей ефект може виявитися доволі корисним. Усвідомлення деякими учасниками, що інші опинилися в ще гіршій ситуації, ніж вони, може надавати їм відчуття полегшення. На пізніших стадіях підтримки кейси з більш вдалим історіями можуть вселити в користувачів онлайн-групи надію на зміни та мотивувати на самовдосконалення. Утім, прогрес учасників онлайн-спільноти взаємодопомоги може по-різному впливати на конкретних користувачів: когось це надихатиме, а комусь здаватиметься викликом, сповненим тривоги та непевності, адже в них ці зміни не відбуваються (Дворник, 2020b).

Більше впевненості в тому, що їх зрозуміють, надає користувачам наявність схожого досвіду в онлайн-спільноті взаємопідтримки. Схожий досвід – сильний мотиватор для приєднання до групи і, у подальшому, створення почуття нормальності щодо наявної проблеми. Через

розкриття персональної, часто до того не озвученої інформації користувачі ніби надають своїм негараздам легітимності та створюють особливу атмосферу довіри і вдячності. Схожість свого стану зі станом інших користувачів доволі часто виявляється важливішою, ніж тематика онлайн-дискусій. А іноді завдяки почуттю спільності в онлайн-спільноті у користувачів поліпшуються також їхні стосунки в інших спільнотах в офлайн.

Такий стосунковий компонент успішності одержання електронної соціально-психологічної підтримки найбільшою мірою проявляється в згоді респондентів із твердженням «Я радий(-а) відвідувати ту спільноту, де дістаю електронну соціально-психологічну підтримку». Утім, твердження «Я відчуваю відданість тій спільноті, яка надає мені електронну соціально-психологічну підтримку» і «Я є невід'ємною частиною тієї спільноти, де дістаю електронну соціально-психологічну підтримку», напевно, є занадто інтимними для українських респондентів, адже такі зізнання у них нечасто виникають навіть щодо реальних спільнот.

Тому, розробляючи заходи підтримання психологічного добробуту, важливо зважати на те, наскільки комфортно і приємно користувачеві перебувати у відповідному віртуальному просторі. Тут може допомогти наявність простого та інтуїтивного інтерфейсу підтримувальних платформ (часто вони вже є доволі зрозумілими й адаптованими під користувачів – WhatsApp, Viber, Messenger, Skype, Telegram тощо), гейміфікація та гуртування (змагання, винагороди, цікаві групові активності).

Онлайн-поведінка щодо пошуку підтримки. Активність поведінки користувачів у мережі зазвичай передбачає публікацію контенту, створення електронних спільнот, обмін повідомленнями тощо. Це сприяє залученості та відчуттю освоєності інтернет-простору, зокрема для одержання соціально-психологічної підтримки. Одним із важливих аспектів, які вивчають соцмережі, є також така активність користувачів, як витрачений час і тип участі в обговореннях. Така онлайн-поведінка, як відповіді на запитання користувачів, початок нової теми дискусії, регулярне відвідування електронних платформ, обмін досвідом у коментарях, збільшує суб'єктивно сприйнятну кількість одержаної учасником соціальної підтримки в цих онлайн-спільнотах. Тож відповідними компонентами онлайн-поведінки, спрямованої на підтримання психологічного добробуту користувачів, вважаємо тип використовуваних електронних засобів, частоту і тривалість їх використання, а також вид залученості до онлайн-дискусій.

Коли йдеться про те, якими електронними засобами особа користується, якщо потребує соціально-психологічної підтримки, цей список може істотно варіюватися. Так, згідно з даними нашого опитування українських військовослужбовців (Дворник, 2020), які продемонстрували високий рівень прояву психологічного добробуту, найпопулярнішим *способом знаходити підтримку онлайн* є гугл-пошук (понад 60% відповідей). Більш прицільними використовуваними засобами під час пошуку електронної психосоціальної підтримки є такі: спільноти в соцмережах; вибрані сайти / форуми; спільноти в месенджерах (Viber, Telegram тощо); спеціальні комп'ютерні програми; психологічні додатки в смартфоні; групова онлайн-терапія; чат-боти; індивідуальні онлайн-консультації / терапія.

Отже, найбільш релевантною є власна ініціатива та вмотивованість користувачів у пошуку підтримки. Обирання громадянами того, до якого засобу віддаленої соціально-психологічної підтримки вдається, дуже часто залежатиме від результатів, які «видасть» пошукова система. З цього погляду великої ролі набуває оптимізація пошукових систем, адже середньостатистичний користувач схильний переглядати не більш як декілька рядків першої сторінки результатів пошуку. Корисні й актуальні соціально-психологічні ініціативи мають просуватися завдяки SEO-технологіям (search engine optimization), щоб стати доступними для потенційних користувачів.

Наступний компонент онлайн-поведінки, що впливає на успішність пошуку дистанційної соціально-психологічної підтримки громадянами, – це *частота і тривалість користування електронними засобами*. І хоча серед тих опитуваних, які взагалі уникають електронного формату одержання підтримки, найпопулярнішими відповідями були «дуже рідко» і «менше ніж 10 хвилин», серед інших результати варіювалися. Так, військові, які визнають електронний формат вдалим для підтримання свого психологічного добробуту, найчастіше зазначали, що користуються електронними засобами майже щодня і протягом 10-30 хвилин. Це стандартна ситуація для тих, хто вже сприймає онлайн-спілкування як форму підтримки і може дістати відповідні вигоди.

Коли ж йдеться про тих, хто підтримує свій психологічний добробут у мережі понад годину, то вони вдаються до такого способу не частіше ніж два-три рази чи взагалі один раз на місяць. Це можна пов'язати з онлайн-практиками, які потребують від користувача додаткових зусиль, а тому не завжди можуть бути дієвими для кризового підтримання психологічного добробуту.

Незначна частка користувачів також зазначили, що схильні користуватися електронною підтримкою декілька разів на день і по декілька годин. Тут ідеться про такі формати підтримки, як онлайн-сесії чи групові зустрічі, які мають усе ж перемажуватися з іншими видами офлайн-активності, адже надмірна віртуалізація не сприяє адекватності одержання підтримки (Дворник, 2020).

Описуючи ж свою *залученість до електронного формату* одержання соціально-психологічної підтримки, опитувані найчастіше (77% відповідей) зазначали, що переважно тільки читають інформацію (Дворник, 2020). Ідеться про специфічний для інтернет-простору соціально-психологічний феномен луркінгу. Луркери – це користувачі, які належать до онлайн-спільноти і мають доступ до всього її контенту, однак не проявляються у видимій онлайн-поведінці (не створюють теми для обговорень, не коментують, не «лайкають» тощо). Луркінг може бути характерний для сором'язливих або надто стриманих користувачів групи електронного супроводу, доки вони не зрозуміють її норми і стиль спілкування. Наявна література говорить про те, що результати участі в електронних групах взаємодопомоги суттєво не відрізняються у луркерів і тих, хто виявляє активну онлайн-поведінку (Mo, & Coulson, 2014). Більше того, усвідомлена і послідовна луркінг-поведінка може підготувати луркерів до підвищення онлайн-активності, розвинути почуття належності до онлайн-спільноти й допомогти побачити в повідомленнях учасників ширші перспективи, глибше пізнати обговорюване.

Серед найбільш активних видів залученості до електронної соціально-психологічної підтримки названо такі: ставлю запитання; реаую на дописи (коментарями, вподобайками); взаємодію за допомогою коротких повідомлень (текст / звук / відео); ділюся своїм досвідом; відповідаю на чийсь запитання.

Отже, електронні психосоціальні інтервенції, які претендують на успішність підтримки в кризовий період, мають бути спрямовані на тих, хто демонструє патерни активності онлайн-поведінки. Вони проявляються в щоденній короткотривалій онлайн-присутності, запитах у пошукових системах, появі в соцмережах і месенджерах, користуванні відповідними сайтами, застосунками, чат-ботами, читанні інформації і таких способах онлайн-реагування на неї, як запитання, коментарі, повідомлення, дописи та відповіді на запитання.

Здатність одержати електронну підтримку. Для прицільності підтримувальних інтервенцій важливо розуміти також, яку міру соціально-психологічної підтримки користувачі взагалі здатні одержати завдяки електронному формату.

Це можна з'ясувати, поставивши потенційному одержувачу підтримки такі запитання:

1. Як часто Ви знаходите рішення своїх проблем завдяки електронним засобам соціально-психологічної підтримки?

2. Як часто Ви вислуховуєте проблеми інших користувачів у спільноті, де одержуєте електронну соціально-психологічну підтримку?

3. Як часто завдяки електронним засобам соціально-психологічної підтримки Ви отримуєте хороші поради щодо того, як подолати кризову ситуацію?

4. Як часто в спільноті електронної соціально-психологічної підтримки Ви можете поділитися інтимною інформацією про себе (розкритися, довіритися)?

5. Як часто завдяки електронним засобам соціально-психологічної підтримки Ви запозичуєте ідеї, яких справді потребували?

Згідно з виокремленими даними активних користувачів електронної соціально-психологічної підтримки, найбільш релевантним є перше запитання. Понад 72% таких опитаних доволі часто і майже завжди знаходять рішення своїх проблем завдяки електронному формату. А ще майже 45% з них вказують саме на можливість запозичити завдяки електронним платформам ідеї, яких вони справді потребували (Дворник, 2020а).

Так, бачимо, що превалює саме інформаційний компонент одержання підтримки, тобто навіть проявляючи певну онлайн-активність, користувачі схильні ніби економити ресурси для обміну емоційним досвідом. Це доволі часто пов'язано з необхідністю встановлення особистісних меж підтримуваних, а для цього справді потрібно витратити час і докласти емоційних зусиль – обговорити особливі правила функціонування онлайн-спільноти. Наприклад, для деякого болючим тригером можуть виявитися певні теми або слова у повідомленнях, надмірна експресія когось із учасників, тому важливо домовлятися щодо обмеження подібних проявів. Поширеним запитом щодо збереження особистісних кордонів також є дотримання анонімності, адже так користувачі можуть почуватися безпечніше та легше «розкриватися».

Таким чином, здатність українців, які опинилися в кризових умовах, одержати соціально-психологічну підтримку електронними засобами регулюється насамперед потребою в якісній інформації, яка б розвивала нові навички, розширювала уявлення користувачів про їхні власні можливості та стимулювала конструктивні копінг-стратегії.

Обмеження дослідження. Збирання емпіричних даних дослідження здійснювалося протягом 2020–2021 років на різних

вибірках, тому результати можуть бути екстрапольовані на сучасну воєнну ситуацію лише частково.

Практична/соціальна значущість дослідження. Результати дослідження можна використовувати, розробляючи програми дистанційних психосоціальних інтервенцій для різних категорій громадян, які опинилися в кризовому становищі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Тривале переживання громадянами України загрози своїй фізичній, психологічній цілісності або добробуту близьких у воєнний час може мати такі наслідки: загострення внутрішньоособистісних конфліктів, наростання почуття тривоги, безпорадності та дезорієнтованості, зниження показників психологічного добробуту загалом. Тому специфіка підтримання психологічного здоров'я і добробуту в такий непростий час полягає насамперед у нагальності та прицільності психосоціальних інтервенцій, зокрема у форматі дистанційному, електронному. Цей формат вимагає брати до уваги, що найефективніше дистанційні інтервенції підтримки спрацьовують щодо молодшої, фінансово задоволеної, середньоосвіченої жіночої аудиторії, яка проживає окремо від родин. Такі підтримувані більш імовірно визнаватимуть належність до відповідних онлайн-спільнот і демонструватимуть активну онлайн-поведінку щодо пошуку та одержання соціально-психологічної підтримки: часту онлайн-присутність у соцмережах і месенджерах, запити в пошукових системах, користування відповідними сайтами/застосунками/чат-ботами, читання інформації і такі способи онлайн-реагування на неї, як запитання, коментарі, повідомлення, дописи та відповіді на запитання. Більш ефективним електронний соціально-психологічний супровід буде також у разі оплачуваності з боку користувачів, наявності простого та інтуїтивного інтерфейсу й гейміфікованості підтримувальних платформ, надання чітких психоосвітніх порад й алгоритмів психологічної самопомогі в разі зіткнення з кризовими викликами, а також забезпечення соціалізації у вигляді цікавих групових активностей. Перспективним видається дослідження ефективності електронних інтервенцій з урахуванням виявлених предикторів для підтримання психологічного добробуту громадян різних категорій.

Список використаних джерел

Відновлення України (2022). *Модернізація системи охорони здоров'я*.
Взято з <https://recovery.gov.ua/project/program/upgrade-healthcare-system>.

Дворник, М. С. (2019). Використання смартфон-застосунків в умовах психотравматизації населення. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 5(73), 236–248.

Дворник, М. С. (2020). Електронна підтримка психологічного благополуччя військовослужбовців: первинний аналіз даних. *Проблеми політичної психології*, 9 (23), 54–71.

Дворник, М. С. (2020a). Особливості активних користувачів електронних засобів соціально-психологічної підтримки. В *Кіберсоціалізація*, Збірник наукових праць (с. 84–86). Київ: ІСПП НАПН України.

Дворник, М. С. (2020b). Супровід особистості електронними засобами: соціально-психологічний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 1, 118–126.

Дворник, М. С. (2021). Соціодемографічна специфіка одержання громадянами електронної соціально-психологічної підтримки під час пандемії COVID-19 в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 4, 142–147.

Урядовий портал (2022). *Офіс першої леді, МОЗ та партнери запускають Національну програму психічного здоров'я та психосоціальної підтримки*. Взято з <https://bit.ly/3EfuVn8>.

Donker, T., Petrie, K., Proudfoot, J., Clarke, J., Birch, M. R., & Christensen, H. (2013). Smartphones for smarter delivery of mental health programs: a systematic review. *Journal of medical Internet research*, 15(11), e2791.

Kolawole, O. (2019). *Psychological impact of online support communities: can human participation in an online health community improve psychological well-being*. Retrieved from: <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65018>.

Lupton, D. (2014). Health promotion in the digital era: a critical commentary. *Health promotion international*, 30(1), 174–183.

White, M., & Dorman, S. M. (2001). Receiving social support online: implications for health education. *Health education research*, 16(6), 693–707.

References

Donker, T., Petrie, K., Proudfoot, J., Clarke, J., Birch, M. R., & Christensen, H. (2013). Smartphones for smarter delivery of mental health programs: a systematic review. *Journal of medical Internet research*, 15(11), e2791. (in English)

Dvornyk, M. S. (2019). Vykorystannia smartfon-zastosunkiv v umovakh psykotravmatyzatsii naseleння [Smartphone applications usage in conditions of population's psychotraumatization]. *Information technologies and teaching tools*, 5(73), 236–248. (in Ukrainian)

Dvornyk, M. S. (2020). Elektronna pidtrymka psykhohichnoho blahopoluchchia viiskovosluzhbovtiv: pervynnyi analiz danykh [Electronic support for psychological well-being of military staff: primary data analysis]. *Problems of political psychology*, 9 (23), 54–71. (in Ukrainian)

Dvornyk, M. S. (2020a). Osoblyvosti aktyvnykh korystuvachiv elektronnykh zasobiv sotsialno-psykholohichnoi pidtrymky [Features of active users of electronic means of socio-psychological support]. In *Kybersotsializatsiya. Zbirnyk naukovykh prats* (pp. 84–86). Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Dvornyk, M. S. (2020b). Suprovid osobystosti elektronnymy zasobamy: sotsialno-psykholohichnyi aspekt [Personality's support by electronic means: socio-psychological aspect]. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"*, 1, 118–126. (in Ukrainian)

Dvornyk, M. S. (2021). Sotsiodemohrafichna spetsyfika oderzhannia hromadianamy elektronnoi sotsialno-psykholohichnoi pidtrymky pid chas pandemii COVID-19 v Ukraini [Sociodemographic specifics of citizens obtaining electronic socio-psychological support during the COVID-19 pandemic in Ukraine]. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"*, 4, 142–147. (in Ukrainian)

Kolawole, O. (2019). *Psychological impact of online support communities: can human participation in an online health community improve psychological well-being*. Retrieved from <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/65018>. (in English)

Lupton, D. (2014). Health promotion in the digital era: a critical commentary. *Health promotion international*, 30(1), 174–183. (in English)

Uriadovi portal (2022). *Ofis pershoi ledi, MOZ ta partnery zapuskaiut Natsionalnu prohramu psykhnichnogo zdorovia ta psykhosotsialnoi pidtrymky* [The Office of the First Lady, the Ministry of Health, and partners are launching the National Mental Health and Psychosocial Support Program]. Retrieved from <https://bit.ly/3EfuvN8>. (in Ukrainian)

Vidnovlennia Ukrainy (2022). *Modernizatsiia systemy okhorony zdorovia* [Modernization of the health care system]. Retrieved from <https://recovery.gov.ua/project/program/upgrade-healthcare-system>. (in Ukrainian)

White, M., & Dorman, S. M. (2001). Receiving social support online: implications for health education. *Health education research*, 16(6), 693–707. (in English)

УДК 159.923 : 316.64 : 32

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-142>

Дроздов Олександр Юрійович

доктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної, вікової
та соціальної психології імені М. А. Скока,
Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка,
м. Чернігів, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-6682-9108>
dalmar@ukr.net

**ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО- ТА ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ
ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІТЧИЗНЯНОЇ МОЛОДІ ПРОТЯГОМ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім рівнем вивчення зміни низки соціально- та політико-психологічних характеристик вітчизняної молоді, що відбулися протягом широкомасштабної російської агресії в Україні. **Мета статті** полягає у вивченні динаміки показників суб'єктивного благополуччя, патріотизму, колективного нарцисизму, а також ставлення до представників різних етновивних спільнот серед вітчизняної молоді після початку широкомасштабної російсько-української війни. **Метод і методологія.** Шляхом онлайн-опитування досліджено 1372 студенти з різних регіонів України (Центр, Північ, Південь, Захід, Схід). Дослідження проводилося в три етапи: у 2021, 2022 (до початку російського вторгнення) і 2023 роках. Досліджуваним пропонувалися: шкала суб'єктивного благополуччя Е. Діннера (SWLS), шкала колективного нарцисизму (CNS), шкала патріотизму з опитувальника «Громадянська ідентичність» І. Петровської, шкала соціальної дистанції Е. Богардуса, авторська анкета. **Основні результати і висновки.** Події широкомасштабної війни значною мірою вплинули на соціально- та політико-психологічні особливості вітчизняної молоді. Зокрема, знизилися показники суб'єктивного благополуччя, зріс рівень патріотичних настановлень, а також пов'язаного з ними колективного нарцисизму (що може бути передумовою для майбутніх соціальних проблем). Війна стимулювала процеси аутгрупової дискримінації та інгрупового фаворитизму, які зачепили не лише представників ворожих країн, а й громадян власної країни, що належать до етновивних меншин. Вираженість більшості з вищеписаних тенденцій опосередкована такими соціодемографічними змінними, як регіон проживання, стать, мова спілкування. Усі виявлені зміни можна вважати статистично достовірними. **Перспективи** подальших досліджень пов'язані з подальшим моніторингом динаміки соціально-психологічних характеристик молоді, особливостей її

політичної свідомості (і в період військових дій, і по його закінченні). Цікавим також може бути вивчення ставлення до війни, настановлень щодо соціального домінування та низки інших політико-психологічних показників.

Ключові слова: динаміка; війна; молодь; суб'єктивне благополуччя; патріотизм; колективний нарцизм; настановлення щодо етномовних спільнот.

Oleksandr Y. Drozdov

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Chief of M. A. Skok Department of General,
Developmental and Social Psychology,
T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»,
Chernihiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6682-9108>
dalmar@ukr.net

DYNAMICS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF UKRAINIAN YOUTH DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The relevance of the study is determined by the insufficient level of analysis of changes in several social and political-psychological characteristics of domestic youth that occurred during the large-scale Russian aggression in Ukraine.

The purpose of the article is to study the dynamics of indicators of subjective well-being, patriotism, and collective narcissism, as well as attitudes toward representatives of various ethnolinguistic communities among Ukrainian youth after the beginning of the large-scale Russian-Ukrainian war.

Method and methodology. One thousand three hundred seventy-two students from different regions of Ukraine (Center, North, South, West, East) were surveyed online. The study was conducted in three stages: in 2021, 2022 (before the beginning of the Russian invasion) and 2023. Respondents were offered: E. Dinner's subjective well-being scale (SWLS), collective narcissism scale (CNS), patriotism scale from I. Petrovska's "Civic Identity" questionnaire, E. Bogardus' social distance scale, and author's questionnaire.

Main results and conclusions. The large-scale war events significantly impacted the social, political, and psychological characteristics of the Ukrainian youth. In particular, indicators of subjective well-being decreased, patriotic attitudes increased, and the collective narcissism associated with them. The war stimulated the processes of out-group discrimination and in-group favoritism, which affected not only representatives of enemy countries but also fellow citizens belonging to ethnolinguistic minorities. The region of residence, gender, and language of communication mediate the expression of most of the above-described trends. One can consider all detected changes as statistically reliable.

Prospects for further research are related to the additional monitoring of the dynamics of social and psychological characteristics of young people and the

peculiarities of their political consciousness (both during and after military operations). Studying the attitude to war, guidelines for social dominance, and several other political and psychological indicators can also be interesting.

Keywords: dynamics; war; youth; subjective well-being; patriotism; collective narcissism; attitudes towards ethnolinguistic groups.

Постановка проблеми. Аксиоматичною є теза про те, що війна (як і будь-яка інша глобальна екстремальна ситуація) завжди має свої психологічні наслідки. Суб'єктивна природа останніх часом робить їх менш помітними порівняно з «об'єктивними» (військово-політичними, соціально-економічними) наслідками, але від того вони не стають менш масштабними і значущими. Вони можуть стосуватися різних рівнів (особистісного, групового, суспільного) і сфер психіки (емоційно-вольової, ціннісно-сміслової, інтелектуальної, комунікативної тощо). Не є винятком і події російсько-української війни, які вже мають і будуть надалі мати доволі глибокі психологічні «відбитки». Особливої актуальності вивчення «воєнної психологічної динаміки» набуває щодо молоді – однієї з найбільш активних і водночас найбільш вразливих соціальних груп, характеристики якої впливатимуть на майбутній суспільний розвиток нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну вітчизняні соціологи, психологи та лікарі провели низку досліджень, щоб з'ясувати найважливіші психологічні і патопсихологічні наслідки війни для громадян України. Цілком очікувано основним напрямком таких досліджень стало вивчення стресових реакцій та психологічної травматизації українців як закономірного наслідку війни. А проте вплив війни не обмежується лише цим; у її учасників і свідків з різною швидкістю та глибиною можуть відбуватися соціально- та політико-психологічні зміни, які стосуються світоглядного (ціннісно-сміслового) рівня психіки. Наприклад, на увагу заслуговують моніторинги, проведені у 2022–2023 роках соціологічною групою «Рейтинг». Разом із низкою психологічних характеристик громадян України (рівня життєстійкості, психологічного виснаження, адаптації до умов війни) вивчали особливості динаміки масових настроїв, сприймання власної країни та інші геополітичні актори, національну ідентичність, мовні вподобання, етнічні настановлення, ціннісні орієнтації, образ майбутнього тощо (Сімнадцяте..., 2022; Комплексне..., 2023). Важливо, що віковий діапазон опитаних у цих дослідженнях був досить широким (від 18 років і старше).

Також можна згадати всеукраїнське дослідження психологічного стану населення України в умовах війни, проведене фахівцями Інституту соціальної та політичної психології НАПН України і компанією Kantar Україна (2022 р.). Зокрема, видається цікавим те, що, незважаючи на виявлене масове поширення ПТСР-симптоматики (у понад 90% опитаних), суб'єктивна оцінка психологічного благополуччя опитаних була відносно високою – 6,7 бала з 9-ти максимальних. Такий стан був характерний для представників усіх демографічних груп і регіонів; найнижчі оцінки суб'єктивного благополуччя зафіксовано серед переміщених осіб, які й надалі перебували в евакуації (Дослідження..., 2022). Це дослідження також було масовим і не обмежувалося тільки молоддю.

Отже, наразі бракує досліджень, які відображали б динаміку соціально-психологічних і специфічних політико-психологічних характеристик представників саме молодіжної групи.

Метою нашого дослідження стало вивчення динаміки суб'єктивного благополуччя, патріотизму, колективного нарцизму, а також ставлення до представників різних етномовних спільнот серед вітчизняної молоді протягом періоду широкомасштабної російської агресії в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наше дослідження лонгитюдного типу проводилося в три етапи («зрізи») у період 2021–2023 років. Усі етапи реалізовувалися в онлайн-форматі за допомогою Google-forms. Загальна вибірка досліджуваних становила 1372 особи. Для статистичного аналізу використано програму SPSS v23.

На першому етапі (вересень 2021 р.) ми вивчали особливості ставлення молоді до представників різних етномовних спільнот, а також рівень патріотизму. Досліджуваними (n=259) були студенти з основних регіонів України: «Центр» (n=39), «Захід» (n=53), «Схід» (n=51), «Південь» (n=62) і «Північ» (n=54)². Серед опитаних переважали жінки (86%), що загалом є типовим для більшості сучасних вітчизняних онлайн-опитувань. Вік респондентів – від 16 до 30 років (середній – 19,2 років). Використовувалися дві методики: 1) шкала соціальної дистанції Е. Богардуса для оцінювання ставлення до 13 етномовних спільнот;

² На всіх етапах ми використовували такий територіальний розподіл: «Центр» – м. Київ і Київська, Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, Житомирська області; «Захід» – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Закарпатська, Чернівецька області; «Схід» – Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська і Запорізька області; «Південь» – Херсонська, Одеська, Миколаївська області; «Північ» – Чернігівська та Сумська області.

2) шкала «патріотизму» опитувальника «Громадянська ідентичність» І. Петровської (Петровська, 2016).

На другому етапі (лютий 2022 р.; дослідження проводилося до вторгнення російських військ 24 лютого) предметом вивчення стали кількісні показники колективного нарцисизму і суб'єктивного благополуччя молоді. Вибірку (n=344) утворили студенти віком від 16 до 35 років (середній вік – 19,5 років); переважну більшість становили жінки (77,9%). Розподіл за регіонами був таким: «Центр» (n=109), «Захід» (n=68), «Схід» (n=74), «Південь» (n=62) і «Північ» (n=31). Було використано відповідний інструментарій: 1) шкалу колективного нарцисизму (Collective Narcissism Scale) (Golec de Zavala, 2009), базовий варіант із 9 запитань за 7-бальною шкалою Лікерта; оцінюваною «інгрупою» була «Україна»; 2) «Шкалу задоволеності життям» Е. Діннера (Satisfaction With Life Scale, SWLS) для вивчення рівня суб'єктивного благополуччя.

На третьому етапі (березень-квітень 2023 р.) ми вивчали кількісні показники патріотизму, колективного нарцисизму, суб'єктивного благополуччя молоді, а також її ставлення до представників різних етномовних спільнот. Вибірку (n=769) утворили студенти віком від 17 до 35 років (середній вік – 19,5 років); переважну більшість, як і раніше, становили жінки (87,9%). Регіональний розподіл був таким: «Центр» (n=179), «Захід» (n=145), «Схід» (n=232), «Південь» (n=78) і «Північ» (n=87). Крім цього, певна частина досліджуваних (n=48) на момент опитування перебувала поза межами України. За мовою повсякденного спілкування 43,4% студентів визначили себе як українськомовні, 18,6% – як російськомовні, 38% – як білінгви («українська і російська однаковою мірою»). Використано такі методики: 1) шкалу «патріотизму» опитувальника «Громадянська ідентичність» І. Петровської (Петровська, 2016); 2) шкалу колективного нарцисизму (Collective Narcissism Scale) (Golec de Zavala, 2009); 3) шкалу соціальної дистанції Е. Богардуса для вивчення ставлення до 13 етномовних спільнот; 4) «Шкалу задоволеності життям» Е. Діннера (SWLS); 5) авторську анкету суб'єктивного оцінювання наслідків війни.

Спочатку звернімося до результатів, що відображають **суб'єктивне оцінювання студентами наслідків російсько-української війни в 2023 р.** (табл. 1).

Таблиця 1

Оцінювання молоддю наслідків війни

№	Наслідки	Частка опитаних (%)
1	ніяк не вплинула	2,7
2	вплинула емоційно (стрес, психологічна травма тощо)	79,7
3	погіршення тілесного здоров'я	20,0
4	вплинула на мій світогляд (змінити цінності, політичні орієнтації тощо)	78,9
5	підштовхнула до переходу на українську мову / відмови спілкуватися російською	34,5
6	припинив(-ла) спілкуватися зі знайомими/родичами, що мали проросійські погляди	39,0
7	припинив(-ла) спілкуватися зі знайомими/родичами в Росії/Білорусі	28,3
8	вимушений переїзд до іншої місцевості в Україні	14,6
9	вимушений переїзд до іншої країни	15,1
10	втрата роботи	8,7
11	втрата житла	4,8
12	перебування під обстрілами	22,5
13	перебування в окупації	9,6
14	був/була поранений(-на)	0,5
15	втрата (загибель) друзів/родичів	20,8

Як бачимо, перші місця посідають наслідки не лише суто емоційного (80% респондентів), а й світоглядного плану (79%), що повною мірою підтверджує актуальність нашого дослідження. Виявилось, що у значній частині опитаних студентів (28-39%) світоглядні зміни знайшли відображення в комунікативній поведінці – вони припинили спілкуватися зі знайомими/родичами з проросійськими поглядами або з тими, що мешкають у державі-агресорі і на території її союзника, змінили мову спілкування. Звертає на себе увагу і той факт, що частка молоді, яка заявила про такі зміни, перевищує частку молоді, якій безпосередньо довелося зіткнутися з трагічними обставинами війни (перебування під обстрілами та окупацією, поранення, втрата житла, друзів/родичів), що загалом зрозуміло (відомо, що психологічна травматизація побічних свідків подій може бути не менш сильним чинником, ніж травматизація безпосередніх учасників).

Суб'єктивне благополуччя (СБ). Довоєнний (на початку 2022 р.) середньостатистичний рівень СБ української молоді за шкалою SWLS становив $21,48 \pm 6,26$. Зазначимо, що за Н-критерієм Крассела – Уоллеса

спостерігалися статистично достовірні регіональні відмінності СБ студентів ($p=0,01$). Зокрема, максимальні показники були серед молоді з регіону «Північ» ($23,08 \pm 6,42$), найменші – з регіону «Схід» ($19,50 \pm 6,54$). Меншу задоволеність студентів зі Сходу ще можна якось пояснити наближеністю до зони бойових дій того періоду («АТО/ООС»); натомість складно пояснити, чому найвищий показник СБ виявився у молоді з відносно малорозвинутого (у соціально-економічному плані) Північного регіону.

У 2023 р. середньостатистичний рівень СБ студентів становив $20,10 \pm 5,98$, що на перший погляд мало відрізняється від довоєнного показника. Однак за U-критерієм Манна – Уїтні виявлені відмінності можна вважати статистично достовірними (при $p=0,001$). Факт погіршення СБ в умовах війни є цілком зрозумілим; а те, що зниження показників не було занадто різким, пояснюється, можливо, ефектом соціальної адаптації – на час дослідження активна фаза війни вже тривала один рік; крім того, молодь, як відомо, має вищі адаптивні здібності, ніж люди більш старшого віку. Як і раніше, за H-критерієм Краскела – Уоллеса спостерігалися статистично достовірні регіональні відмінності СБ студентів ($p=0,002$). Зокрема, найвищі показники СБ були у молоді регіону «Захід» ($21,24 \pm 5,78$), а найнижчі ($18,95 \pm 6,07$) – у молоді Сходу України. Можливо, це частково відображало географію інтенсивності бойових дій. Статистично значущих відмінностей за статевим розподілом зафіксовано не було. Зауважимо також, що як «довоєнний», так і «воєнний» показники СБ загалом відповідають діапазону середньостатистичної норми за цією методикою ($20,8 \pm 6,2$; за Є. Осінім і Д. Леонтєвим).

Патріотизм (II). У 2021 р. середньостатистичний показник П-шкали становив $30,74 \pm 7,71$. Цікаво, що вже тоді за H-критерієм Краскела – Уоллеса не фіксувалося статистично достовірних відмінностей між показниками студентів з різних регіонів України. Такий результат можна вважати закономірним наслідком політичної соціалізації молоді (з усіма її освітніми і пропагандистськими складниками) в умовах багаторічного воєнного конфлікту з Росією. На рівні незначної тенденції найвищі показники були серед студентів регіону «Захід», найменші – регіону «Південь».

Цілком очікуване і закономірне підвищення рівня патріотичних настановлень молоді відбулося 2023 року – середньостатистичний показник сягнув уже $35,78 \pm 4,90$ (статистично достовірною різницею порівняно з попереднім етапом при $p=0,001$ за U-критерієм Манна – Уїтні). Але на відміну від попередніх результатів тут ми почали фіксувати статистично достовірні регіональні відмінності за H-критерієм

Краскела – Уоллеса ($p=0,004$): найвищі показники були в групі «Захід» ($36,62 \pm 4,81$), а найнижчі – знову ж таки на Півдні ($35,00 \pm 5,32$). Отже, тенденція, зауважена ще 2021 р., фактично стала більш рельєфною

За Н-критерієм Краскела – Уоллеса ($p=0,001$) зафіксовано цілком очікувані статистично достовірні відмінності за вираженістю патріотичних настановлень у різних мовних групах: максимальний показник ($37,22 \pm 3,77$) – в українськомовній, а мінімальний – у російськомовній ($32,99 \pm 6,16$). За U-критерієм Манна-Уїтні виявлено статистично значущі відмінності (при $p=0,001$) між показниками чоловіків ($33,55 \pm 6,40$) і жінок ($36,09 \pm 4,57$). Останній результат видається цікавим, беручи до уваги стереотип про більшу заполітизованість чоловіків.

Коллективний нарцисизм (КН). У 2022 р. рівень КН вітчизняних студентів був дещо вищим за середнє значення 7-бальної шкали – $4,48 \pm 1,31$ (показник КН ми обчислювали як середньостатистичний результат за всіма 9-ма пунктами шкали). Такий результат був вищим, ніж показники студентської молоді низки європейських країн, зокрема Португалії ($3,74 \pm 0,92$), Великої Британії ($3,30 \pm 0,99$), Польщі ($3,27 \pm 0,67$), а також Мексики ($3,85 \pm 0,77$) (Golec de Zavala, 2009; 2016). Власне, така ситуація була навіть очікуваною, адже на момент дослідження Україна вже майже 8 років перебувала в стані військово-політичного конфлікту з Росією з усіма його наслідками (поширення патріотичного дискурсу, інгрупового фаворитизму і аутгрупової дискримінації). До речі, показники наших студентів були близькими до показників студентів із Туреччини ($4,63 \pm 1,22$). Прикметно, що за Н-критерієм Краскела – Уоллеса статистично достовірних відмінностей між рівнями КН студентів з різних регіонів України не виявлено. На рівні незначної тенденції більш високі результати у студентів регіону «Захід» (що загалом очікувано), а найменші – у студентів зі Сходу (що зрозуміло) і Півночі (що цікаво).

У 2023 р. середній рівень КН став вищим, ніж у попередньому періоді, – він зріс до $5,29 \pm 0,97$ (статистично достовірною відмінністю за U-критерієм Манна – Уїтні при $p=0,001$), що можна вважати закономірним наслідком суспільної консолідації і патріотичного дискурсу в умовах широкомасштабної війни. Водночас тут чіткіше проявилися статистично достовірні регіональні відмінності (при $p=0,001$ за Н-критерієм Краскела – Уоллеса). Зокрема, найвищі показники КН були в молоді Заходу ($5,54 \pm 0,89$), а найнижчі – Півдня ($5,10 \pm 0,91$). Як бачимо, це повністю повторює регіональні тенденції, які були зафіксовані щодо вираженості патріотизму у 2023 р. (а можливо, є й наслідком).

Також виявлено статистично достовірні відмінності рівнів КН у різних мовних групах (при $p=0,001$ за Н-критерієм Краскела – Уоллеса), що повністю відбиває тенденцію щодо рівнів патріотизму: максимальний показник зафіксовано в українськомовній ($5,48 \pm 0,88$), а мінімальний – у російськомовній ($4,9 \pm 1,06$) групах. За U-критерієм Манна – Уїтні визначено статистично значущі відмінності (при $p=0,001$) між показниками чоловіків ($4,77 \pm 1,13$) і жінок ($5,36 \pm 0,93$), що, вірогідно, є наслідком відмінностей у рівнях їхніх патріотичних настановлень.

У контексті вивчення КН цікавими є дані кроскультурного дослідження, проведеного американськими науковцями (Zaromb, 2018) серед студентів 35 країн світу. Останнім пропонувалося відповісти на запитання «Який внесок, на вашу думку, зробила країна, де ви проживаєте, у світову історію (за шкалою від 0% до 100%)?». З'ясувалося, що найбільшими нарцисами на той момент виявилися росіяни, які були переконані, що більшість (61%) подій світової історії так чи інакше пов'язані з їхньою країною. Найбільш скромними виявилися швейцарські досліджувані (11%). Навіть молодь США (країни з традиційними ультрапатріотичними настроями) показала середній результат – 30%.

У 2023 р. ми включили аналогічне запитання («Як Ви вважаєте, який внесок у світову історію зробила УКРАЇНА?») в нашу гугл-форму. Дивовижно, але середньостатистичний показник у загальній вибірці становив 61,4% (тобто фактично повторив вищезгаданий російський результат); водночас показник стандартного відхилення відповідей був досить значним (23,7). Зазначимо, що частка «історичних патріотів», які давали ну зовсім фантастичні оцінки впливу Україні на людську історію (від 75% та вище), дорівнювала 32,5%. На цьому тлі частка прихильників «скромніших оцінок» (до 25% внеску в історію світу) виявилася вчетверо меншою – усього 8,1% респондентів.

Прикметно, що за Н-критерієм Краскела – Уоллеса ми не виявили статистично достовірних регіональних відмінностей. На рівні тенденції спостерігалася така картина: відповіді з найвищими «історичними відсотками» давали в групі «Північ» (!?) і «Захід», а з мінімальними – у групі «Південь». А ось порівняння даних у різних мовних групах студентів показало наявність суттєвих відмінностей (при $p=0,001$). Зрозуміло, що українськомовні респонденти давали найвищі оцінки (у середньому – 64,8%), а російськомовні – найменші (хоча в середньому вони також були доволі значущими – 50,3%).

За t-критерієм Стьюдента виявлено статистично значущі відмінності (при $p=0,001$) між середньостатистичними відповідями студентів чоловічої (49%) і жіночої (63%) статі.

Зростання КН вітчизняної молоді, імовірно, можна пояснити ситуативним впливом війни і пов'язаного з ним оптимістично спрямованого пропагандистського дискурсу («Все буде Україна!»), який сформував та поширив ідеалізовані інгрупові уявлення, що стали втіленням феномену інгрупового фаворитизму. З іншого боку, свій внесок у становлення такої картини світу, мабуть, зробила й вітчизняна система освіти, яка патріотизм часом ставила й ставить вище за об'єктивність, ерудованість та реальні знання дітей і молоді. Доречно також згадати концепцію колективних психологічних травм В. Волкана. Згідно з цією концепцією поширення КН є однією із фаз динаміки переживань соціальної групи після масової травми, завданої людьми з іншою груповою ідентичністю (Volkan, 2010).

Ставлення до етнововних спільнот. Більшість результатів моніторингу 2021 р. відображала відносно нейтральні варіанти соціальних дистанцій, зокрема щодо мешканців Донбасу, Криму та Росії (табл. 2). Хоча вже в той період за всіма показниками спостерігалася відносно значна дисперсія (на рівні 1,9-2,0). Застосування Н-критерія Краскела – Уоллеса дало змогу виявити статистично достовірні регіональні відмінності. Останні стосувалися ставлення до представників таких етнововних груп: російськомовних українців, що проживають в Україні (при $p=0,024$), російськомовних українців, що проживають у Росії (при $p=0,005$), російськомовних росіян, що проживають в Україні (при $p=0,016$). В усіх випадках найменшу соціальну дистанцію демонстрували студенти регіональної групи «Південь», а найбільшу – групи «Захід». Нескладно помітити, що всі три вищезгадані групи поєднував один чинник – російська мова спілкування їхніх представників. Отже, бачимо, що вже 2021 р. у масовій свідомості вітчизняної молоді проявлялася тенденція до певного дистанціювання від російськомовних носіїв.

Таблиця 2

Динаміка соціальної дистанції щодо представників етнововних спільнот

№	Спільнота	Сер. дистанція 2021 р.	Сер. дистанція 2023 р.	Відмінність за U-критерієм
1	українськомовні українці, що проживають в Україні	2,91	2,69	---
2	російськомовні українці, що проживають в Україні	3,19	3,56	при $p=0,006$
3	російськомовні українці, що проживають у Росії (діаспора)	3,57	5,54	при $p=0,001$
4	українськомовні українці, що	3,16	3,44	при $p=0,027$

№	Спільнота	Сер. дистанція 2021 р.	Сер. дистанція 2023 р.	Відмінність за U-критерієм
	проживають на Заході (діаспора)			
5	англомовні українці, що проживають на Заході (діаспора)	3,31	3,61	при $p=0,022$
6	українськомовні росіяни, що проживають в Україні	3,25	4,30	при $p=0,001$
7	російськомовні росіяни, що проживають в Україні	3,73	5,33	при $p=0,001$
8	російськомовні мешканці Донбасу	3,83	4,40	при $p=0,001$
9	російськомовні мешканці Криму	3,76	4,47	при $p=0,001$
10	росіяни, що проживають у Росії	3,79	6,16	при $p=0,001$
11	російськомовні білоруси, що проживають в Україні	3,67	5,04	при $p=0,001$
12	українськомовні білоруси, що проживають в Україні	3,48	4,22	при $p=0,001$
13	білоруси, що проживають у Білорусі	3,58	5,40	при $p=0,001$

Примітка: допустив би таку людину: 1 бал – як близького родича (члена сім'ї), 2 – як близького друга; 3 – як сусіда; 4 – як колегу по роботі / навчанню; 5 – як громадянина моєї країни; 6 – як гостя моєї країни; 7 – узагалі заборонив би з'являтися в моїй країні.

У 2023 р. ми зафіксували значну динаміку практично всіх етномовних настановлень молоді (крім українськомовних українців в Україні). Передусім спостерігалось суттєве погіршення ставлення до етнічних росіян з Росії, білорусів з Білорусі, представників російськомовної української діаспори в Росії (що є цілком очікуваним), а також до російськомовних росіян і білорусів, які проживають в Україні. Останнє, з одного боку, має своє логічне пояснення, адже дію ефекту аутигрупової дискримінації в умовах війни ще ніхто не відміняв. З другого боку, ми вбачаємо в цьому серйозну загрозу внутрішній консолідації українського суспільства, адже фактично фіксуються ознаки дистанціювання від співгромадян, які не належать до титульної етнічної більшості. Важливо те, що таке дистанціювання спостерігалось не лише щодо громадян України російського або білоруського походження, які спілкуються російською мовою; воно також збільшилося і щодо тих «українських» росіян і білорусів, які розмовляють українською. Крім

того, ставлення до російськомовних росіян – громадян України – погіршилося більшою мірою, ніж до російськомовних мешканців окупованих Криму та Донбасу. Усе це, на наше переконання, свідчить про доволі небезпечну тенденцію: значна частина вітчизняної молоді (яка внаслідок свого віку схильна до максималізму та абсолютизації), підтримуючи тезу, що «немає хороших росіян», вочевидь вкладає в неї суто етнічний зміст. Негативні уроки світової історії з цього приводу, на жаль, багато молодих людей або ігнорують, або (що найімовірніше) узагалі не усвідомлюють. Цікавим видається й інший факт: у період 2021–2023 років спостерігалось певне погіршення ставлення не лише до російськомовних українців, а й до представників української діаспори в країнах Заходу, які розмовляють англійською або навіть українською. Отже, війна зумовила тенденцію до окреслення меж «Ми» не лише за критеріями мови і походження, а ще й державних кордонів (громадянства).

Статистично достовірні відмінності в етномовних настановленнях (за Н-критерієм Краскела – Воллеса) ми фіксували в різних регіональних та мовних групах респондентів. Зокрема, регіональні відмінності стосувалися ставлення до російськомовних українців з України ($p=0,001$) та Росії ($p=0,001$), російськомовних росіян з України ($p=0,001$), російськомовних мешканців Донбасу ($p=0,003$) та Криму ($p=0,001$), російськомовних ($p=0,001$) та українськомовних ($p=0,02$) білорусів. Як і 2021 р., найбільшу соціальну дистанцію демонстрували в групі «Захід», а найменшу – у групі «Південь». Але показово, що стосовно росіян з Росії та білорусів з Білорусі значущих регіональних відмінностей виявлено не було. Українськомовні респонденти декларували найвищу (а російськомовні – найменшу) соціальну дистанцію щодо російськомовних українців з України, російськомовних українців з Росії, українськомовних і російськомовних росіян/білорусів з України, російськомовних мешканців Донбасу та Криму, росіян з Росії, білорусів з Білорусі (усе при $p=0,001$).

За U-критерієм Манна – Уїтні виявлено статистично значущі статеві відмінності в настановленнях щодо низки етномовних спільнот: російськомовних українців з Росії (при $p=0,001$), англomовних українців із країн Заходу (при $p=0,005$), російськомовних росіян з України (при $p=0,04$), росіян з Росії (при $p=0,009$), російськомовних (при $p=0,014$) та українськомовних (при $p=0,001$) білорусів з України, білорусів з Білорусі (при $p=0,001$). В усіх випадках більшу соціальну дистанцію декларували респонденти жіночої статі.

Зв'язок показників. Щоб виявити тенденції пов'язаності між вищезгаданими соціально- та політико-психологічними показниками

(отриманими під час третього етапу дослідження у 2023 р.), ми провели процедуру кореляційного аналізу даних за Спірменом (табл. 3).

Таблиця 3

Кореляція соціально- та політико-психологічних показників досліджуваних (r_s)

№	Ставлення до етномовних спільнот	СБ	П	КН
1	українськомовні українці, що проживають в Україні	0,094**	- 0,108**	
2	російськомовні українці, що проживають в Україні	0,129**	0,123**	0,098**
3	російськомовні українці, що проживають у Росії (діаспора)		0,240**	0,232**
4	українськомовні українці, що проживають на Заході (діаспора)	0,117**		
5	англомовні українці, що проживають на Заході (діаспора)	0,093**		
6	українськомовні росіяни, що проживають в Україні		0,153**	0,152**
7	російськомовні росіяни, що проживають в Україні		0,249**	0,202**
8	російськомовні мешканці Донбасу	0,105**	0,129**	0,126**
9	російськомовні мешканці Криму	0,085*	0,118**	0,137**
10	росіяни, що проживають у Росії		0,248**	0,205**
11	російськомовні білоруси, що проживають в Україні		0,202**	0,139**
12	українськомовні білоруси, що проживають в Україні		0,145**	0,098**
13	білоруси, що проживають у Білорусі		0,226**	0,151**

Примітка: *при $p=0,05$; **при $p=0,01$

Як бачимо, більшість етномовних настановлень молоді пов'язані з рівнем її патріотизму та колективного нарцисизму, що цілком логічно (адже між цими двома показниками також виражений статистично достовірний зв'язок $r=0,529$ при $p=0,001$). Цікавими тут видаються кореляції з таким чинником, як суб'єктивне благополуччя, – ці кореляції прямі і стосуються представників різномовних українських етногруп (крім тих, що мешкають у країні-агресорі), а також мешканців тимчасово окупованих територій. Складно пояснити їхню причину, особливо зважаючи на те, що: 1) рівень СБ прямо корелював із патріотизмом (при $p=0,001$) і КН (при $p=0,035$); 2) вищі показники СБ були в опитаних регіону «Захід». Можливо, це був вплив якоїсь неврахованої нами змінної.

Обмеження дослідження. Недостатня представленість у вибірці респондентів чоловічої статі, а також обмеженість вибірки здобувачами закладів вищої освіти дають підстави говорити не так про закономірності, як про певні соціально-психологічні тенденції у вітчизняній молодіжній спільноті.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отримані нами результати підтверджують припущення, що події широкомасштабної війни значною мірою вплинули не лише на емоційну сферу вітчизняної молоді, а й на її соціально- та політико-психологічні особливості. Зокрема, закономірно знизився показник суб'єктивного благополуччя молоді, зросла вираженість її патріотичних настановлень, а також пов'язаного з ними колективного нарцисизму (що може бути передумовою для майбутніх соціальних проблем). Війна стимулювала процеси аутгрупової дискримінації та інгрупового фаворитизму, які зачепили не лише представників ворожих країн, а й громадян України, що належать до етномовних меншин. Вираженість більшості вищеописаних тенденцій опосередкована певними соціодемографічними змінними (регіон, стать, мова спілкування).

Перспективи досліджень вбачаємо в подальшому моніторингу динаміки соціально-психологічних характеристик молоді, особливостей її політичної свідомості (як у період військових дій, так і по його закінченні). Цікавим також може бути вивчення ставлення молоді до війни, її настановлень щодо соціального домінування та низки інших політико-психологічних показників.

Подяка. Автор висловлює глибоку вдячність усім колегам, що надали допомогу в проведенні емпіричного дослідження, зокрема В. Васютинському, О. Кочубейник, О. Лозовій, В. Шмаргуну, Л. Долинській (м. Київ), О. Шпорту (Вінниця), Т. Кузьменко (Переяслав), О. Літвіновій (Кременчук), С. Аврамченко (Черкаси), М. Папучі (Ніжин), В. Гупаловській, І. Галяну (Львів), О. Яцині (Ужгород), О. Іванашко (Луцьк), І. Батраченку, З. Бондаренко (Дніпро), В. Павленко, О. Наливайку (Харків), Л. Івановій (Запоріжжя), О. Родиній (Одеса), О. Танасійчук (Херсон).

Список використаних джерел

Дослідження психологічного стану населення в умовах повномасштабної війни (13.09.2022). Взято з <https://ispp.org.ua/2022/09/13/doslidzhennya-psixologichnogo-stanu-naselennya-v-umovax-povnomasshtabnoii-vijni/>

Комплексне дослідження «Як війна змінила мене та країну». Підсумки року (Лютий 2023). Взято

з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf

Петровська, І. Р. (2016). Розробка та психометрична перевірка опитувальника «Громадянська ідентичність». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Вип. 1. Т. 1. С. 70–75.

Сімнадцяте загальнонаціональне опитування. Ідентичність. Патріотизм. Цінності. (17-18 серпня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_x_vii_press.pdf

Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074–1096. <https://doi.org/10.1037/a0016904>

Golec de Zavala, A., Peker, M., Guerra, R. & Baran, T. (2016). Collective Narcissism Predicts Hypersensitivity to In-group Insult and Direct and Indirect Retaliatory Intergroup Hostility. *European Journal of Personality*, 30, 532–551. <https://doi.org/10.1002/per.2067>

Volkan, V. D. (2010). *Psychoanalytic Technique Expanded. A Textbook on Psychoanalytic Treatment*. London, Istanbul: Oa Publishing.

Zaromb, F. M., Liu, J. H., Páez, D., Hanke, K., Putnam, A. L., & Roediger, H. L. (2018). We Made History: Citizens of 35 Countries Overestimate Their Nation's Role in World History. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*. <https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2018.05.006>

References

Doslidzhennia psykholohichnoho stanu naseleння v umovakh povnomasshtabnoi viiny (13.09.2022) [Research of the population's psychological state in the conditions of a full-scale war (13.09.2022)]. Retrieved from <https://ispp.org.ua/2022/09/13/doslidzhennya-psixologichnogo-stanu-naselennya-umovax-povnomasshtabnoii-vijni/> (in Ukrainian)

Golec de Zavala, A., Cichocka, A., Eidelson, R., & Jayawickreme, N. (2009). Collective narcissism and its social consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97(6), 1074–1096. <https://doi.org/10.1037/a0016904> (in English)

Golec de Zavala, A., Peker, M., Guerra, R. & Baran, T. (2016). Collective Narcissism Predicts Hypersensitivity to In-group Insult and Direct and Indirect Retaliatory Intergroup Hostility. *European Journal of Personality*, 30, 532–551. <https://doi.org/10.1002/per.2067> (in English)

Kompleksne doslidzhennia «Iak viina zminyła mene ta krainu». Pidsumky roku (Liutyi 2023) [Comprehensive research «How the war changed me and the country». Results of the year (February 2023)]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_war_changed_me_and_the_country_february_2023.pdf (in Ukrainian)

Petrovska, I. R. (2016). Rozrobka ta psyhometrychna perevirka opytuvalnyka «Hromadyanska identychnist» [Development and Psychometric Check of the Questionnaire “Civic Identity”]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Ppsykholohichni nauky* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: psychological sciences], 1, Vol. 1, 70–75. (in Ukrainian)

Simnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia. Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti. (17-18 serpnia 2022) [Seventeenth National Survey. Identity. Patriotism. Values. (August 17-18, 2022)]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_x_vii_press.pdf (in Ukrainian).

Volkan, V. D. (2010). *Psychoanalytic Technique Expanded. A Textbook on Psychoanalytic Treatment*. London, Istanbul: Oa Publishing. (in English)

Zaromb, F. M., Liu, J. H., Páez, D., Hanke, K., Putnam, A. L., & Roediger, H. L. (2018). We Made History: Citizens of 35 Countries Overestimate Their Nation’s Role in World History. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*. <https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2018.05.006> (in English)

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

УДК 316.4 – 37.01

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-143>

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник відділу психології політичної
поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-5274-574X>

Iryna_zhadan@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Представлено **результати** психосемантичного дослідження особливостей політичної ідентифікації молоді в різних регіонах країни.

Метою дослідження було емпіричне обґрунтування регіональних відмінностей у структуруванні політичної ідентичності студентської молоді.

Методологія дослідження розроблялася з урахуванням трьох вимірів політичної ідентифікації: диспозиційного (політична автономність/залежність; інклюзивність/ексклюзивність; номінальність/реальність), компетентнісного (когнітивні, рефлексивні, ставленнєві практики) та ціннісно-сислового (відповідальність, солідаризація зі спільнотою, довіра, ідеологічні преференції тощо). В онлайн-опитуванні з використанням гугл-форми взяли участь 795 студентів ЗВО із п'яти регіонів. Для опрацювання регіональних масивів емпіричних даних використано **методи** математичної статистики, зокрема центроїдного факторного і кластерного аналізу. За результатами дослідження встановлено, що політична ідентичність молоді Центрального і Південного регіонів структурується в матриці загальнонаціональної ідентичності, молоді Сходу і Півночі – у матриці регіональної, а молодь Заходу конструє свою політичну ідентичність на перетині регіональної і національної ідентичностей. Політична ідентифікація в матриці загальнонаціональної ідентичності вибудовується з ототожнення з регіональною спільнотою, тоді як ідентифікація в рамках регіональної – з ототожнення з регіональними політичними елітами.

Результати. Визначено основні групи регіональних чинників політичної ідентифікації: сприйняття свого регіону як особливого, окремішнього, не схожого на інші; ідентифікація з регіональною спільнотою та/або з регіональними політичними силами; мотиви ідентифікації; політичні цінності; емоційна залежність від свого регіону. Встановлено, що ідеологічні преференції не увиразнюються в структурі політичної ідентичності молоді жодного з регіонів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати дослідження можуть бути використані для розроблення освітньої політики ідентичності.

Ключові слова: політична ідентичність; виміри ідентифікації; регіональні особливості; структурування; регіональні чинники; студентська молодь.

Iryna V. Zhadan

PhD in Psychology, senior researcher, Chief Research Associate of the Department for Psychology of Youth Political Behavior, Institute of social and political psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-5274-574X>
Iryna_zhadan@ukr.net

REGIONAL FEATURES OF STRUCTURING THE POLITICAL IDENTITY OF YOUTH STUDENTS

The article presents the **results** of a psychosemantic study of the peculiarities of the political identification of youth in different regions of the country.

The **aim** of the study is empirical substantiation of regional differences in structuring student youth's political identity. **Methodology.** The research toolkit was developed taking into account three dimensions of political identification: dispositional (political autonomy/dependence; inclusiveness/exclusivity; nominality/reality), competence (cognitive, reflective, attitudinal practices), and values-senses (responsibility, solidarity with the community, trust, ideological preferences etc). 795 higher education students from five regions participated in an online survey through Google forms. Regional arrays of empirical data were processed using methods of mathematical statistics, including centroid factor and cluster analysis. According to the results of the study, it was established that the political identity of the youth of the central and southern regions is structured in the matrix of the national identity, the youth of the east and the north – in the regional matrix, and the youth of the west constructs their political identity at the intersection of regional and national identities. Political identification in the matrix of national identity is built on identification with the regional community. In contrast, identification within the framework of the regional one is built on identification with regional political elites.

Results. The main groups of regional factors of political identification are identified: perception of one's region as special, separate, different from others;

identification with the regional community and/or with regional political forces; identification motives; political values; emotional dependence on one's region. It was established that ideological preferences are not expressed in the structure of the political identity of young people in any of the regions. **Conclusions and prospects.** The results of the study can be used in the development of educational identity policy.

Keywords: political identity; dimensions of identification; regional features; structuring; regional factors; student youth.

Постановка проблеми. Для розроблення адекватної регіональної освітньої політики щодо ідентифікації потрібно мати уявлення про базові особливості політичної ідентичності молоді, зокрема: про ступінь її зумовленості регіональною ідентичністю, про політичні цінності, компетентнісні здатності, очікування та потреби, з яких вибудовувалась ідентичність молодіжних спільнот до повномасштабної війни. Інформативними для розуміння ідентифікаційних процесів є також стереотипи емоційного реагування мешканців різних регіонів та усталені практики соціальної взаємодії, які є важливим чинником реадaptaції переселенців та регіональних спільнот.

З огляду на те, що регіональні ідентичності в сучасному світі є продуктом політичної мобілізації населення і застосування елітами і політичними партіями технологій, спрямованих на відтворення в політичному дискурсі окремих відмінностей, міфів і стереотипів сприйняття регіонів, важливість дослідження регіональних особливостей політичної ідентифікації важко переоцінити.

Метою пропонованої статті є емпіричне обґрунтування регіональних відмінностей структурування політичної ідентичності студентської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. З опертям на розроблену теоретичну модель дослідження регіональних особливостей політичної ідентифікації молоді, компонентами якої є: диспозиційний вимір політичної ідентифікації (політична автономність /залежність; інклюзивність/екслюзивність; номінальність/ реальність); компетентнісний її вимір (когнітивні, рефлексивні, ставленнєві практики) та ціннісно-смысловий вимір (відповідальність, солідаризація зі спільнотою, довіра, політичні цінності тощо), виокремлено показники й індикатори та розроблено інструментарій емпіричного дослідження. Регіональні масиви емпіричних даних, на яких ґрунтується представлений у статті аналіз особливостей структурування політичної ідентичності молоді різних регіонів, отримано під час психосемантичного опитування в онлайн-форматі із застосуванням гугл-форми. Опитування проводилося в травні-вересні 2023 р. у п'яти регіонах країни

(центральному, східному, західному, південному та північному). Усього опитано 795 студентів ЗВО віком від 17 до 35 років.

За результатами факторного аналізу регіональних масивів даних психосемантичного дослідження визначено смисли, навколо яких конструюється політична ідентичність респондентів у кожному з регіонів. Емпіричні дані опрацьовано за допомогою центроїдного методу факторного аналізу. Уявлення про особливості політичної ідентифікації студентів різних регіонів можна скласти на основі аналізу факторних моделей її структурування, беручи до уваги статистичні характеристики регіональних масивів емпіричних даних (середні значення, середнє квадратичне відхилення тощо). Для підтвердження та/або уточнення інтерпретації результатів факторного аналізу використано дані кластерного аналізу.

Регіональна ідентичність молоді *Центру*, у координатах якої конструюється її політична ідентичність, інклюзивна, і респонденти не вважають її важливішою за загальнонаціональну (європейську, цивілізаційну тощо). Молодь переважно не поділяє думку про те, що довіра до місцевих політичних сил є запорукою розвитку регіону. Шанси місцевих політичних еліт здобути прихильність молоді Центру такі ж, як і у партій та політиків з інших регіонів країни. Студенти радше не погоджуються з тим, що регіональні політичні сили забезпечують захист мешканців регіону, і здебільшого не готові відмовитися від своїх прав і свобод заради порядку і стабільності.

Водночас молодь Центру поділяє цінності, ставлення та уявлення регіональної спільноти, сподіваючись на захист, підтримку і колективну протидію різним викликам. Отже, політична ідентичність студентства Центрального регіону структурована радше цінностями і практиками спільноти, ніж регіональних політичних еліт. Політична ідентифікація молоді Центру структурована уявленнями про подібність цінностей та цілей мешканців Центрального регіону до політичних уподобань жителів решти регіонів країни, що не заважає їй відчувати відповідальність за збереження свого регіону як середовища повсякденного життя з притаманними йому практиками. Ідентифікуючи себе більшою мірою з країною загалом, ніж із регіоном, студентство цілком логічно обирає політику розширення вільних зон у всіх сферах життя, ніж політику дотримання усталених традицій і спадкоємності.

Молодь Центрального регіону заявляє про готовність поділяти відповідальність за свою країну з обраною владою. Водночас їй властиві патерналістські очікування, орієнтація на лідерів під час обрання політичних сил, тягіння до політиків, які обіцяють підвищення рівня добробуту і мало переймаються державотворенням. Отож можемо

говорити про певну суперечливість політичної ідентичності молоді Центру: декларуючи прихильність до ліберальних цінностей (відповідальність, вибір на користь прав і свобод, політики розширення вільних зон тощо), молодь потребує авторитетів та опіки з боку лідерів.

Щоб доповнити й уточнити факторну структуру політичної ідентичності молоді Центрального регіону, звернімося до результатів кластерного аналізу (табл. 1).

Таблиця 1

**Факторна структура політичної ідентифікації молоді
Центрального регіону**

Фактор	Умовне означення фактору	Частка описаної дисперсії, %
Ф1	Регіональна ідентифікація	17,8
Ф2	Ідентифікація зі спільнотою в обмін на захист і підтримку	17,5
Ф3	Переживання своєї окремішності, несхожості	17,4
Ф4	Відповідальність за збереження регіону як середовища життя	16,3
Ф5	Відданість регіональним традиціям і спадкоємності	15,9
Ф6	Політичні цінності	15,3

Найбільш наповненим виявився кластер, утворений індикатором «Поділяючи політичні інтереси, ставлення, оцінки та уявлення регіональної спільноти, я розраховую на захист і підтримку». До складу цього кластера увійшли майже всі індикатори мотивів, цілей та цінностей, на яких вибудовується ідентифікація з регіональними політичними елітами і регіональною спільнотою. Отже, маємо підтвердження того, що політична ідентичність молоді Центрального регіону вибудовується навколо смислів регіональної ідентифікації.

Слід звернути також увагу на наявність двох груп взаємопов'язаних кластерів політичної ідентифікації, а саме:

- активна пропаганда регіональними політичними силами окремішності, особливості, несхожості регіону утворює дзеркальний кластер з переконаністю в тому, що цінності і мотиви політичної участі мешканців регіону суттєво відрізняються від політичних уподобань жителів інших регіонів країни;
- голосування за політичні сили, які обіцяють поліпшити добробут людей і не переймаються проблемами державотворення, утворює

дзеркальний кластер із схильністю до патерналізму і потребою в авторитетах.

Студентство *Півдня* здебільшого не очікує, що в обмін на довіру регіональні політичні сили захищатимуть інтереси мешканців, створюватимуть умови для розвитку регіону та підтримуватимуть соціальний порядок. Відповідно й вибір на користь «своїх» політичних сил робити не готове. Водночас молодь розраховує на захист і підтримку з боку регіональної спільноти, поділяючи її політичні інтереси, ставлення, оцінки та уявлення (табл. 2).

Таблиця 2

**Факторна структура політичної ідентифікації молоді
Південного регіону**

Фактор	Умвне означення фактору	Частка описаної дисперсії, %
Ф1	Потреба в захисті інтересів мешканців регіону	13,9
Ф2	Мотивація регіональної ідентифікації	13,3
Ф3	Відчуття унікальності свого регіону	12,9
Ф4	Цінності ідентифікації	12,7
Ф5	Політичні цінності	12,3
Ф6	Відповідальність за збереження регіону як середовища життя	11,9

Як і студенти Центрального регіону, респонденти *Півдня* вибудовують політичну ідентичність у координатах загальнонаціональної (європейської, цивілізаційної). Молодь готова поділяти відповідальність за країну з обраною нею владою і підтримує політику розширення вільних зон у всіх сферах життя. Водночас молодь усвідомлює, що регіональна спільнота схильна до патерналізму, має велику потребу в авторитетах, готова заради порядку і стабільності відмовитися від прав і свобод, що не заважає респондентам відчувати відповідальність за збереження цінностей і практик регіонального середовища повсякденного життя. Загалом рівень емоційної прихильності молоді *Півдня* до свого регіону істотно вищий за середній.

Найбільш наповненим у масиві *Півдня* виявився кластер, утворений індикатором «Громадяни поділяють відповідальність за свою країну з владою, яку вони обирають». До кластера увійшли також індикатори мотивації політичного вибору на користь регіональних політичних сил. Тобто молодь *Південного регіону* вибудовує політичну ідентичність з опертям на смисли, віднесені нами до компетентнісного виміру ідентифікації.

У масиві Південного регіону також виокремлено дві групи дзеркальних кластерів, а саме:

- активна пропаганда регіональними політичними силами окремішності, особливості, несхожості регіону утворює дзеркальний кластер з підтримкою політики усталених традицій та спадкоємності ціною відмови від розширення вільних зон у всіх сферах життя;
- довіра мешканців регіону до місцевої політичної еліти, як запорука розвитку регіону та підтримки соціального порядку, утворює дзеркальний кластер з очікуваннями щодо захисту інтересів мешканців регіону регіональними політичними силами.

Перша пара кластерів свідчить про взаємозумовленість, в уявленнях молоді пропаганди регіональних еліт і схильності мешканців до політичного консерватизму, а друга – про взаємопов'язаність мотивів політичного вибору.

Як і молодь Півдня, студенти *Північного регіону* вибудовують свою політичну ідентичність з потреби в захисті і водночас, на відміну від своїх південних ровесників, схильні вважати, що регіональні політичні сили забезпечують захист їхніх інтересів. Політична ідентифікація молоді Півночі відбувається в матриці регіональної ідентичності, що підтверджується, зокрема, і тим, що перші три фактори, які репрезентують різні аспекти регіональної ідентифікації, описують 53% сумарної дисперсії. Респонденти Північного регіону, хоч і не вважають цінності та уподобання мешканців свого регіону особливими і суттєво відмінними, з великою ймовірністю зроблять вибір на користь «своїх» політичних сил. Молодь сподівається, що солідарність зі спільнотою допоможе протистояти викликам, а довіра до політиків забезпечить порядок і сприятиме розвитку регіону (табл. 3).

Таблиця 3

**Факторна структура політичної ідентифікації молоді
Північного регіону**

Фактор	Умове означення фактору	Частка описаної дисперсії, %
Ф1	Потреба в захисті інтересів мешканців регіону	18,4
Ф2	Регіональна ідентичність	17,5
Ф3	Мотивація регіональної ідентифікації	17,1
Ф4	Ціннісні рамки політичної ідентифікації	16,2
Ф5	Патерналізм, потреба в авторитетах	15,8
Ф6	Суб'єктна ідентичність	15,1

Ціннісні смисли політичної ідентифікації молоді Півночі задані рамкою регіональної ідентичності: респондентам видається цілком природним уболівати більше за свій регіон, ніж за країну загалом; підтримувати політичні сили, які обіцяють підвищити добробут людей, а не ті, що переймаються державотворенням. Поділяючи політичні інтереси, ставлення, оцінки та уявлення регіональної спільноти, молодь сподівається отримати захист і підтримку.

Ідентифікуючись із регіональною спільнотою, молодь радше не визнає її тяжіння до патерналізму та авторитетів, водночас, віддаючи голос за політичну силу, орієнтується на її лідера.

Студентство Північного регіону декларує свою суб'єктність, що виявляється в готовності поділяти відповідальність за країну з обраною владою та відчутті відповідальності за збереження свого регіону, як середовища повсякденного життя з притаманними йому цінностями, традиціями, моделями взаємодії.

Найбільш наповненим у масиві даних Північного регіону виявився кластер, вибудований на індикаторі емоційної єдності з регіоном: «Цілком природно, що люди вболівають більше за свій регіон, ніж за країну загалом». Смисли решти індикаторів, які увійшли до цього кластера, підтверджують регіональну спрямованість політичної ідентичності студентства півночі.

У масиві Північного регіону представлені чотири групи взаємопов'язаних дзеркальних кластерів політичної ідентифікації, а саме:

- активна пропаганда регіональними політичними силами особливості, несхожості регіону / переконаність в окремішності цінностей і мотивів політичної участі мешканців Півночі / прагнення до порядку і стабільності навіть ціною відмови від прав і свобод;
- солідаризація з мешканцями регіону заради протидії викликам / довіра мешканців регіону до місцевої політичної еліти як умова розвитку регіону та підтримки соціального порядку / очікування щодо захисту інтересів мешканців регіональними політичними силами;
- підтримка політичних сил, які обіцяють підвищити добробут людей і не переймаються проблемами державотворення, утворює дзеркальний кластер з орієнтацією на лідера під час голосування за політичну силу;
- готовність відмовитися від розширення вільних зон у всіх сферах життя заради збереження усталених традицій і спадкоємності утворює дзеркальний кластер з переконаністю в тому, що регіональна ідентичність важливіша, ніж загальнодержавна (європейська, цивілізаційна тощо).

Така кількість дзеркальних кластерів свідчить про високий рівень структурованості смислів політичної ідентифікації молоді Півночі.

Політична ідентичність молоді Північного регіону структурується потребами в дотриманні соціального порядку, захисті інтересів та розвитку регіону. Саме цього молодь очікує від регіональних політичних сил в обмін на довіру та електоральну підтримку «своїх» політиків. При цьому обирають радше тих, хто обіцяє підвищення рівня добробуту, а не переймається проблемами державотворення.

Мотивація ідентифікації з цінностями, політичними інтересами, ставленнями, оцінками та уявленнями регіональної спільноти, солідаризації з нею має ту саму природу – потребу в захисті, підтримці, протидії загрозам. Водночас молодь почувається відповідальною за збереження регіону як середовища повсякденного життя з притаманними йому цінностями, традиціями, моделями взаємодії.

Як і молодь Півночі, студентство *Східного регіону* конструює свою політичну ідентичність на основі регіональної ідентифікації. Уявлення про окремішність, особливість, несхожість регіону підтримується місцевим політикумом і втілюється в переконаності у відмінності цінностей і мотивів політичної участі мешканців Сходу від політичних уподобань жителів інших регіонів. Молодь Сходу здебільшого поділяє відповідальність за країну з владою, яку вона обирає, та орієнтується у своєму виборі на лідерів політичних сил (табл. 4).

Таблиця 4

**Факторна структура політичної ідентифікації молоді
Східного регіону**

Фактор	Умовне означення фактору	Частка описаної дисперсії, %
Ф1	Довіра до політикуму в обмін на порядок і розвиток	17,9
Ф2	Мотивація політичної ідентифікації	17,4
Ф3	Відповідальність за збереження регіону	17,0
Ф4	Регіональна ідентифікація	16,3
Ф5	Політичні цінності	16,0
Ф6	Емоційна залежність	15,4

Студентство Сходу вважає цілком природним те, що люди вболівають більше за свій регіон, ніж за країну загалом. Готовність відмовитися від політики розширення вільних зон у всіх сферах життя в обмін на дотримання усталених традицій і спадкоємності, розміняти

права і свободи на порядок і стабільність на тлі патерналізму і великої потреби в авторитетах свідчать про політичний консерватизм молоді Сходу.

За результатами кластерного аналізу виявлено дві групи взаємопов'язаних дзеркальних кластерів політичної ідентифікації, а саме:

- солідаризація з мешканцями регіону заради протидії викликам / довіра мешканців регіону до місцевої політичної еліти як умова розвитку регіону та підтримки соціального порядку / очікування щодо захисту інтересів мешканців регіональними політичними силами;
- вибір на користь «своїх» політичних сил / ідентифікація з політичними інтересами, ставленнями, оцінками та уявленнями регіональної спільноти в обмін на захист і підтримку / солідаризація з мешканцями регіону заради протидії викликам / довіра мешканців регіону до місцевої політичної еліти як умова розвитку регіону та підтримки соціального порядку / очікування щодо захисту інтересів мешканців регіональними політичними силами.

Найбільш наповненим виявився кластер, утворений індикатором «цілком природно, що люди вболівають більше за свій регіон, ніж за країну загалом». До цього кластера увійшли також упевненість у тому, що цінності і мотиви політичної участі мешканців Сходу суттєво відрізняються від політичних уподобань жителів інших регіонів країни, найбільше потребують порядку і стабільності, заради яких готові відмовитися від прав і свобод, схильні до патерналізму, мають велику потребу в авторитетах і вважають регіональну ідентичність важливішою за загальнодержавну (європейську, цивілізаційну тощо).

Політична ідентичність молоді *Західного регіону* структурується ототожненням з політичними силами, створеними регіональними політиками. Довіру до місцевої політичної еліти студентство вважає запорукою розвитку регіону та підтримки соціального порядку. До того ж «свої» політичні сили забезпечують захист інтересів мешканців регіону. Обираючи політичну силу, молодь орієнтується на її лідера.

Поділяючи політичні інтереси, ставлення, оцінки та уявлення регіональної спільноти, молодь сподівається на захист і підтримку. Водночас респонденти почуваються відповідальними за збереження цінностей, традицій і практик регіону як середовища життя. Загалом молодь Заходу частіше, ніж решта респондентів, декларує солідарність із мешканцями свого регіону як умову ефективної протидії викликам.

Таблиця 5

**Факторна структура політичної ідентичності молоді
Західного регіону**

Фактор	Умовне означення фактору	Частка описаної дисперсії, %
Ф1	Ідентифікація зі «своїми» політичними силами	13,9
Ф2	Ідентифікація з регіональною спільнотою	13,3
Ф3	Мотивація політичного вибору	13,1
Ф4	Політичні цінності	12,7
Ф5	Відчуття унікальності свого регіону	12,1
Ф6	Емоційна залежність	12,0

Політична ідентичність молоді Західного регіону конструюється на перетині національної і регіональної ідентифікацій. У політичних уподобаннях студентства Заходу поєднуються ціннісні преференції, властиві консервативній і ліберальній політичним орієнтаціям: з одного боку – готовність відмовитися від політики розширення вільних зон у всіх сферах життя заради дотримання усталених традицій і спадкоємності, а з другого – відмова від встановлення порядку і стабільність ціною втрати прав і свобод. Відтак можна припустити, що політична ідентичність молоді Західного регіону не спирається на цілісну систему ідеологічних уявлень. Водночас студентство переконане в принциповій відмінності цінностей і мотивів політичної участі мешканців свого регіону від політичних уподобань жителів інших регіонів країни. Молодь Заходу декларує відповідальне ставлення до свого політичного вибору.

Найбільш наповнений кластер масиву Західного регіону утворений індикатором «Солідарність мешканців мого регіону допомагає нам протидіяти екологічним, політичним, економічним викликам». До цього кластера увійшли також довіра мешканців регіону до місцевої політичної еліти як запорука розвитку й підтримки соціального порядку; уявлення про те, що регіональні політичні сили забезпечують захист інтересів мешканців регіону; сподівання на те, що, поділяючи політичні інтереси, ставлення, оцінки та уявлення регіональної спільноти, можна здобути захист і підтримку; прийняття відповідальності за збереження регіону як середовища повсякденного життя з притаманними йому цінностями, традиціями, моделями взаємодії.

Наступним за наповненістю виявився кластер, утворений індикатором «цілком природно, що люди вболівають більше за свій регіон, ніж за країну загалом». До цього кластера увійшли також

упевненість у тому, що цінності і мотиви політичної участі мешканців регіону суттєво відрізняються від політичних уподобань жителів інших регіонів країни; потреба в порядку і стабільності, заради яких мешканці регіону готові відмовитися від прав і свобод; схильність до патерналізму та велика потреба в авторитетах; твердження про те, що регіональна ідентичність важливіша, ніж загальнодержавна (європейська, цивілізаційна тощо).

У масиві Заходу, як і в масивах Центру і Півдня, виявлено взаємопов'язані кластери, а саме:

- активна пропаганда регіональними політичними силами окремішності, особливості, несхожості регіону утворює дзеркальний кластер з переконаністю в тому, що цінності і мотиви політичної участі мешканців регіону суттєво відрізняються від політичних уподобань жителів інших регіонів країни.

Висновки

1. Структурування політичної ідентичності молоді в різних регіонах України відбувається за однією із трьох моделей: а) переважно в матриці загальнонаціональної ідентифікації (у Центральному і Південному регіонах), б) переважно в матриці регіональної ідентичності (у Північному та Східному), в) на перетині національної і регіональної ідентифікацій (у Західному регіоні).

2. Політична ідентифікація в матриці загальнонаціональної ідентичності відбувається через ототожнення з регіональною спільнотою, у матриці регіональної – через ототожнення з регіональними політичними елітами.

3. Чим вища залежність молоді від регіональних політичних еліт, тим менше вона готова поділяти відповідальність за країну з обраною владою.

4. За результатами факторного і кластерного аналізів виокремлено основні групи чинників політичної ідентифікації, а саме: сприйняття свого регіону як особливого, окремішнього, не схожого на інші; ідентифікація з регіональною спільнотою та/або з регіональним політикумом; мотиви ідентифікації; політичні цінності; емоційна залежність від свого регіону. Останній чинник частіше стоїть окремо, не перетинаючись з іншими цінностями і мотивами, що свідчить про потребу в його додатковому вивченні.

5. Політична ідентифікація молоді не ґрунтується на певних ідеологічних преференціях, тому складається враження, що молодь узагалі не орієнтується в тонкощах ідеологічних течій і реагує на звичні поняття, а не на ті смисли і наслідки, які з ними пов'язані.

Практична/соціальна значущість дослідження. Врахування представлених у статті результатів дослідження під час розроблення регіональної освітньої політики ідентифікації дасть змогу запобігти конфронтації, сприятиме прискоренню повоєнної реадaptaції мешканців регіонів, які найбільше постраждали від російської агресії, та єднанню регіональних спільнот.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в поглибленні та уточненні отриманих даних про особливості політичної ідентифікації молоді різних регіонів шляхом емпіричного виявлення регіональних політичних стереотипів та відмінностей практик соціальної взаємодії.

УДК 316.6.

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-144>

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
відділу психології політичної поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-0646-4933>

svspoznyak@gmail.com

СЕМАНТИЧНІ КООРДИНАТИ ЕКОНОМІЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДІ

Актуальність дослідження економічних орієнтацій молоді визначається необхідністю розширення уявлень про структуру економічної ідентичності та економічну поведінку підростаючого покоління в умовах сучасних економічних та загальних суспільних трансформацій, пов'язаних насамперед з поглибленням процесів глобалізації і диджиталізації.

Мета статті – описати підхід та сформулювати основні положення моделі емпіричного дослідження економічної ідентичності, а також представити та обговорити результати її застосування для вивчення економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді.

Результати. Основою запропонованого підходу до дослідження економічної ідентичності є положення про ключову роль ідентичності в прийнятті економічних рішень, пріоритетну роль самовизначення суб'єкта щодо зовнішніх стимулів у конструюванні його економічної ідентичності, а також ціннісно-смыслову детермінацію економічних орієнтацій суб'єкта. Емпіричне дослідження, здійснене за допомогою методів глибинного інтерв'ю та психосемантики, дало змогу верифікувати модель дослідження економічної ідентичності молоді. За основні показники цієї моделі взято уявлення про ціннісні регулятори в економічній сфері, ставлення до економічних об'єктів і явищ, настановлення щодо норм та правил ділової взаємодії. Встановлено, що семантичний простір економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді структурується значеннями соціальної цінності економічної діяльності та економічної активності і незалежності. Значення, які репрезентують ставлення до економічних об'єктів і явищ, виявилися на периферії семантичного простору економічних орієнтацій молоді.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження пов'язані з урахуванням особливостей економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді (зокрема, регіональних особливостей, вивчення яких є завданням наступного етапу дослідження) у розробленні та реалізації освітньої

політики для підвищення рівня адаптації молоді до зміни економічних та загальносоціальних умов її життєдіяльності.

Ключові слова: економічна ідентичність; економічні орієнтації; молодь; ціннісно-сміслова детермінація; семантична структура.

Svitlana I. Poznyak

PhD in Psychology, Senior Research,

Department for Psychology of Youth Political Behavior,

Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-0646-4933>

svspoznyak@gmail.com

SEMANTIC COORDINATES OF YOUTH ECONOMIC ORIENTATIONS

Background and purpose. Research on youth economic orientations is determined by the need to broaden our views of the structure of the phenomenon of economic identity and economic behavior of the new generation in the conditions of current economic and general social changes caused primarily by the intensive globalization and digitalization processes. The purpose of the article is to describe the approach and outline the framework of the research into economic identity as well as present and discuss the results of its implementation in the study on school and university students' economic orientations.

Findings. The main points of the suggested framework of the investigation of economic identity are a key role of identity in the economic decision-making, priority of subject's self-determination to external stimuli in the construction of her or his economic identity as well as value-semantic determination of subject's economic orientations. The empirical research conducted with the help of the in-depth interview and psychosemantic methods allowed to verify the framework of the research on youth economic identity, whose key indicators are understanding of the value regulators in the economic sphere, attitudes to economic objects and phenomena, and readiness to follow the norms and rules of economic interaction. According to the empirical data factor analysis the semantic structure of the economic orientations of school and university students is determined by the values of the social significance of economic activities, economic involvement and independence. The values related to the attitudes to economic objects and phenomena turned out to be on the periphery of the semantic structure of the youth economic orientations.

Practical application of the results relates to the importance of considering the peculiarities of student youth economic orientations (particularly the regional ones, which will be the focus of the next stage of the study) in the development and implementation of the education policy aimed at raising the level of youth adaptation to the changing economic and general social living condition.

Keywords: economic identity; economic orientations; youth; value-semantic determination; semantic structure.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси в економіці та економічних відносинах у сучасному суспільстві, зумовлені, зокрема, так званою четвертою промисловою революцією (або, як стверджують її критики та опоненти, просто процесом поглиблення цифровізації), торкаються не тільки технологічного укладу та розподілу праці, а й політичної та соціальної сфер життя людей, освіти, способів пізнання світу навколо та взаємин між людьми, а отже, і їхньої ідентичності. Упровадження кіберфізичних систем у виробництво та обслуговування потреб людини поглиблює індивідуалізацію суспільства через зростаючу кастомізацію товарів та послуг, зокрема і послуг освіти. Це також уможливує створення індивідуального «продовження» та способу сприйняття світу завдяки засобам віртуальної реальності, що позначається на ідентичності суб'єкта і процесі її конструювання. У такій ситуації актуалізується проблема дослідження соціально-психологічних аспектів ідентифікації особистості та групи. Особливої актуальності набувають дослідження економічної ідентичності як самостійної психологічної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічну ідентичність розглядають як один із видів ідентичності, що має специфічний зміст, особливості прояву та процесу конструювання. Як психологічний феномен, економічна ідентичність детермінована ставленням особистості до себе як суб'єкта економічної діяльності. Економічна діяльність не обмежується споживанням і прибутком – вона охоплює сфери навчання, вибору професії, кар'єри, місця проживання тощо.

Дослідження економічної поведінки різних соціальних груп свідчать про те, що вона визначається не лише зовнішніми чинниками – умовами та вимогами соціально-економічної ситуації. Не розкривають основних пояснювальних соціально-психологічних чинників та механізмів економічної поведінки суб'єкта і пояснення економічного вибору в категоріях адаптивності/неадаптивності, схильності/несхильності до стереотипів, високої/низької мобільності, готовності/неготовності до чинної системи економічних стосунків.

Економічну поведінку особистості або групи, особливо ту, що суперечить їхній економічній вигоді, можна пояснити, лише беручи до уваги загальні життєві орієнтації суб'єктів, оскільки в ситуаціях економічного вибору, як і в інших життєвих ситуаціях, особистість керується не лише миттєвими економічними інтересами, а захищає свої

життєві цінності та ідеали, принципи та стандарти, найбільш значущі для неї чи для її групи (Akerlof, & Kranton, 2011; 2020). Отже соціальна ідентичність суб'єкта є важливим мотиваційним чинником прийняття економічних рішень і визначає його економічну поведінку.

Такий підхід до трактування економічної ідентичності пов'язаний насамперед з дослідженнями Дж. Акерлофа і Р. Крентон, авторів теорії та конструкта економіки ідентичності (identity economics) (Akerlof, & Kranton, 2020). Основним положенням економіки ідентичності є теза про те, що економічна поведінка людини прямо корелює з її ідентичністю. Люди роблять економічний вибір не лише у відповідь на зовнішні економічні стимули, а й під впливом власної ідентичності: приймаючи економічне рішення, суб'єкт уникає дій, які суперечать його уявленню про себе. У своєму економічному виборі людина керується не стільки власними уподобаннями, скільки уявленнями про дії, які мають для неї соціальне та культурне значення, – тим, що і як потрібно, доречно або недоречно, правильно чи неправильно робити. Обмеження, детерміновані ідентичністю, впливають на економічний добробут суб'єкта і мають важливе, якщо не вирішальне, значення в процесі прийняття економічних рішень, який залежить не стільки від самих можливостей, скільки від того, які уявлення про свої можливості має сама людина. Оскільки такі уявлення є соціально зумовленими, вони можуть змінюватися з часом (Akerlof, & Kranton, 2011).

Такий міждисциплінарний підхід до трактування сутності економічної ідентичності побутує поряд з більш вузьким розумінням цього феномену, де його розглядають як суто психологічний конструкт, який є відображенням результату визначення людиною свого майнового становища в суспільстві (Брецько, 2022; Москаленко, 2013). Економічну ідентичність тлумачать як результат самовизначення суб'єкта в системі економічних відносин і, перш за все, відносин власності, механізмом якого є соціальна категоризація в системі уявлень про багатство і бідність (Москаль, 2007).

Мета статті: спираючись на більш широкий міждисциплінарний підхід до трактування економічної ідентичності, сформулювати основні положення моделі емпіричного дослідження феномену; представити й обговорити результати вивчення економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мотиви, домагання, принципи і стратегії економічної діяльності людини, а також правила взаємодії в межах такої діяльності визначаються ставленням суб'єкта до навколишнього світу, інших людей і себе самого, а отже, мають ціннісну природу. Саме на ціннісній основі суб'єкти економічної взаємодії

вибудовують стратегії своєї поведінки, визначають своє ставлення до цілей, видів та способів виробництва, розподілу, обміну та споживання, рівнів доходу та добробуту. Як прийнятні або неприйнятні, допустимі або неприпустимі сприймаються людьми економічні об'єкти та явища (гроші, власність, бідність/ багатство, безробіття, реклама), а також форми, види та норми взаємодії між людьми в економічній сфері (партнерство, конкуренція, конфлікти, фінансові зобов'язання) (Зубіашвілі, 2019; Frank, 2010). Отже, ціннісні аспекти ідентичності можна вважати одним із ключових регуляторів прийняття економічних рішень та економічної поведінки суб'єкта (Lenick, & Kiel, 2007), а дослідження економічної ідентичності має сенс здійснювати на основі аналізу ціннісно-сміслових основ економічного самовизначення особистості або групи (Зубіашвілі, 2021).

Під економічним самовизначенням (або самоідентифікацією) розуміють пошук і визначення суб'єктом способу залучення в систему економічних відносин (трудових, споживчих, майнових) відповідно до його уявлень про соціально-економічні реалії та їхню динаміку – з одного боку, а з другого – власні домагання, очікування й можливості, що складаються на основі його життєвих смислів, цілей, ідеалів та принципів (Зубіашвілі, 2021). Останні здійснюють безпосередній та/або опосередкований, усвідомлюваний та/або неусвідомлюваний вплив на економічну свідомість та поведінку суб'єктів і є результатом як зовнішньої (формування), так і внутрішньої (конструювання) детермінації.

Компонентами самоідентифікації є: 1) самовизначення суб'єкта щодо власних стандартів і цінностей в економічних стосунках та способів їх досягнення; 2) самовизначення щодо економічних об'єктів і явищ (власності, грошей, бідності/багатства, безробіття, податків, споживання, бізнесу, заощадження тощо); 3) самовизначення щодо норм та практик взаємодії у сфері ділових стосунків.

Відповідно, як *показники економічної ідентичності* можемо визначити уявлення про ціннісні регулятори діяльності щодо реалізації власних домагань в економічній сфері, ставлення до економічних об'єктів і явищ, настановлення щодо норм та правил ділової взаємодії.

До *параметрів економічної ідентичності* віднесемо економічну освіченість, визнання правил взаємодії та готовність до забезпечення їхньої легітимності, довіру та лояльність до групи (зокрема професійної),

взаємність зобов'язань та очікувань, економічну активність і відповідальність, економічну ефективність та інтерес.³

З огляду на основні положення моделі емпіричного дослідження економічної ідентичності визначено його методи та побудовано інструментарій, який складається з 1) гайда глибинного напівструктурованого інтерв'ю для верифікації і операціоналізації теоретичної моделі та 2) опитувальника для дослідження економічних орієнтацій учнівства та студентства, сконструйованого на основі методу СД. Для побудови опитувальника і добирання шкал використано елементи методики В. Klontz, & Т. Klontz – Money Script Inventory (Klontz et al., 2011).

Дослідження проводилося в онлайн-режимі за допомогою опитувальника з використанням гугл-форми. Завданням респондентів було визначити, якою мірою наведені твердження відображають їхні уявлення, ставлення та переживання. Варіанти відповідей оцінювалися за шкалою від 1 (зовсім не згоден) до 5 (цілком згоден). Твердження опитувальника розкривали зміст основних показників економічної ідентичності, окреслених вище, наприклад: «Толерантність і повага до різних думок необхідні для успішної професійної діяльності»; «Законослухняність не завжди сприяє економічному успіху»; «Будь-яка економічна діяльність має підпорядковуватися суспільним інтересам та цілям»; «Надлишок матеріальних ресурсів має для людини негативні наслідки»; «Я часто користуюся кредитними картками або позичаю у друзів та знайомих»; «Я цікавлюся інформацією, яка дає мені мені підвищити фінансову та економічну грамотність»; «Я добре забезпечений матеріально»; «Для мене важлива схвальна позитивна оцінка оточення (студентів і викладачів)»; «Я відаю перевагу незалежності: працюю самостійно, відповідаю тільки за себе і не боюся конкуренції».

В опитуванні взяли участь 795 респондентів, зокрема учні старших класів ЗЗСО і студенти ЗВО Західного, Південного, Північного, Східного і Центрального регіонів. Більшість вибірки сформовано адресно, приблизно 5% респондентів – самовибірка.

Аналіз масиву даних, отриманих у результаті проведеного опитування учнів і студентів різних регіонів, дав змогу виявити загальні

³ Названі параметри є результатом звернення до конструкта соціальної взаємодії (Coleman, 1990) як ресурсу та механізму самоідентифікації, що дало змогу розглянути це явище у двох аспектах: структурному – як сукупність взаємозв'язків, у яких відбувається економічне залучення суб'єкта та/або групи, і соціокультурному – як відданість учасників економічної взаємодії спільним цінностям, нормам та змістом, на основі яких вибудовуються економічні зв'язки.

сміслові тенденції економічного самовизначення молоді, дослідити їхні регіональні особливості, а також емпірично верифікувати запропоновану теоретичну модель дослідження економічної ідентичності.

Спробуємо проаналізувати загальний масив отриманих даних, зокрема результати його факторизації. Масив даних опитування студентської та учнівської молоді опрацьовано з використанням методів математичної статистики за допомогою програми статистичної обробки даних IBM SPSS (версія 23). Для визначення координат семантичного простору економічних орієнтацій молоді здійснено факторний аналіз загального масиву даних. Отримана 6-факторна модель пояснює 63.42% сумарної дисперсії і складається з ієрархії таких компонентів: соціальна цінність економічної діяльності (F1), економічна активність і незалежність (F2), регулювання економічної діяльності (правила гри) (F3), оцінка матеріального стану (F4), фінансова поведінка і підприємництво (F5), фінансова поведінка і матеріальні ресурси (F6).

Розгляньмо детальніше зміст кожного фактору та проаналізуємо особливості моделі як репрезентації системи координат семантичного простору економічних орієнтацій учасників дослідження.

Першим найінформативнішим виявився фактор соціальної цінності економічної діяльності із внеском у сумарну дисперсію 16.03%. До складу фактору ввійшли такі судження: «Для мене важлива схвальна позитивна оцінка студентів і викладачів» (0.807); «Я відчуваю зобов'язання перед громадою і маю бажання «повернути» їй ту підтримку, яку вона мені надає» (0.734); «Мені подобається працювати в колективі однодумців, спрямованих на виконання спільного завдання» (0.555); «Будь-яка економічна діяльність має підпорядковуватися суспільним інтересам та цілям» (0.447).

Другий фактор (13,09% внеску в сумарну дисперсію) дістав назву «економічна активність і незалежність». Він об'єднав такі судження: «Я вілдаю перевагу незалежності: працюю самостійно, відповідаю тільки за себе і не боюся конкуренції» (0.730); «Я цікавлюся інформацією, яка дає мені змогу підвищити фінансову та економічну грамотність» (0.727); «Толерантність і повага до різних думок необхідні для успішної професійної діяльності» (0.417).

До складу *третього* за інформативністю фактору під назвою «регулювання економічної діяльності» (10.57% сумарної дисперсії) увійшли твердження: «Законослухняність не завжди сприяє економічному успіху» (0.767); «Несправедлива система оподаткування бізнесу змушує підприємців приховувати свої прибутки» (0.698); «Надлишок матеріальних ресурсів має для людини негативні наслідки» (0.449).

Четвертей фактор (9,51% сумарної дисперсії) має назву «оцінка матеріального стану» і містить такі судження: «Я не задоволений своїм матеріальним становищем і хочу його поліпшити» (0.853); «Я добре забезпечений матеріально» (-0.830).

До п'ятого фактору – «фінансова поведінка та підприємництво» (9,20% сумарної дисперсії) – увійшли судження: «Я часто користуюся кредитними картками або позичаю у друзів та знайомих» (0.763); «Самостійна творча людина може реалізувати себе лише в бізнесі» (-0.580).

Шостий фактор (7.02% сумарної дисперсії) дістав назву «фінансова поведінка та матеріальні ресурси». Він об'єднує такі судження: «Я контролюю свої витрати і не роблю незапланованих покупок (0.791); «Гроші – це ресурс, який забезпечує людині безпеку та свободу вибору» (0.478).

Побудована факторна модель свідчить про те, що семантичний простір економічних орієнтацій респондентів структурується смислами соціальної цінності економічної діяльності: схвальною оцінкою оточення, обов'язком перед своєю громадою, наявністю спільних цілей і стратегій їх досягнення, а також відповідністю економічної діяльності суспільним інтересам. Важливе місце в семантичній структурі економічних орієнтацій молоді посідають значення економічної активності та незалежності, про що свідчать, відповідно, другий і третій за інформативністю компоненти факторної моделі. Менш навантаженими в семантичній структурі економічних орієнтацій респондентів виявилися значення, які репрезентують оцінювання досліджуваними свого матеріального стану. Це четвертий за інформативністю фактор. Сенси ж, пов'язані з регулюванням витрат, фінансовими зобов'язаннями та підприємництвом, які загалом можна позначити як «ставлення до економічних об'єктів і явищ» (репрезентовані останніми за інформативним навантаженням факторами п'ять і шість, відповідно), розташовуються найчастіше на периферії семантичного простору економічних орієнтацій досліджуваних.

Підсумовуючи результати факторизації масиву даних опитування, відзначимо ціннісно-сміслову детермінацію смислової структури економічної ідентифікації досліджуваних, центральне місце настановлень щодо норм і правил ділової взаємодії та периферійну позицію компонента ставлень до економічних об'єктів і явищ.

Щоб отримати додаткову інформацію про семантичну структуру економічних орієнтацій молоді та їхню валентність, звернімося до одномірного розподілу даних.

Що стосується компонента соціальної цінності економічної діяльності, то ієрархія одномірного розподілу даних свідчить про пріоритетність уявлення про толерантність і повагу до різних думок як невідмінну умову успішної професійної діяльності, що дістало підтримку переважної більшості респондентів (86%). Судження ж щодо необхідності підпорядковувати будь-яку економічну діяльність суспільним інтересам та цілям і важливості позитивної оцінки з боку оточення були схвалені половиною респондентів, а третина не змогла визначитися з відповіддю. Так само третина досліджуваних не визначила свою позицію щодо судження «Я відчуваю зобов'язання перед громадою і маю бажання «повернути» їй ту підтримку, яку вона мені надає», і лише дещо понад третину респондентів поділяють таку думку.

Про характер уявлень молоді щодо необхідності дотримуватися правил гри (норм і правил) у діловій взаємодії можна скласти уявлення з одномірного розподілу даних за судженнями «Законослухняність не завжди сприяє економічному успіху» та «Несправедлива система оподаткування бізнесу змушує підприємців приховувати свої прибутки». Не погодилися із цими судженнями лише відповідно п'ята (26%) і сьома (14%) частини досліджуваних, а третина в обох випадках не визначилася з відповіддю.

Ставлення респондентів до матеріальних ресурсів розкривається через твердження «Надлишок матеріальних ресурсів має для людини негативні наслідки», яке було схвалено лише п'ятою частиною респондентів при третині тих, хто не визначився з відповіддю. Хоча майже половина опитаних вважають, що вони добре забезпечені матеріально, понад половину з них (56%) не задоволені своїм матеріальним становищем і хотіли б його поліпшити.

Що ж до уявлень молоді про ділову взаємодію і преференції щодо способів залучення до економічної діяльності, то понад половину досліджуваних віддають перевагу незалежності, самостійній праці, відповідальності тільки за себе і не бояться конкуренції. Водночас переважна більшість опитаних (69%) визнали, що їм подобається працювати в колективі однодумців, спрямованих на виконання спільного завдання. Понад половину респондентів не погодилися з тим, що самостійна творча людина може реалізувати себе лише в бізнесі.

Показниками фінансової поведінки учнів і студентів є їхні уявлення про витрати й боргові зобов'язання. Як свідчить аналіз отриманих даних, понад третину опитаних контролюють свої витрати і не роблять незапланованих покупок, тоді як майже третина поводить навпаки. Водночас переважна більшість (65,4%) не користується кредитними картками і не позичає кошти у друзів або знайомих.

Підсумовуючи результати аналізу одномірного аналізу даних, зазначимо, що основою ціннісної складової економічних орієнтацій молоді є толерантність і повага до різних думок як запорука успішної професійної діяльності, підпорядкування економічної діяльності суспільним цілям і схвальна позитивна оцінка оточення. Довіру ж і взаємність, визначені нами завдяки теоретичному аналізу як один із ключових параметрів економічної ідентифікації, не можна визнати за пріоритетні в уявленнях молоді. Респонденти допускають порушення правових норм, якщо вони є перешкодою для досягнення економічного успіху. Молодь декларує готовність до самостійної незалежної діяльності і водночас високо оцінює колективну співпрацю задля досягнення спільної мети, а підприємницьку діяльність здебільшого не вважає єдиною сферою економічної діяльності для самостійних творчих людей. Фінансова поведінка молоді хоч і не відзначається ощадливістю, утім характеризується запобіганням борговим зобов'язанням.

Висновки. Емпіричне дослідження економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді дало змогу верифікувати теоретичну модель дослідження регіональних особливостей економічної ідентичності молоді. За основні показники цієї моделі взято уявлення про ціннісні регулятори в економічній сфері, ставлення до економічних об'єктів і явищ, а також настановлення щодо норм та правил ділової взаємодії. Встановлено, що семантичний простір економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді структурується значеннями соціальної цінності економічної діяльності, економічної активності і незалежності та наданням пріоритету ставленням толерантності й поваги до різних думок у діловій взаємодії, що актуалізує положення теоретичної моделі дослідження про детермінацію економічної ідентичності чинником ціннісного самовизначення.

Завданням наступного етапу дослідження має стати аналіз регіональних масивів даних, отриманих на основі відповідей респондентів кожного з п'яти регіонів, і порівняння отриманих результатів для виявлення можливих регіональних особливостей економічних орієнтацій молоді.

Список використаних джерел

Брецько, І. І., Варга, В. С., & Чекан, Н. В. (2022). Психологічні особливості становлення економічної ідентичності в юнаків. *Наука майбутнього: збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених*. Вип. 2 (10), 13–18.

Зубіашвілі, І. К. (2019). Сутність економічної культури особистості та її роль в економічній соціалізації. *Психологічний журнал*, 2(22), 163–183.

Зубіашвілі, І. (2021). Особливості економічного самовизначення сучасних старшокласників. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія*, 2 (51), 18–25.

Москаленко, В. В. (2013). *Соціалізація особистості*. Київ: Фенікс.

Москаль, Ю. (2007). Структура економічної ідентичності: особливості її визначення та розгляду. *Психологія і суспільство*, 3, 98–102.

Akerlof, G. A., & Kranton, R. E. (2020). Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*, 3 (115), 715–753.

Akerlof, G. A., & Kranton, R. E. (2011). *Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being*. Princeton University Press.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Harvard University Press.

Frank, R. H. (2010). *What Price the Moral High Ground?: How to succeed without selling your Soul*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Klontz, B., Britt, S. L., Mentzer, J., & Klontz, T. (2011). Money Beliefs and Financial Behaviors: Development of the Klontz Money Script Inventory. *Journal of Financial Therapy*, 2 (1). <https://doi.org/10.4148/jft.v2i1.451>

Lenick, D., & Kiel F. (2007). *Moral Intelligence: Enhancing Business Performance and Leadership Success*. New Jersey: Pearson Education.

References

Akerlof, G. A., Kranton, R. E. (2020). Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*, 3 (115), 715–753. (in English)

Akerlof, G. A., & Kranton, R. E. (2011). *Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being*. Princeton University Press. (in English)

Bretsko, I. I., Varha, V. S., & Chekan, N. V. (2022). Psyholohichni osoblyvosti stanovlennia ekonomichnoi identychnosti v yunakiv [Psychological peculiarities of the teenagers' economic identity formation]. *Nauka maibutnoho: zbirnykof naukovykh prats studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh*, 2(10), 13–18. (in Ukrainian)

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Harvard University Press. (in English)

Frank, R. H. (2010). *What Price the Moral High Ground?: How to succeed without selling your Soul*. Princeton, NJ: Princeton University Press. (in English)

Klontz, B., Britt, S. L., Mentzer, J., & Klontz, T. (2011). Money Beliefs and Financial Behaviors: Development of the Klontz Money Script Inventory. *Journal of Financial Therapy*, 2 (1). <https://doi.org/10.4148/jft.v2i1.451> (in English)

Lenick, D., & Kiel, F. (2007). *Moral Intelligence: Enhancing Business Performance and Leadership Success*. New Jersey: Pearson Education. (in English)

Moskal, Yu. (2007). Структура економічної ідентичності: особливості її визначення та розгляду [The structure of economic identity: peculiarities of definition and research]. *Psykhoholhiia i suspilstvo*, 3, 98–102. (in Ukrainian)

Moskalenko, V. V. (2013). *Sotsializatsiia osobystosti* [Socialization of a personality]. Kyiv: Feniks. (in Ukrainian).

Zubiashvili, I. K. (2019). Sutnist ekonomichnoi kultury osobystosti ta yii rol v ekonomichnii sotsializatsii [Essence of economic culture and its role in economic socialization]. *Psykhologichnyi zhurnal*, 2(22), 163–183. (in Ukrainian).

Zubiashvili, I. (2021). Osoblyvosti ekonomichnoho samovyznachennia suchasnykh starshoklasnykiv [Peculiarities of economic self-determination of modern school students]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia*, 2 (51), 18–25. (in Ukrainian).

УДК 159.953.5

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-145>

Ларін Дмитро Ігорович

доктор філософії в галузі психології,

завідувач навчальної відділу загальної психології

імені проф. Г. І. Челпанова

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-0865-8515>

larin-89@ukr.net

АНАЛІЗ ПОКАЗНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОБРОБУТУ ДИТИНИ В НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ДОКУМЕНТАХ

Актуальність. Освітня реформа «Нова українська школа» поставила питання добробуту школяра в основу всієї освітньої політики. Це потребує імплементації в чинні нормативно-правові акти вихідних положень освітньої реформи як таких, що спрямовують реалізацію психологічного добробуту дитини в школі.

Мета статті – визначити міру представленості характеристик психологічного добробуту дитини в нормативно-регулятивних документах системи освіти.

Завдання: дослідити поняття психологічного добробуту в психологічній літературі та здійснити аналіз його представленості в нормативно-правових документах.

Методологічною основою дослідження стали загальні положення теорії пізнання, а методом дослідження – контент-аналіз текстів нормативних документів.

Результати. Здійснено теоретичний аналіз поняття психологічного добробуту як показника задоволеності життям у нормативно-психологічному контексті. Психологічний добробут пов'язано із системою правил, що регулюють взаємовідносини в системі «учень – учитель», порушення яких призводить до психологічного дискомфорту та формування дефіцитарної мотивації (мотивації уникнення невдач). Зауважено, що прагнення захистити дитину та вберегти її від усіляких негараздів може втілюватися не в профіцитарній, а в дефіцитарній формі як такої, що запобігає певним ризикованим діям, унеможливає та забороняє їх. Встановлено, що нормативні документи не керуються поняттям «добробут» а віддають перевагу іншим термінам, зокрема терміну «всесічний розвиток дитини». Новизна статті полягає в тому, що порушується питання регулювання діяльності учасників освітнього процесу задля забезпечення комфортної взаємодії, спрямованої на профіцитарний підхід. Розглянуто дефініцію психологічного добробуту в правовому полі з урахуванням фізичного розвитку

особистості школяра. Отже, постає необхідність переходу від дефіцитарного до профіцитарного підходу в ухваленні рішень та розбудові безпечного середовища як умови відчуття психологічного комфорту та адекватного сприймання навчального матеріалу.

Висновки. Термін «психологічний добробут», який фіксує перебування дитини в добрі, доцільно ввести в контекст законодавчих актів як більш відповідний концепції НУШ.

Ключові слова: психологічний добробут; нормативно-правові документи; дитина; дефіцитарна і профіцитарна мотивація; освітнє середовище.

Dmytro I. Larin

Doctor of Philosophy in Psychology

head of the general psychology educational Department

named after Prof. G. I. Chelpanova Taras Shevchenko Kyiv National

University

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-0865-8515>

larin-89@ukr.net

ANALYSIS OF CHILD PSYCHOLOGICAL WELL-BEING INDICATORS IN REGULATORY AND LEGAL DOCUMENTS

Relevance. Educational reform The new Ukrainian school has placed the issue of student welfare at the core of all educational policy. This requires the transfer of the original provisions of the educational reform to the current normative legal acts, as those that direct the implementation of the child's psychological well-being at school.

The purpose of the article is to determine the degree of representation of the characteristics of the child's psychological well-being in normative and regulatory documents of the education system.

The task: to define the concept of psychological well-being in psychological literature and to analyze their representation in normative and legal documents.

The methodological basis of the study was the general provisions of the theory of cognition, and the content analysis of the texts of regulatory documents served as the method.

Results The article carries out a theoretical analysis of the concept of "psychological well-being" as an indicator of life satisfaction in a normative and psychological context. Psychological well-being takes into account the system of rules that regulate relationships in the "student-teacher" system, the violation of which leads to psychological discomfort and forms deficient motivation (motivation to avoid failure). We can predict that the desire to protect the child and protect him from all kinds of troubles can be embodied not in a proficitarian form, but in a deficient form, as one that prejudices, does not allow and forbids certain risky actions. It has been established that regulatory documents are not guided by the concept of "welfare" and prefer other terms, currently, the term comprehensive development of the child. The

novelty of the article is that it raises the issue of regulating the activities of participants in the educational process in order to ensure comfortable interaction with a focus on the profiteering approach. The author of the article considered the definition of psychological well-being in the legal field, taking into account the physical development of the personality of the schoolboy. Therefore, there is a need to move from a deficit to a surplus approach to decisions and build a safe environment, as a condition for a sense of psychological comfort and the adequacy of the perception of educational.

Conclusions. In our opinion, the term "psychological well-being", which captures the child's well-being, should be introduced into the background of legislative acts as more appropriate to the concept of the New Ukrainian School.

Keywords: psychological well-being; normative and legal documents; baby; deficit and surplus motivation; educational environment.

Постановка проблеми. Психологічний добробут є як ціннісним самовизначенням особистості, так і засобом досягнення якості життя людини в суспільстві. Питання добробуту загалом і психологічного добробуту зокрема є ключовими в ситуаціях, які стосуються дитини та її розвитку, у тому числі й освітнього. Згідно з освітньою концепцією «Нова українська школа (далі – НУШ) добробут дитини – учня/учениці закладу загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО) – є одним із найважливіших критеріїв запровадження освітньої реформи. Це також стосується вчителів і батьків дитини як учасників освітнього процесу. З огляду на це постає питання щодо перенесення вихідних положень концепції освітньої реформи в чинні нормативно-правові акти, оскільки саме останні й будуть забезпечувати реалізацію засад психологічного добробуту дитини в школі. Успадковані освітньою системою України норми пострадянського періоду потребують перегляду, зважаючи на зростання вимог щодо якості життя та розвитку країни як правової держави демократичного спрямування. Реформа освіти «НУШ» розглядає питання добробуту дитини як ключове і вимагає перегляду усталених норм щодо його досягнення в умовах реформованої школи. Тому вивчення нормативних документів з позиції підтримки та розвитку психологічного добробуту дитини в умовах школи – це наукове завдання, вирішення якого буде слугувати нормативному регулюванню запровадження психологічного добробуту дитини в освітнє середовище НУШ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що проблему психологічного добробуту вивчали загалом як поліаспектну з урахуванням зафіксованих у досвіді уявлень, на основі критеріального підходу щодо його визначення, процесів соціалізації та адаптації особистості. Дослідницька база наукових публікацій засвідчує наявність

статистично значущого зв'язку між фізіологічним станом дитини і її психологічним добробутом. Загалом поняття *психологічного добробуту* досліджували в контексті *задоволеності життям* (К. Гавриловська, І. Павлюк), *уявлення про його сутнісні характеристики* (Н. Батурін, Н. Бредбурн, Ж. Вірна, А. Вороніна, А. Воттерман, Е. Дінер, К. Ріфф, П. Фесенко та ін.); через його (психологічного благополуччя) *структурні характеристики* (Е. Дінер, Л. Жуковська, Л. Куликов, К. Ріфф, В. Хащенко, Р. Шаміонова та ін.); *його ресурси та чинники* (М. Аргайл, Н. Бредбурн, І. Джидар'ян, Е. Дінер, Т. Іванова, Д. Керол, Л. Куликов, М. Норман, К. Ріфф, Д. Леонт'єв, М. Селігман, Р. Шаміонов, Ж. Вірна, Е. Дінер, Г. Зараківський, Д. Канеманн, А. Курова, Т. Титаренко, С. Максименко У. Шимакк); під кутом зору його *формування та взаємозв'язку з рисами особистості* (Н. Бредбурн, А. Вороніна, Е. Дінер, О. Ідобаєва, Л. Козьміна, К. Ріфф, П. Фесенко, Т. Шевеленкова, О. Ширяєва); у контексті процесів детермінації (М. Варій, Д. Леонт'єв, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.). Поняття добробуту дитини в школі розглядають крізь призму створення сприятливої для навчання позитивної атмосфери (Г. Назаренко, Н. Філіпова, Т. Тулупова, Н. Баранова), мікроклімату в класі (Д. Романовська, О. Ілашук, І. Усенко). Однак нам не траплялися дослідження, які б простежували зв'язок між нормувальними процесами організації освітнього простору і психологічним добробутом дитини. Стани дитини і, відповідно, її психологічний добробут аналізують переважно з позиції комфортності умов її перебування в школі, як-от впливу температурного режиму (О. Ілашук, С. Шурубуря та ін.) чи кольорового спектра (К. Васюк, О. Тимченко, О. Коваленко) тощо. Натомість нам не вдалося відшукати дослідження, які б стосувалися аналізу нормативних документів щодо забезпечення добробуту дітей в освітньому просторі. Тож вивчення представленості в нормативних документах наукових здобутків з питань забезпечення добробуту дитини в школі може допомогти більш усвідомлено ставитися до цього процесу та забезпечувати його в умовах шкільного навчання. На нашу думку, саме регулювання діяльності учасників освітнього процесу може забезпечити їхню комфортну взаємодію та спрямованість цієї діяльності на профіцитарність.

Мета статті – визначити міру представленості характеристик психологічного добробуту дитини в нормативно-регулятивних документах системи освіти.

Завдання: дослідити поняття психологічного добробуту в психологічній літературі та здійснити аналіз його представленості в нормативно-правових документах, які регулюють надання освітніх послуг у закладі загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі послуговуються двома суміжними поняттями, як-от: благополуччя і психологічний добробут. Останнє трапляється не так часто, але ми обрали саме його як автентично українськомовний термін. Згідно з тлумаченням К. Гавриловської, *психологічний добробут є інтегральним психічним феноменом, що характеризує успішне функціонування особистості в соціальному середовищі, супроводжується позитивним емоційним тоном, функціональним станом організму та задоволеністю життям* (Гавриловська, & Павлюк, 2021). Також у визначенні психологічного добробуту будемо спиратися на концепцію К. Ріфф, згідно з якою цей феномен не лише передбачає суб'єктивний добробут (переживання вдоволення/невдоволення, англійською мовою – «well-being»), а й бере до уваги той соціальний контекст, у якому особистість реалізує себе (Ryff, 2014). У вітчизняній психології психологічний добробут розглядають у соціальному контексті, що часто залишається поза увагою дослідників, які використовують переважно термін «благополуччя» як його синонім. Так, на думку Н. Каргіної, психологічне благополуччя слід розглядати як складне психічне утворення, що виявляється в переживанні змістової наповненості та цінності життя, відчутті задоволеності життям і собою, досягненні актуальних мотивів і потреб особистості в перспективі соціально значущої мети, позитивній оцінці власного існування (Каргіна, 2018). Видається доречним проведення більш детального аналізу семантики цих термінів, а також окреслення і деталізація їхнього психологічного контексту. Наразі поняття «добробут» асоціюється здебільшого з економічним аспектом життя особистості і матеріального достатку. В Енциклопедії сучасної України наведено таке визначення поняття «добробут»: *добробут – сукупність умов життєдіяльності в економічному, соціальному, духовному та політичному розуміннях, що надають людині можливості для всебічного розвитку* (Близнюк, 2008). Тож можемо констатувати значну кількість проявів добробуту, де поняття психологічного добробуту охоплює сукупність умов життєдіяльності, функціональний стан організму, що характеризується почуттям успішності, позитивним емоційним тоном і задоволеністю життям.

Питання психологічного добробуту дитини є наріжним каменем реформи освіти НУШ. Оскільки регулювальну функцію виконують нормативно-правові акти, ми звернулися до аналізу текстів нормативних документів щодо представленості в них категорій психологічного добробуту дитини, а також щодо їхньої спрямованості, наразі *дефіцитарної*, як такої, що спрямована на зниження загроз та ризиків порушення добробуту дитини, і *профіцитарної* – як спрямованої на

створення та посилення необхідних умов для розвитку та підтримки добробуту дитини в умовах шкільного навчання.

Для аналізу було відібрано 10 документів, власне нормативно-правових актів, що спрямовують освітян на діяльність з досягнення добробуту дитини:

Положення «Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти». Наказ МОЗ № 2205 від 25.09.2020 року
Закон України «Про загальну безпечність нехарчової продукції»
Про затвердження Державних санітарних норм та правил утримання територій населених місць
Державні санітарні норми та правила «Полімерні та полімервмісні матеріали, вироби і конструкції, що застосовуються у будівництві та виробництві меблів. Гігієнічні вимоги»
Закон України «Про освіту»
Закон України «Про загальну середню освіту»
Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту»
Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів)
Конвенція про права дитини
Конвенція ООН про права дитини

Ми з'ясували, що питання санітарно-гігієнічних норм перебування дитини в школі досить ретельно розроблені (що й демонструє дібраний перелік документів). Вони стосуються: безпеки облаштування навчальних приміщень, норм повітряно-теплового режиму з урахуванням фізіологічних особливостей організму. Наразі ці норми добробуту, що стосуються збереження життя і здоров'я дитини, чітко прописано в нормативному документі «Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти» (наказ МОЗ № 2205 від 25.09.2020) і частково в Законі України «Про освіту». Проведений аналіз дав також змогу виокремити дві групи пріоритетних напрямів: перша стосується позиції дитини як користувача, а друга трактує добробут дитини з позиції її безпеки. З огляду на визначені пріоритети для більш детального аналізу ми обрали два основних документи, а саме: 1) «Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти». Наказ МОЗ № 2205 від 25.09.2020; 2) Закон України «Про загальну середню освіту» (табл. 1).

Таблиця 1

**Статті Розділу III Наказу МОЗ № 2205 від 25.09.2020 року
«Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної
середньої освіти»**

Назви функцій	Групи та їхні характеристики	№ статті
1-ша група: Безпека дитини		
1. Здоров'язбережувальна функція	Збереження фізичного здоров'я.	2
	Збереження фізичного здоров'я: запобігання шкідливому впливу речовин на організм	17
	збереження зору та балансу кольорів (фізична безпека)	4; 15; 20
	обмеження піднімання ваги	19.2
	збереження зору (збереження фізичного здоров'я)	12; 22 23
2. Життєзбережувальна функція	Неслизька підлога, її покриття для недопущення травм, несумісних із життям	4
	Запобігання шкідливому впливу речовин на здоров'я	6; 14
	Безпечне облаштування приміщень закладів освіти	9
3. Зниження ризиків	Можливість вільно пересуватися без порушення приватного простору	1
	Структурування простору згідно з віковими особливостями	5
	Розширення доступу до інформаційного середовища	7
	Свобода вільного пересування	12
	Розміщення навчальних приміщень згідно з віковими особливостями	16; 18
	Виконання норм техніки безпеки з урахуванням вільного пересування та ергономічності робочого місця	25
4. Дотримання норм вікового розвитку	Вимоги щодо санітарного контролю	3
	Простір для дітей з особливими освітніми потребами	13
	Виконання норм техніки безпеки з урахуванням вільного пересування та ергономічності робочого місця	25

Назви функцій	Групи та їхні характеристики	№ статті
	Дотримання санітарно-гігієнічних норм зросту, збереження статури	11
2-га група: Позиція дитини як користувача		
5. Фізичне пересування	Можливість вільно пересуватися без порушення приватного простору	1
	Підтримка соціальної взаємодії	12.1
	Свобода вільного пересування	12.2
6. Техніка безпеки	Виконання умов та санітарних норм (дотримання правил техніки безпеки)	8; 9; 10
	Збереження статури (фізична безпека)	11
	Робота в окремих приміщеннях та виконання правил поведження з інструментами	18; 19
	Дотримання правил техніки безпеки під час користування санвузлами	21
	Дотримання правил техніки безпеки під час користування комп'ютерною технікою.	24
	Дотримання правил техніки безпеки під час користування електроприладами	26; 27

Отже, результати аналізу згідно з визначеними критеріями щодо трактування статей Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти. (наказ МОЗ № 2205 від 25.09.2020) стали підставою для виокремлення двох груп нормативно-правових документів, що безпосередньо стосуються або добробуту дитини (безпека дитини, здоров'язбережувальна функція, життєзбережувальна функція та група зниження ризиків), або позиції дитини як користувача, що передбачає можливості фізичного пересування школяра без порушення кордонів інших, користування технічним обладнанням і комп'ютерною технікою, дотримання правил техніки безпеки. Глумачення статей документа містить переважно негативну констатацію та заборони, що можна трактувати з позиції *дефіцитарної* спрямованості. Можна стверджувати, що функція збереження фізичного здоров'я містить здебільшого формулювання запобігання та заборон, що тягне за собою негативні конотації і може формувати негативне ставлення учасників освітнього

процесу (вчителі-батьки-учні) до їх виконання та дотримання правил техніки безпеки.

Така упередженість зумовлює упередженість щодо життєзберезувальної функції (виконання технічних вимог будівлі закладу загальної середньої освіти, що відображено в 1-му пункті регламенту: *«Будівля не повинна перевищувати проектну місткість»*), орієнтуючи на обмеження – незважаючи на те, що виконання цієї вимоги забезпечує можливість вільного пересування дитини без порушення її простору. Відповідно, 2-й пункт (*«Ганок будівлі закладу освіти повинен мати безпечне **неслизьке** покриття з рельєфним маркуванням, огороження і зручні поручні вздовж сходів та забезпечувати умови доступності будівлі»*) є логічним доповненням уже згаданого дефіцитарного підходу щодо особливостей покриття, огороження та доступності будівлі, дотримання якого спрямоване на збереження фізичного здоров'я дитини. Словосполучення *«не дозволяється»* підкреслено в пункті № 25: *«**Не дозволяється** одночасна робота за одним комп'ютером двох і більше учнів незалежно від їхнього віку»*.

Унормовані вимоги щодо приміщень закладу освіти та проведення ремонтних робіт забезпечують фізичну безпеку, виконуючи здоров'язберезувальну функцію, але водночас позбавляють здобувачів освіти відчуття самостійності та свободи вибору: наприклад, пункти №8 і 12, спрямовані на запобігання негативним явищам замість формування довіри до санітарних регламентів (п. 8. *«Електромагнітне випромінювання в усіх приміщеннях не повинно перевищувати гранично допустимі рівні відповідно до Державних санітарних норм і правил захисту населення від впливу електромагнітних випромінювань, затверджених наказом Міністерства охорони здоров'я України від 01 серпня 1996 року № 239, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 29 серпня 1996 року за № 488/1513»*; п. 12 ч. 3. *«Для профілактики порушень постави не менше 2-х разів на рік учнів пересаджують на інші ряди, не порушуючи відповідності групи меблів їх зросту та з урахуванням гостроти зору і слуху»*).

Крім забезпечення фізичної безпеки та збереження життя, наказ МОЗ містить пункти, які задовольняють потребу дитини у вільному просторі та санітарно-гігієнічних нормах. Було б помилковим вважати, що сам наказ позбавляє дитину як користувача активної позиції. Так, у пунктах 1; 12; 12.2 ідеться про можливість вільного пересування без порушення кордонів особистого простору, що підтримує соціальну взаємодію між учасниками освітнього процесу. Техніка безпеки, яка з позиції дитини забезпечує збереження постави і життя, у мовній конотації має вигляд обмеження свободи.

Здійснивши аналіз гігієнічних вимог до будівель, приміщень у наказі МОЗ «Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти» №2205 від 25.09.2020 р., ми знайшли два пункти, які стосуються психологічного добробуту: п. 12 ч. 3 і п. 19 (п. 12 ч. 3: «Для профілактики порушень постави не менше 2-х разів на рік учнів пересаджують на інші ряди, не порушуючи відповідності групи меблів їх зросту та з урахуванням гостроти зору і слуху»), розвитку гнучкості і комунікації в класі (здоров'язбережувальна функція) (п. 19: «У майстернях учням 10-12 років слід використовувати інструменти розміром № 1, учням 13-15 років – № 2, після 15 років – інструменти для дорослих»). Відповідна норма наказу, крім виконання правил техніки безпеки, соціалізує дитину через працю відповідно до вікових особливостей.

Аналіз статей *Закону України «Про загальну середню освіту»* дав змогу виокремити терміни, пов'язані із психологічним добробутом дитини, та здійснити кількісний аналіз щодо їх повторюваності в документі: усебічний розвиток – 1, психічне здоров'я – 1, фізичне здоров'я – 1, розвиток – 2, психолого-педагогічні послуги – 1, фізична безпека – 1, здібності – 1. Загалом у зазначеному нормативному документі виявлено 8 випадків застосування понять, пов'язаних із психологічним добробутом дитини.

У *статті №2* для розкриття змісту поняття «всебічний розвиток» (інтелектуальний, фізичний, соціальний) не використовується поняття психологічного добробуту або благополуччя. У *статті №5* зазначається, що для формування особистості, забезпечення її всебічного розвитку важливим є підтримання фізичного здоров'я.

Відповідно до наведеного контент-аналізу понять, які мають близьке до терміна «психологічний добробут» значення, з погляду доступності освітніх послуг умовно можна виокремити два підходи: профіцитарний (заохочення) і дефіцитарний (заборони). Профіцитарний підхід відбиває ідею забезпечення умов через доступність освітніх послуг (стаття 2) та безперервності освіти завдяки розвивальному середовищу (стаття 3). Дефіцитарний підхід знаходить відображення в заборонах згідно з нормами і допустимими межами щодо наповнюваності класів (стаття 14) та забороні утворення структур та політичних партій (стаття 17). Зауважимо, що встановлені норми психологічного добробуту належить розглядати в соціальній взаємодії між здобувачем освіти і надавачем освітніх послуг. Ці норми описано з огляду на критерії, розроблені на основі Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти. Наказ МОЗ № 2205 від 25.09.2020 (http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/77778/), Закону України «Про

загальну середню освіту» (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text>) та Конвенції про права дитини (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text).

Також зазначимо, що в освітньому середовищі правила визначають межі та репертуар дій, які створюють сприятливий психологічний клімат у системі «вчитель – учень – батьки». Психологічний добробут базується на системі правил, що регулюють взаємовідносини в системі «учень – учитель», порушення яких призводить до психологічного дискомфорту, та формують дефіцитарну мотивацію (мотивацію уникнення невдач). Можемо передбачити, що прагнення захистити дитину та вберегти її від усіляких негараздів може втілюватися не в профіцитарній, а в дефіцитарній формі як такої, що запобігає певним ризикованим діям, не дозволяє та забороняє такі дії. Тож можемо констатувати, що застосування заборон прирівнюється до збереження життя та здоров'я. На нашу думку, більш прогресивними можуть бути правила, які посилюють активність житини та її компетентність у соціальному житті, що може стосуватися не лише безпеки поведінки, а й комунікації (ідеться про «м'які соціальні навички»).

А втім, повернімося до нашого аналізу і зважмо відтак, якою мірою в шкільних правилах відображаються тлумачення профіцитарного і дефіцитарного спрямування (табл. 2).

Таблиця 2

Профіцитарні і дефіцитарні правила психологічного добробуту в системі «вчитель–учень–батьки» на основі Закону України «Про загальну середню освіту»

Тип спрямованості правил		№ статті
Профіцитарні	Дефіцитарні	
Повага до того, хто висловлює думку	-	8
Шанобливе ставлення до гідності учня, учителя, батьків	-	13; 19
Цінувати свободу дитини, що поруч	-	3
-	Уникати упередженого ставлення	5, 16
-	Запобігати проявам булінгу в шкільному колективі	-
Оцінювати дії особистості, а не особистість загалом	-	17
Дотримуватися нейтралітету,	-	21

Тип спрямованості правил		№ статті
Профіцитарні	Дефіцитарні	
уникати стигматизації з боку учнів щодо конкретної особистості		
Миттєво реагувати на прояви знецінення особистості дитини	-	6
Дотримуватися принципів рівності щодо всіх учасників освітнього процесу	-	2
-	Використовувати лише «Я-повідомлення»	-
-	Не захищати інших, якщо вони про це не просять	-
-	Запобігати проявам булінгу в шкільному колективі	-
Використовувати правило «стоп» під час обговорення або дій, що є травматичними для особистості як дитини, так і вчителя	-	-
-	Не екстраполювати сімейні проблеми на відносини в шкільному колективі	-
-	Не поширювати плітки	-
-	Не вирізати «улюблених» учнів і не акцентувати на них увагу	-

Перераховані нами загальнолюдські правила дотримання психологічного добробуту в системі «вчитель – учень – батьки» не є вичерпними і можуть бути доповнені чи змінені залежно від учнівського колективу, ступеня його сформованості, авторитету батьків та вчителів тощо. Також можна припустити, що профіцитарна спрямованість у трактуванні шкільних правил буде більш перспективною, ніж дефіцитарна, спрямована на компенсацію чогось або на заборону небажаного.

Висновки. Отже, здійснивши теоретичний аналіз поняття «психологічний добробут» і його представленості в нормативних документах системи шкільної освіти, можемо зробити висновок, що це поняття наразі трактують здебільшого під кутом зору дотримання санітарно-гігієнічних норм облаштування приміщень, прямих заборон та

обмежень, що прирівнюється до збереження життя та здоров'я і відбивається в категоріях дефіцитарності, обмежуючи вплив на особистість. Встановлено, що чинні нормативно-правові документи, щоб відобразити прогресивний розвиток дитини, не послуговуються наразі поняттям «добробут», а використовують здебільшого інші терміни, а саме: психічне та фізичне здоров'я, розвиток, психолого-педагогічні послуги, фізична безпека, здібності. На нашу думку, термін «психологічний добробут», який фіксує перебування дитини в добрі, доцільно ввести в тло законодавчих актів як більш відповідний концепції НУШ.

Перспективою для подальших досліджень може бути розширений аналіз нормативних текстів щодо їхньої відповідності концепції освітньої реформи «Нова українська школа».

Список використаних джерел

Бевз, Г. М. (2019). Формування громадської думки щодо реформ методом «дослідження шляхом участі». *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 8(37), 10–22. <https://doi.org/10.32405/2522-993>.

Близнак, В. В. (2008). Добробут. В І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. (Ред.), *Енциклопедія Сучасної України* (Т. 8). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Взято з <https://esu.com.ua/article-22384> (дата звернення: 24.01.2023)

Гавриловська, К. П., & Павлюк, І. М. (2021). *Психологічний добробут жінок із різним індексом сексуальності. Науковий вісник Ужгородського національного університету*, (3), 45–50. Взято з <http://eprints.zu.edu.ua/33846/>

Гавриловська, К. П., Фальковська, Л. М., & Музичко, Л. В. (2017). Соціальне благополуччя самотніх жінок у сучасному світі. *Лікарська справа*, 7(1144), 22–18.

Гриценко, Л. І. (2020). Соціально-психологічні технології як інструмент забезпечення підтримки громадськістю освітніх змін. *Перспективні напрямки розвитку сучасних педагогічних і психологічних наук*. Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 7-8 лютого 2020 р.) Ч. 2 (с. 96–100). Харків: Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень».

Державні санітарні норми та правила «Полімерні та полімервмісні матеріали, вироби і конструкції, що застосовуються у будівництві та виробництві меблів. Гігієнічні вимоги». Наказ МОЗ України № 1139 від 29.12.2012. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-13#n15>.

Каргіна, Н. В. (2018). Ресурси та чинники психологічного благополуччя особистості. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського», Одеса.

Конвенція про права дитини (2023). Ратифіковано Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.91. Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

Конвенція про права осіб з інвалідністю (Конвенція про права інвалідів) (2006). Ратифіковано Законом [№ 1767-VI від 16.12.2009](#). Взято з https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

Про загальну безпечність нехарчової продукції (2011). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, № 22, ст. 145. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2736-17#Text> (дата звернення: 06.01.2023).

Про загальну середню освіту (1999). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, № 28, ст. 230. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text>.

Про затвердження Державних санітарних норм та правил утримання територій населених місць (2011). Наказ МОЗ України № 145 від 17.03.2011. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0457-11#Text> (дата звернення: 06.01.2023).

Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти (2020). Наказ МОЗ України № 2205 від 25.09.2020. Взято з http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/77778/

Про освіту (2017). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, № 38-39, ст. 380. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Про професійну (професійно-технічну) освіту (1998). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, № 32, ст. 215. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-вр#Text>.

Bryant, F. B., & Veroff, J. (1982). The structure of psychological well-being: A sociohistorical analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43 (4), 653–673. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.43.4.653>

Byers, E. S. (2005). Relationship satisfaction and sexual satisfaction: A longitudinal study of individuals in long-term relationships. *The Journal of Sex Research*, 42:2, 113–118.

Byers, E. S., O'Sullivan, L. F., & Hughes, K. (2021). Sexual functioning of late adolescents and young adults in relationships: association with individual characteristics and relationship factors. *Sexual and Relationship Therapy*, 36:2-3, 178–197.

Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83(1), 10–28.

Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69 (4), 719–727. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>

References

Bevz, H. M. (2019). Formuvannya hromadskoi dumky shchodo reform metodom «doslidzhennia shliakhom uchasti» [Formation of public opinion on reforms by the method of «participatory research»]. *Visnyk pisljadiplomnoi osvity. Seriia «Sotsialni ta povedinkovi nauky»*, 8 (37), 10–22. <https://doi.org/10.32405/2522-993>. (in Ukrainian)

Blyzniuk, V. V. (2008). Dobrobut. In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak et al. (Eds.), *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. (Vol. 8). Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-22384>. (in Ukrainian)

Bryant, F. B., & Veroff, J. (1982). The structure of psychological well-being: A sociohistorical analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43(4), 653–673. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.43.4.653>. (in English)

Byers, E. S. (2005). Relationship satisfaction and sexual satisfaction: A longitudinal study of individuals in long-term relationships. *The Journal of Sex Research*, 42:2, 113–118. (in English)

Byers, E. S., O'Sullivan, L. F., & Hughes, K. (2021). Sexual functioning of late adolescents and young adults in relationships: association with individual characteristics and relationship factors. *Sexual and Relationship Therapy*, 36:2-3, 178–197. (in English)

Derzhavni sanitarni normy ta pravyla «Polimerni ta polimervmisni materialy, vyroby i konstruktii, shcho zastosovuiutsia u budivnytstvi ta vyrobnytstvi mebliv. Hihienichni vymohy». Order of the Ministry of Health of Ukraine No. 1139 dated December 29, 2012. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0087-13#n15>. (in Ukrainian)

Havrylovska, K. P., Falkovska, L. M., & Muzychko, L. V. (2017). Sotsialne blahopoluchchia samotnykh zhinok u suchasnomu sviti [Social well-being of single women in the modern world]. *Likarska sprava*, 7(1144), 22–18. (in Ukrainian)

Havrylovska, K. P., & Pavliuk, I. M. (2021). Psykholohichni dobrobut zhinok iz riznym indeksom seksualnosti [Psychological well-being of women with different sexuality indices]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, (3), 45–50. Retrieved from <http://eprints.zu.edu.ua/33846/> (in Ukrainian)

Hrytsenok, L. I. (2020). Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii yak instrument zabezpechennia pidtrymky hromadskistiu osvitynykh zmin [Socio-psychological technologies as a tool for public support of educational changes]. *Perspektyvni napriamky rozvytku suchasnykh pedahohichnykh i psykholohichnykh nauk*. Collection of theses of the International Scientific and Practical Conference (Kharkov, February 7-8, 2020) Part 2 (p. 96–100). Kharkiv: Skhidnoukrainska orhanizatsiia «Tsentr pedahohichnykh doslidzhen». (in Ukrainian)

Karhina, N. V. (2018). Resursy ta chynnyky psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti [Resources and factors of a person's psychological well-being]. (Master's thesis). Pivdenoukrainskyi natsionalnyi pedohohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho. (in Ukrainian)

Konventsiiia pro prava dytyny [Convention on the Rights of the Child] (2023). Ratified by Resolution of the Verkhovna Rada No. 789-XII dated 27.02.91. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (in Ukrainian)

Konventsiiia pro prava osib z invalidnistiu (Konventsiiia pro prava invalidiv) [Convention on the Rights of Persons with Disabilities (Convention on the Rights of Persons with Disabilities)] (2006). Ratified by Law No. 1767-VI dated 12/16/2009.

(2006). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (in Ukrainian)

Pro osvitu [About education] (2017). *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, № 38-39, st. 380. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (in Ukrainian)

Pro profesiino-tehnicnu osvitu [About professional (vocational and technical) education]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, № 32, st. 215. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-vr#Text>

Pro zahalnu bezpechnist nekharchovoi produktsii [About the general safety of non-food products] (2011). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, № 22, st. 145. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2736-17#Text> (in Ukrainian).

Pro zahalnu seredniu osvitu [About general secondary education] (1999). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, № 28, st. 230. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14#Text> (in Ukrainian)

Pro zatverdzhennia Derzhavnykh sanitarnykh norm ta pravyl utrymannia terytorii naselenykh mist [On the approval of the State sanitary standards and rules for maintaining the territories of populated areas] (2011). Order of the Ministry of Health of Ukraine No. 145 dated March 17, 2011. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0457-11#Text> (in Ukrainian)

Pro zatverdzhennia Sanitarnoho rehlamentu dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [On the approval of the Sanitary Regulations for general secondary education institutions] (2020). Order of the Ministry of Health of Ukraine No. 2205 dated September 25. Retrieved from http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/77778/ (in Ukrainian)

Ryff, C. D. (2014). Psychological well-being revisited: advances in the science and practice of eudaimonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83(1), 10–28. (in English)

Ryff, C. D., & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69 (4), 719–727. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719> (in English)

ПРОБЕМИ РОЗРОБЛЕННЯ ТА АПРОБАЦІЇ СУЧАСНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ПОЛІТИКО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 316.6:159.923-054.7

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-146>

Каніболоцька Марія Сергіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
відділу психології спілкування,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-3608-3958>

mariakanib@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧУТТЯ ПРИЧЕТНОСТІ

Актуальність. Інтерес до вивчення почуття причетності зростає останнім часом у зв'язку з тим, що в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Росії на територію України багато громадян перемістилося або в межах самої країни, або виїхало за кордон. Громадяни, які вимушено покинули свою країну, відмовилися від налагодженого життя, відчуваються роз'єднаними зі своєю спільнотою, з одного боку, а з другого – постали перед необхідністю болочої та неминучої інтеграції в нове суспільство. Для того щоб повернути собі почуття причетності, вони намагаються долучатися до спільних справ, проявляють готовність щось робити на користь загалу, прагнуть відновити звичні зв'язки з групою, яку вони покинули. У зв'язку з тим, що наразі психологія не має науково обґрунтованого інструментарію вивчення почуття причетності, ми вирішили зробити огляд наявних зарубіжних методик, предметом аналізу яких є саме почуття причетності.

Метою статті є теоретичний аналіз психологічного інструментарію дослідження почуття причетності суб'єкта.

Методологія: теоретико-порівняльний аналіз психологічного інструментарію дослідження почуття причетності суб'єкта.

За результатами проведеного дослідження перекладено на українську мову та проаналізовано п'ять психологічних методик, а саме: опитувальник почуття причетності «SOBI»; шкалу соціального зв'язку; загальну шкалу причетності; індекс зв'язку зі спільнотою, індекс залученості сім'ї до школи;

короткий опитувальник «Почуття причетності в складних життєвих обставинах». Встановлено, що чотири вищепредставлені інструменти спрямовані на дослідження почуття причетності особи, яка перебуває у звичайних умовах, тоді як опитувальник «CSBS» розкриває особливості причетності суб'єкта, який перебуває в складних життєвих обставинах, таких, наприклад, як вимушена еміграція або тимчасовий прихисток.

Перспективи подальших досліджень вбачасмо в адаптації психологічного інструментарію для подальшого використання на українській вибірці, а також проведення порівняльного аналізу почуття причетності внутрішньо переміщених осіб і тих, хто знайшов тимчасовий прихисток в інших країнах унаслідок війни в Україні.

Ключові слова: емоційний зв'язок; почуття причетності; почуття спільності; соціальні зв'язки; суб'єктивне благополуччя.

Mariia S. Kanibolotska,

Ph. D. in Social Psychology, Senior Researcher

Department of psychology of communication,

Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-3608-3958>

mariakanib@gmail.com

THEORETICAL ANALYSIS OF INSTRUMENTS IN THE RESEARCH OF SENSE OF BELONGING

Introduction. Interest in the study of the sense of belonging has been growing recently because in the conditions of the full military invasion of Russia on the territory of Ukraine, many citizens either moved within the borders of the Motherland itself, or left abroad. Citizens, who left their country, gave up a settled life, began to feel disconnected from their community, on the one hand, and on the other – faced the need for painful and inevitable integration into a new society. In order to regain a sense of belonging, they try to get involved in common affairs, show a willingness to do something for the benefit of the community, and seek to restore familiar ties with the group they left. Because psychology currently lacks a scientifically based toolkit for studying the sense of belonging, we decided to review the existing foreign instruments, the subject of which is the sense of belonging itself.

The purpose of the article is a theoretical analysis of psychological instruments for researching the subject's sense of belonging.

Methods and methodology: theoretical and comparative analysis of psychological instruments for researching the subject's sense of belonging.

Results. Based on the of the conducted research, there were translated into Ukrainian and further analyzed five psychological methods, namely: the “SOBI” sense of belonging instrument; social connectedness scale; general belongingness scale; community connections index, index of family involvement in school; short

questionnaire “Challenged sense of belonging scale”. It is established that the four instruments presented above are aimed at researching the sense of belonging of a person who lives in normal conditions, while the questionnaire “CSBS” reveals the features of belonging of a subject who is in difficult life circumstances, such as, forced emigration.

Prospects for further research – in the adaptation of the psychological toolkit for further use on the Ukrainian sample, as well as conducting a comparative analysis of the sense of belonging of internally displaced people and those who found temporary shelter in other countries due to the war in Ukraine.

Keywords: emotional connection; sense of belonging; sense of community; social connections; subjective well-being.

Постановка проблеми. Потреба в причетності є фундаментальним бажанням людини формувати й підтримувати міцні міжособистісні стосунки, відчувати зв'язок з іншими, мати цінність для них. Почуття причетності, а також життєві виклики, що супроводжують прояв цього почуття в суб'єкта, привертають інтерес науковців. Актуальність цього напрямку дослідження зростає ще більше в умовах війни в Україні, вимушеного переселення українців за кордон та розриву їхніх звичних соціальних зв'язків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепт «причетність» досліджують науковці різних дисциплін, насамперед у соціології (Probyn, 1996; Davis, 2006), психології (Baumeister, & Leary, 1995; Hagerty, Lynch-Sauer & Patusky, 1992), і, навіть, у географії (Mackenzie, 2004). У межах кожної із цих дисциплін концепт «причетність» вивчають у контексті освітніх процесів, професійної ідентифікації, академічної успішності дітей, психічного здоров'я, сімейних зв'язків і стосунків, географічного місцезнаходження суб'єкта тощо. Зважаючи на широке дисциплінарне поле, у якому використовують концепт «причетність», актуалізується потреба в розробленні надійного та валідного інструментарію, завдяки якому можна більш глибоко дослідити цей концепт.

Загалом, як зазначають учені (Lukas, Jacobson, & Walther, 2021), коли йдеться про побудову інструментарію для дослідження причетності, слід спиратися на контекстний підхід. Адже різні контексти й умови, за яких виникає і розвивається в суб'єкта це почуття, накладають потім відбиток на те, як проявляється причетність. На сьогодні в зарубіжній психології накопичено достатньо методик та опитувальників, за якими можна дослідити почуття причетності в різних контекстах. Однак українські вчені досі не приділяли цьому питанню належної уваги, що, власне, і спонукало нас здійснити теоретичний огляд наявного зарубіжного інструментарію для подальшого емпіричного дослідження конструкта «почуття причетності».

Мета статті – теоретичний аналіз психологічного інструментарію дослідження почуття причетності суб'єкта.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до аналізу психологічного інструментарію, вважаємо за потрібне навести характеристики самого конструкта «почуття причетності»:

- він виходить за межі національної та культурної ідентичності, тобто є наскрізним і властивий усім суб'єктам;
- його прояв залежить від контексту і соціального досвіду суб'єкта;
- характеризується динамічністю емоційних процесів.

Проведений теоретичний аналіз зарубіжних джерел дав підстави виокремити відповідний методичний інструментарій, за допомогою якого вчені найчастіше вивчають концепт «причетність» у різних площинах:

1) опитувальник почуття причетності «SOBI», з англійської – «Sense of Belonging Instrument», який розробили Б. Хагерті і К. Патуски (Hagerty, & Patusky, 1995);

2) шкала соціального зв'язку, з англійської – «Social connectedness scale» (Lee, & Robbins, 1995);

3) загальна шкала причетності, з англійської – «General belongingness scale» (GBS) (Malone, Pillow, & Osman, 2012);

4) індекс зв'язку зі спільнотою, з англійської – «Community Connections Index» (Mancini et al., 2018) та індекс залученості сім'ї до школи Гувера-Демпси та Сендлера (Hoover-Dempsey, & Sandler, 2005);

5) короткий опитувальник «Почуття причетності в складних життєвих обставинах», з англійської – «Challenged Sense of Belonging Scale» (CSBS) (Lukas, Jacobson, Walther, & Hahn, 2021).

Перші чотири інструменти цього переліку спрямовані на дослідження причетності у звичайних умовах, але поза увагою залишаються емоції та життєвий досвід суб'єкта. Тоді як опитувальник «CSBS» дає змогу з'ясувати особливості причетності суб'єкта, який перебуває саме в нових і складних життєвих обставинах. Концептуальні та змістові засади опитувальника «CSBS» ми розкриємо далі, а наразі пропонуємо ознайомитися з опитувальником почуття причетності «SOBI» (Hagerty, & Patusky, 1995), який став основою для побудови таких психологічних інструментів дослідження почуття причетності.

1. Опитувальник почуття причетності «SOBI»

Автори опитувальника «SOBI» Б. Хагерті і К. Патуски стверджують, що почуття причетності являє собою унікальну концепцію психічного здоров'я, яка відрізняється від більш популярних свого часу концепцій самотності, відчуженості і соціальної підтримки. Учені вважають, що почуття причетності слід розуміти через «досвід особистої

участі в системі або оточенні, завдяки чому суб'єкт почувається невід'ємною частиною цієї системи чи середовища» (Hagerty, 1992, p. 173). Вони виокремили два визначальні складники почуття причетності:

- ціннісна участь, або досвід відчуття суб'єктом, що його цінують, відчувають у ньому потребу або приймають його, і
- відповідність, сприйняття того, що характеристики суб'єкта відповідають системі або середовищу. Це теоретичне підґрунтя забезпечило концептуальну основу для розроблення опитувальника почуття причетності «SOBI».

Отже, опитувальник почуття причетності «SOBI» являє собою психологічний інструмент, що складається з 27 пунктів і розподіляється на дві шкали. Шкала SOBI-P містить два параметри: ціннісну участь та відповідність середовищу, а шкала SOBI-A – антецеденти, або попередники почуттю причетності (те, що викликає бажання та здатність розвивати почуття причетності у суб'єкта). Шкала SOBI-P містить 18 пунктів, середнє значення за 4-бальною шкалою Лейкерта становить 55,54. Шкала SOBI-A складається з дев'яти пунктів; середнє значення тут становить 28,04. Достовірність змісту опитувальника оцінювала група експертів, внутрішню валідність і надійність перевіряли за допомогою серії повторних досліджень на трьох вибірках: студенти місцевих коледжів, пацієнти, які лікуються від депресії, та римо-католицькі черниці. Коефіцієнт внутрішньої узгодженості $\alpha > 0,94$. Змістове наповнення опитувальника почуття причетності «SOBI» представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Зміст опитувальника почуття причетності «SOBI»

Шкала SOBI-P	Шкала SOBI-A
Змінні	
1. Іноді я розмірковую, чи дійсно я відповідаю своєму середовищу.	2. Важливо, щоб тебе цінували інші.
3. Я не впевнений/-на, що відповідаю своїм друзям, їхньому оточенню.	4. Я відчував/-ла, що мене цінували, але це в минулому.
5. Вважаю себе невдахою.	6. Мені важливо, щоб я підходив.
7. Люди мене приймають.	9. У мене є важливі якості.
8. Я відчуваю себе частиною цілого.	12. Я працюють над тим, щоб відповідати.
10. Те, що я пропоную, цінує оточення.	14. Я хочу бути частиною подій навколо себе.

Шкала SOBI-P	Шкала SOBI-A
Змінні	
11. Я відчуваю себе аутсайдером.	17. Мені важливо, щоб мою думку цінували.
13. Мені нема місця в цьому світі.	21. Інші визнають мої сильні сторони.
15. Якби я зникнув на кілька днів, ніхто б цього не помітив.	26. Я хочу зробити себе відповідним/-ю своєму оточенню.
16. Я належу до мейнстріму суспільства.	
18. Я радше споглядаю життя, а не беру в ньому участь.	
19. Ніхто не прийде на мій похорон.	
20. Відчуваю себе безталанним.	
22. Мені нічого не підходить.	
23. Минуле і досвід людини – це різні речі.	
24. Це нормально – не бачитися з друзями і не дзвонити їм.	
25. Іноді я стою осторонь від важливих подій.	
27. Мене не цінують, я не важливий.	

2. Шкала соціального зв'язку

Наступним інструментом, яким вимірюють почуття причетності, є шкала соціального зв'язку. Ця шкала оцінює ступінь того, наскільки суб'єкт відчуває зв'язок з іншими в межах свого безпосереднього оточення. Цільова аудиторія – старшокласники віком від 14 до 18 років. Цей інструмент не містить субшкал. Скорочений перелік запитань наведено в таблиці 2. Шкала соціального зв'язку складається з 20 пунктів, бали у відповідях розподіляються за шкалою Лейкерта від 1 (абсолютно не погоджуюся) до 6 (цілковито погоджуюся). Пункти опитувальника з негативним значенням мають зворотний спосіб кодування. Бали підсумовуються; що вищий бал, то сильніший зв'язок з оточенням. Шкала соціального зв'язку має високу надійність (внутрішня узгодженість $\alpha > 0,92$).

Таблиця 2

Зміст шкали соціального зв'язку

Перелік тверджень	Оцінювання тверджень (1 – абсолютно не погоджуюся 6 – цілковито погоджуюся)					
	1	2	3	4	5	6
1. Я почуваюся відірваним від навколишнього світу.	1	2	3	4	5	6
2. Я не відчуваю справжню причетність навіть до людей, які мене оточують.	1	2	3	4	5	6
3. Я почуваюся байдужим.	1	2	3	4	5	6
4. Я не маю відчуття єднання зі своїми однолітками.	1	2	3	4	5	6
5. Я не відчуваю, що пов'язаний із кимось.	1	2	3	4	5	6
6. Я ловлю себе на думці, що втрачаю почуття зв'язку із суспільством.	1	2	3	4	5	6
7. Навіть серед моїх друзів немає почуття братерства/сестринства.	1	2	3	4	5	6
8. Я не відчуваю, що взаємодію з кимось.	1	2	3	4	5	6

3. Загальна шкала причетності

За основу загальної шкали причетності (з англійської – General belongingness scale, GBS) взято аналіз першоджерел щодо ключових слів, фраз, тем, пов'язаних із «причетністю», для створення пулу із 30 запитань, де 14 пунктів були позитивні та 16 – негативні (Malone, Pillow, & Osman, 2012). Група аспірантів перевірила ці твердження на чіткість, стислість і зрозумілість відповідно до предмета дослідження. Процедура подальшої факторизації змінних дала змогу залишити лише ті 12 тверджень, які мали найбільше навантаження і відповідали низці інших важливих емпіричних критеріїв. Валідність інструменту була високою – коефіцієнт альфа $\alpha > 0,95$. Пункти оцінювалися за допомогою 7-бальної шкали Лейкерта в діапазоні від «абсолютно не погоджуюся» до «цілковито погоджуюся». (Перелік запитань наведено в таблиці 3).

Таблиця 3

Зміст загальної шкали причетності

Перелік тверджень	Оцінювання тверджень, де 1 (абсолютно не погоджуюся) 7 (цілковито погоджуюся) * відмічено твердження, які мають зворотній спосіб кодування						
	1	2	3	4	5	6	7
1. Я відчуваю свою причетність, коли я поряд з іншими людьми.	1	2	3	4	5	6	7
2. Я маю міцні стосунки з родиною і друзями.	1	2	3	4	5	6	7
3. Я почуваюся аутсайдером.*	1	2	3	4	5	6	7
4. Мені здається, ніби людям байдуже до мене. *	1	2	3	4	5	6	7
5. Я відчуваю себе прийнятим іншими.	1	2	3	4	5	6	7
6. Я відчуваю відстороненість особливо в період сезонних відпусток, коли всі роз'їжджаються*	1	2	3	4	5	6	7
7. Я почуваюся відірваним від усього світу*	1	2	3	4	5	6	7
8. Я відчуваю свою причетність.	1	2	3	4	5	6	7
9. Коли поряд зі мною інші люди, я почуваюся зайвим*	1	2	3	4	5	6	7
10. За спільним столом для мене завжди знайдеться місце.	1	2	3	4	5	6	7
11. Я відчуваю зв'язок з іншими.	1	2	3	4	5	6	7
12. Друзі і родина не залучають мене до спільних справ*	1	2	3	4	5	6	7

Крім цього, автори опитувальника «GBS» Г. Мелоуні, Д. Піллоу та А. Осман перевірили, чи є зв'язок причетності з показниками опитувальника «Велика п'ятірка». За їхніми результатами, особи з високим рівнем екстраверсії та поступливості, з огляду на їхню схильність до підтримки позитивних міжособистісних і соціальних взаємин, мають також високий прояв почуття причетності. І навпаки:

досліджувани з високим рівнем нейротизму і такими негативним почуттями, як тривожність, депресія, вразливість, мають низький рівень почуття причетності. Отже, результати цього дослідження відбивають наявність прямого позитивного зв'язку між тенденцією до успішної соціальної взаємодії суб'єкта і високим показником почуття причетності.

4. Індекс зв'язку зі спільнотою та індекс залученості сім'ї до школи

Відповідно до теорії сімейних систем (Cox, & Paley, 1997; Minuchin, 1974), адаптацію дитини до освітнього середовища можна розглядати в контексті її причетності до сімейної системи, а також у контексті взаємних впливів у межах сімейних підсистем. У сімейній системі причетність означає почуття залученості в усі домашні справи, взаєморозуміння, задоволення від спільних занять, бажання проводити час разом. Високе почуття сімейної причетності захищає підлітків від емоційного стресу, злочинності, залежності та академічних проблем, водночас сприяє задоволеності життям та майбутньою професією. Низький рівень причетності до однолітків через відстороненість від груп або слабе членство в таких групах, коли в підлітка немає близьких дружніх стосунків – усе це може призводити до самотності та проблем із поведінкою.

Причетність до шкільного контексту також тісно пов'язана із психологічним благополуччям та академічними успіхами. Громада і сусідство також можуть надавати підліткам важливі екологічні ресурси під кутом зору причетності. Відчутна підтримка сусідів, зокрема, позитивно пов'язана із задоволеністю підлітків своїм життям.

Є думка, що чим більше буде соціальних контекстів, до яких суб'єкт відчуватиме причетність, тим більше шансів, що він матиме позитивні академічні показники та відчуватиме суб'єктивне благополуччя (Baumeister, & Leary, 1995). Дехто з дослідників дотримується «гіпотези заміщення»: якщо немає зв'язку в межах одного контексту, це може бути компенсовано міцними зв'язками в межах інших контекстів (Malone, & Pillow, 2012). Тобто міцний зв'язок з будь-яким контекстом сам по собі може бути захисним фактором, буферувати наслідки низької причетності в іншому контексті.

Негативні сімейні процеси, які, наприклад, часто супроводжують розлучення батьків, можуть (принаймні тимчасово) послаблювати у дітей почуття сімейної причетності. Зокрема, погіршувати або порушувати контакт з одним або обома батьками, що негативно відображається на академічній успішності дитини. Тому важливо розуміти, чи може і як саме позасімейне соціальне середовище позитивно, потенційно компенсувальним чином впливати на адаптацію дітей.

Під час досліджень відчуття зв'язку сім'ї зі шкільною спільнотою дитини вимірювали за допомогою «Індексу зв'язку зі спільнотою». Внутрішня узгодженість цього інструменту була високою ($\alpha=0,92$), тому відповіді було об'єднано і створено загальний рейтинг сімейного зв'язку зі спільнотою школи, діапазон якого від 14 до 56 балів. Цей інструмент складався із 14 запитань, відповіді оцінювалися згідно зі шкалою Лейкерта від 1 – «ніколи» до 4 – «часто». Запитання, наприклад, були такими:

– Чи відчуваєте Ви свою причетність до шкільного життя Вашої дитини?

– Чи можете Ви обговорити проблеми чи труднощі Вашої дитини з батьками чи вчителями шкільної спільноти, до якої належить Ваша дитина?

Такий показник, як участь сім'ї в навчальному процесі дитини, ми вимірювали за допомогою Індексу залученості до школи Гувера-Демпси і Сендлера (Hoover-Dempsey, & Sandler, 2005). Учасники відповідали на набір із шести запитань, які стосувалися рівня їхньої участі в шкільному житті дитини. Для відповідей використовувалася шкала Лейкерта від 1 – «ніколи» до 6 – «майже щодня». Індекс вимірював рівень участі батьків у таких подіях, як конференції для батьків/вихователів і вчителів, волонтерство, відвідування спеціальних заходів, дня відкритих дверей. Внутрішня узгодженість цього психологічного інструменту була помірно високою ($\alpha = 0,792$), тому відповіді об'єднали для створення загального рейтингу участі сім'ї (у діапазоні від 6 до 36 балів).

У дослідженнях щодо психічного стану мігрантів трапляється також посилення на концепт «почуття причетності». Для переміщених осіб і біженців зокрема раптове і вимушене порушення звичних обставин життя може призвести до «відключення» від звичних об'єктів/суб'єктів причетності. Крізь призму концепту «почуття причетності» наразі досліджують психічні та емоційні проблеми, з якими стикаються мігранти у своїй боротьбі за соціальну і культурну (пере)орієнтацію.

5. Шкала «Почуття причетності в складних життєвих обставинах»

У контексті вивчення міграційних проблем група зарубіжних учених (Lukas, Jacobsen, & Walther, 2021) створила інструмент для вимірювання почуття причетності в умовах життєвих викликів, пов'язаних з міграцією в іншу країну. Науковці виокремили ключові параметри причетності: зв'язок, участь, ідентифікацію та конгруентність, згідно з якими було створено коротку шкалу «Почуття причетності в складних життєвих обставинах». Достовірність цього інструменту науково перевірено на багатомовній рандомній вибірці, яку склали

3783 дорослі біженці – представники різних за національним і культурним походженням спільнот, які на момент дослідження перебували в Німеччині. Відповіді учасники надавали згідно зі шкалою Лейкерта (від 1 до 5 балів). Змістове наповнення шкали «Почуття причетності в складних життєвих обставинах» наведено в таблиці 4.

Таблиця 4

Зміст шкали «Почуття причетності в складних життєвих обставинах»

Структурні параметри почуття причетності	Змінні шкали «Почуття причетності в складних життєвих обставинах»
Ідентифікація	Мене турбує відчуття, що в цьому світі для мене немає місця.
Участь	Я не відчуваю, що взаємодію з кимось або з якоюсь групою.
Конгруентність	Я відчуваю, що наче розриваюся між світами.
Зв'язок	Я відчуваюся відірваним від оточення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснено переклад на українську мову зарубіжних психологічних методик, предметом дослідження яких є почуття причетності. Проведено теоретичний аналіз та узагальнення зарубіжного досвіду щодо використання психологічного інструментарію дослідження почуття причетності суб'єкта в різних площинах: як показник суб'єктивного благополуччя та сили зв'язку старшокласників з оточенням під час навчання у школі, як критерій соціалізації суб'єкта та його успішної інтеграції в нове середовище в контексті міграційних процесів. Уточнено структуру почуття причетності та його значення в адаптації до нових соціальних і культурних умов сімей, які шукають тимчасовий прихисток в інших країнах. Зокрема, визначено структурні параметри почуття причетності осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах: ідентифікація, участь, конгруентність, зв'язок. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в адаптації психологічного інструментарію для подальшого використання на українській вибірці, а також проведення порівняльного аналізу почуття причетності внутрішньо переміщених осіб і тих, хто знайшов тимчасовий прихисток в інших країнах унаслідок війни в Україні.

Список використаних джерел

Baumeister, R., & Leary, M. (1995). The Need to Belong: Desire for Interpersonal Attachments as a Fundamental Human Motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497–529. DOI:10.1037/0033-2909.117.3.497

Cox, M. J., & Paley, B. (1997). Families as systems. *Annual Review of Psychology*, 48, 243–267. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.48.1.243>

Davis-Yuval, N. (2006). Belonging and the politics of belonging. *Patterns of Prejudice*, 40 (3), 197–214. DOI: 10.1080/00313220600769331

Hagerty, B. M. et al. (1992). Sense of belonging: A vital mental health concept. *Archives of Psychiatric Nursing*, 6(3), 172–177. [https://doi.org/10.1016/0883-9417\(92\)90028-H](https://doi.org/10.1016/0883-9417(92)90028-H)

Hoover-Dempsey, K. et al. (2005). Why Do Parents Become Involved? Research Findings and Implications. *The Elementary School Journal*, 106(2), 105–130. <https://doi.org/10.1086/499194>

Lee, R. M., & Robbins, S. B. (1995). Measuring belongingness: The Social Connectedness and the Social Assurance scales. *Journal of Counseling Psychology*, 42(2), 232–241. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.42.2.232>

Lukas, M. et al. (2021). The Challenged Sense of Belonging Scale (CSBS) – a validation study in English, Arabic, and Farsi/Dari among refugees and asylum seekers in Germany. *Measurement Instruments for the Social Sciences*, 2–16. <https://doi.org/10.1186/s42409-021-00021-y>

Mackenzie, A. F. (2004). Place and the art of belonging. *Cultural Geographies*, 11(2), 115–137. <https://doi.org/10.1191/1474474004eu295oa>

Malone, G. P., Pillow, D. R., & Osman, A. (2012). General Belongingness Scale (GBS). *Personality and Individual Differences*, 52(3), 311–316 <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.10.027>

[Mancini, J. A., O'Neal, C. W., & Mallette, J. K. \(2018\). The Importance of Parents' Community Connections for Adolescent Well-being: An Examination of Military Families. *Community psychology*, 61\(1-2\), 204–207. <https://doi.org/10.1002/ajcp.12222>](#)

Minuchin, S.M., & Pillow, D. (1974). *Family Healing: Strategies for Hope and Understanding*. E-book: Everand.

Probyn, E. (1996). *Outside Belongings* (1996). London/New York: Routledge.

References

Baumeister, R., & Leary, M. (1995). The Need to Belong: Desire for Interpersonal Attachments as a Fundamental Human Motivation. *Psychological Bulletin*. 117(3). 497–529 DOI:10.1037/0033-2909.117.3.497. (in English)

Cox, M. J., & Paley, B. (1997). Families as systems. *Annual Review of Psychology*, 48, 243–267. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.48.1.243>. (in English)

Davis-Yuval, N. (2006) Belonging and the politics of belonging. *Patterns of Prejudice*, 40 (3), 197–214, DOI: 10.1080/00313220600769331. (in English)

Hagerty, B. M. et al. (1992). Sense of belonging: A vital mental health concept. *Archives of Psychiatric Nursing*, 6(3), 172–177. [https://doi.org/10.1016/0883-9417\(92\)90028-H](https://doi.org/10.1016/0883-9417(92)90028-H). (in English)

Hoover-Dempsey, K. et al. (2005). Why Do Parents Become Involved? Research Findings and Implications. *The Elementary School Journal*, 106(2), 105–130. <https://doi.org/10.1086/499194>. (in English)

Lee, R. M., & Robbins, S. B. (1995). Measuring belongingness: The Social Connectedness and the Social Assurance scales. *Journal of Counseling Psychology*, 42(2), 232–241. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.42.2.232>. (in English)

Lukas, M. et al. (2021). The Challenged Sense of Belonging Scale (CSBS) – a validation study in English, Arabic, and Farsi/Dari among refugees and asylum seekers in Germany. *Measurement Instruments for the Social Sciences*, 2–16. <https://doi.org/10.1186/s42409-021-00021-y>. (in English)

Mackenzie, A. F. (2004). Place and the art of belonging. *Cultural Geographies*, 11(2), 115–137. <https://doi.org/10.1191/1474474004eu295oa>. (in English)

Malone, G. P., Pillow, D. R., & Osman, A. (2012). General Belongingness Scale (GBS). *Personality and Individual Differences*, 52(3), 311–316 <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.10.027>. (in English)

[Mancini, J. A., O'Neal, C. W., & Mallette, J. K. \(2018\).](#) The Importance of Parents' Community Connections for Adolescent Well-being: An Examination of Military Families. *Community psychology*, 61(1-2), 204–207. <https://doi.org/10.1002/ajcp.12222>. (in English)

Minuchin, S.M., & Pillow, D. (1974). *Family Healing: Strategies for Hope and Understanding*. E-book: Everand. (in English)

Probyn, E. (1996). *Outside Belongings* London/New York: Routledge. (in English)

УДК 159.922:316.62

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-147>

Кравчук Світлана Леонтіївна

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-6951-1912>

757kravchuk@gmail.com

**ВАЛІДИЗАЦІЯ МЕТОДИКИ «ДІАГНОСТИКА МІЖСОБОВОГО
НЕПРОЩЕННЯ В БЛИЗЬКИХ СТОСУНКАХ» НА УКРАЇНСЬКІЙ
ВИБІРЦІ**

Актуальність дослідження визначається дефіцитом методик діагностики прощення в міжособових стосунках, важливістю пошуку ефективних способів емоційної регуляції в міжособових стосунках, неоднозначністю концепту «прощення» у психології, браком емпіричних досліджень у цьому напрямі, можливостями використання валідизованих методик у психологічній консультативній роботі і в дослідницьких цілях.

Метою статті є виявити та проаналізувати дослідницький потенціал методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, С. J. Sandage, Е. L. Worthington, С. W. Brown, Т. L. Hight (McCullough et al., 1998).

Методологія і наукові підходи. Перевірку валідності і надійності української версії методики здійснено на вибірці із 792 осіб (406 жінок і 386 чоловіків) віком від 18 до 60 років. Для перевірки конвергентної і дивергентної валідностей методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (McCullough et al., 1998) застосовано такі психодіагностичні методи: 1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення», автори: Л. Томпсон, Ч. Снайдер, Л. Хоффман (Thompson et al., 2005) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, & Сокур, 2018); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру», автори: Дж. В. Беррі, Е. Л. Уорthingтон, Л. Е. О'Коннор, Л. Парротт, Н. Г. Уейд (Berry et al., 2005; Кравчук, 2020); 3) методика «Особистісна агресивність і конфліктність», автори: Є. Ільїн, П. Ковальов.

Результати. Методика «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (McCullough et al., 1998) є інформативним психодіагностичним інструментом, який може бути рекомендовано до використання в психологічній консультативній роботі і в дослідницьких цілях. Методика характеризується хорошою внутрішньою узгодженістю і ретестовою надійністю.

Висновки. Емпіричні результати свідчать про належні конструктну, конвергентну, дивергентну валідності методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, S. J. Sandage, Е. L. Worthington, S. W. Brown, Т. L. Hight.

Ключові слова: прощення; готовність пробачати; валідність; надійність; психодіагностичний інструментарій.

Svitlana L. Kravchuk

candidate of psychological sciences, associate professor
Associate Professor of the Department
of Psychodiagnostics and Clinical Psychology,
Kyiv National University named after Taras Shevchenko,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6951-1912>
757kravchuk@gmail.com

**VALIDATION OF THE QUESTIONNAIRE «DIAGNOSTICS
OF INTERPERSONAL UNFORGIVENESS IN CLOSE
RELATIONSHIPS» ON THE UKRAINIAN SAMPLE
OF RESPONDENTS**

The relevance. The lack of methods for diagnosing forgiveness in interpersonal relationships, the importance of finding effective ways of emotional regulation in interpersonal relationships, the ambiguity of the concept of «forgiveness» in psychology, the lack of empirical research in this direction, the possibility of using validated methods in psychological counseling work and for research purposes determine the relevance of the research problem.

The purpose of the article is to identify and analyze the research potential of the questionnaire «Diagnosis of interpersonal unforgiveness in close relationships» by М. Е. McCullough, К. С. Rachal, S. J. Sandage, Е. L. Worthington, S. W. Brown, Т. L. Hight (McCullough et al., 1998).

Methodology and scientific approaches. Validity and reliability of the Ukrainian version of the method was checked on a sample of 792 people (406 women and 386 men) aged 18 to 60. In order to check the convergent and divergent validities of the questionnaire «Diagnosis of interpersonal unforgiveness in close relationships» (McCullough et al., 1998), the following psychodiagnostic methods were used: 1) the questionnaire «Scale of deep readiness to forgive» (authors: L. Thompson, C. Snyder, L. Hoffman (Thompson et al., 2005)) adapted by E. L. Nosenko and A. V. Sokur (Nosenko, Sokur, 2018); 2) questionnaire «Forgiveness scale as a character trait» (authors: J. W. Berry, Е. L. Worthington, L. E. O'Connor, L. Parrott, N. G. Wade (Berry et al., 2005; Kravchuk, 2020)); 3) the technique «Personal aggressiveness and conflict» (authors E. Ilyin, P. Kovalev).

The results. The questionnaire «Diagnosis of interpersonal unforgiveness in close relationships» (McCullough et al., 1998) appears as an informative

psychodiagnostic tool. This questionnaire can be used in psychological counseling work and for research purposes. The questionnaire has good internal consistency and retest reliability. **Conclusions.** Empirical results indicate adequate construct, convergent, and divergent validity of the questionnaire «Diagnostics of interpersonal unforgiveness in close relationships» M. E. McCullough, K. C. Rachal, S. J. Sandage, E. L. Worthington, S. W. Brown, T. L. Hight.

Keywords: forgiveness; willingness to forgive; validity; reliability; psychodiagnostic toolkit.

Постановка проблеми. У практичній психології вивчення прощення в міжособовій взаємодії зумовлене важливістю пошуку ефективних способів емоційної регуляції.

Феномен прощення відіграє важливу роль у забезпеченні психічного здоров'я особистості. Емпірично визначено, що особи, які не навчилися прощати, мають значно більше психічних захворювань, пов'язаних зі стресом (VanderWeele, 2018). Виявлено, що самопрощення знижує ризик виникнення симптомів посттравматичних розладів і суїцидальних намірів (Lijo, 2018).

У практиці психотерапії і психологічного консультування свідома переробка й зміна свого ставлення до кривдника та ситуації образи сприяють психологічному благополуччю (Maltby et al., 2001; McCullough, & Witvliet, 2002; Worthington, & Sandage, 2016).

На сьогодні в Україні концептуальна розробленість феномену прощення є недостатньою, бракує емпіричних досліджень у цьому напрямі.

Актуальність дослідження визначається дефіцитом методик діагностики прощення в міжособових стосунках, неоднозначністю концепту «прощення» у психології, можливостями використання валідизованих методик у психологічній консультативній роботі і в дослідницьких цілях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури показав, що вчені наразі не мають єдиного погляду на концептуалізацію феномену прощення. Феномен прощення розглядають як дію, моральний акт, відповідь, здібності, особистісну диспозицію, особистісний смисл, психічний стан, характеристики соціальних одиниць, прийняття іншого, активне подолання негативного ставлення до кривдника та вираження щодо нього позитивного ставлення (Heider, 1958; Wiesenthal, 1969; Ricoeur, 1983; Smedes, 1984; Enright, 1996; Arendt, 1998; Emmons, 2000; Baskin, & Enright, 2004; Derrida, 2005; Wade, & Worthington, 2005; Berry, et al., 2005; Hall, & Fincham, 2005; Lijo, 2018).

У зарубіжній психології представлено стрес- і-копінг-модель прощення (Worthington et al., 2000; Strelan, & Covic, 2006; Harper et al.,

2014), процесуальну модель (Fitzgibbons, 1986; Baskin, & Enright, 2004) та еволюційну модель (McCullough, 2001) прощення.

На думку J. W. Berry (Berry, et al., 2005), E. Mullet, & M. Girard (2000), прощення доцільно розглядати як диспозиційну рису, частковий прояв та результат механізмів соціального пізнання особи, оскільки здатність до прощення базується на усвідомленні власних емоцій та здатності керувати ними, а також на здатності і готовності проявляти емпатію щодо кривдника.

R. Emmons (2000) розглядає прощення як особистісний конструкт високого рівня, коли особи мають такі характеристики: можливість бути сприйнятливими до обставин, які зменшують гнів; наявність навичок контролювання емоцій; емпатія; смиренність; доброзичливість і прагнення перебувати в гармонійних стосунках.

Згідно з F. Heider (1958), прощення доцільно розглядати як вибір особи відмовитися від мстивої поведінки.

R. Enright (1996) вважає, що, пробаючи, скривджена особа визнає, що дії кривдника були і будуть завжди несправедливими. На думку R. Enright, прощення вимагає відмови скривдженої особи від гніву та образи. У дослідженнях E. L. Worthington та ін. (2007) також показано, що прощення кривдника передбачає відпущення негативних переживань, таких як гнів, ненависть, сум, образа тощо.

X. Арендт розглядає прощення в термінах вчинку і вважає, що прощення є подвійним феноменом, який належить і до публічного простору, і до сфери особистого буття (Arendt, 1998). Суперечність знімається тим, що в основі подвійності лежить одне уявлення про автора прощення. Арендт вважає, що прощення одного вчинку є можливістю здійснення нових дій у спільному житті, принципом звільнення від наслідків минулого тієї особи, яка прощає, і тієї особи, яку прощають, а також різновидом дії з-іншими-і-для-іншого (Arendt, 1998). На думку Арендт, прощення є актом, який залежить від плуральності (plurality) людського буття та реалізується в спільному житті. На думку дослідниці, прощення є не типовою дією, а подією, що розриває каузальну структуру спільності, певним винятком з публічного простору, необхідним водночас для його функціонування. Арендт виступає проти застосування до воєнних злочинів принципу колективної відповідальності, оскільки він передбачає забуття їхніх акторів.

П. Рікер розглядає прощення з позиції питання про самість (Ricoeur, 1983). Дослідник аналізує проблему прощення через пошук відповідей на питання про суб'єкта-автора прощення і про самість винної особи. Джерелом прощення, на думку Рікера, є суб'єктність. Він вважає, що і в тих, хто прощає, і в тих, кого прощають, потрібно бачити

особистостей, яким властиві ознаки самоті. Рікер розглядає прощення як акт усвідомлення постійної можливості переродження особистості, але разом з тим наголошує на неможливості прощення злочинів проти людяності.

J. North (1987), R. Enright (2001) зазначають, що прояв прощення в міжособових стосунках у загальному вигляді можна визначити як рішення, по-перше, відмовитися від негативних думок, емоцій і поведінкових проявів щодо кривдника, який незаслужено образив особу, по-друге, заохочувати позитивні думки, поведінкові прояви та емоції щодо того ж кривдника.

Прощення в міжособових стосунках ми розглядаємо як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму та інших негативних переживань, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, і заміни негативних переживань/почуттів до кривдника більш нейтральними, і, нарешті, позитивними, зокрема терпимістю, проявами емпатії у вигляді співчуття, співпереживання, милосердя, що супроводжуються позитивними думками щодо кривдника і припиненням його/її засудження.

На нашу думку, у цьому контексті надзвичайно важливого значення набуває необхідність розроблення певного методичного інструментарію.

Мета статті: виявити і проаналізувати дослідницький потенціал методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, С. J. Sandage, Е. L. Worthington, S. W. Brown, Т. L. Hight (McCullough et al., 1998).

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми здійснили адаптацію методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» (McCullough et al., 1998). Методика складається з 18 питань і містить три шкали: помста, уникання і доброзичливість. За кожним питанням представлено п'ять варіантів відповідей за шкалою Лайкерта.

Ми скористалися технікою подвійного перекладу методики: з мови оригіналу на українську мову і з української мови на мову оригіналу. Для підтвердження змістової валідності ми запросили до участі в роботі п'ятьох експертів – професорів і доцентів університетів, у яких напрямки досліджень пов'язані з проблематикою міжособових стосунків, духовності, просоціальної поведінки, агресії, цінностей. Експерти оцінювали актуальність, правильність формулювання і важливість використання кожного питання.

Перевірка валідності і надійності української версії методики проводилася на вибірці із 792 осіб (406 жінок і 386 чоловіків) віком від 18 до 60 років.

Участь у дослідженні була повністю добровільною. У будь-який момент учасники могли відмовитися від подальшої участі. Дані було зібрано анонімно в офлайн- та онлайнному режимах (через Google Forms).

Для підтвердження конструктивної валідності методики ми застосували експлораторний факторний аналіз, спрямований на визначення факторної структури методики. Критерій адекватності вибірки Кайзера–Мейєра–Олкіна становить 0,94; критерій сферичності Бартлетта $p < 0,001$. Обидва критерії свідчать про достатню адекватність факторного аналізу.

За методом обертання Варимакс з нормалізацією Кайзера і за критерієм «кам'янистого осипу» виокремлено такі три фактори: *перший* фактор (F1) з власним значенням 8,847 пояснює 49,15% дисперсії змінних; *другий* фактор (F2) дістав власне значення 2,214 і пояснює 12,30% дисперсії змінних; *третій* фактор (F3) із власним значенням 1,603 пояснює 8,91% дисперсії змінних.

Три фактори разом пояснюють 70,360% дисперсії змінних. Факторні навантаження наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Факторні навантаження
(N = 792)

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Перший фактор (F1) Уникання	Пункт 6	0,802
	Пункт 7	0,820
	Пункт 8	0,789
	Пункт 9	0,777
	Пункт 10	0,813
	Пункт 11	0,802
	Пункт 12	0,804
Другий фактор (F2) Помста	Пункт 1	0,820
	Пункт 2	0,810
	Пункт 3	0,725
	Пункт 4	0,831
	Пункт 5	0,814

Фактори	Номери пунктів	Факторні навантаження
Третій фактор (F3) Доброзичливість	Пункт 13	0,607
	Пункт 14	0,709
	Пункт 15	0,707
	Пункт 16	0,630
	Пункт 17	0,804
	Пункт 18	0,798

Отримані результати факторного аналізу, зокрема три виокремлені фактори і факторні навантаження пунктів, свідчать про емпіричне підтвердження концептуальної структури методики. Отже, виокремлено три основні фактори: уникання, помста, доброзичливість.

Ми здійснили перевірку надійності шкал методики за коефіцієнтом альфа Кронбаха, а також провели дослідження, щоб оцінити внесок кожного пункту у внутрішню узгодженість шкал на основі аналізу надійності за коефіцієнтом альфа Кронбаха. У таблиці 2 наведено результати аналізу коефіцієнтів альфа Кронбаха за шкалами методики.

Таблиця 2

Статистики надійності
(N = 792)

Шкали	Альфа Кронбаха	Альфа Кронбаха, заснована на стандартизованих пунктах	Кількість пунктів
Помста	0,899	0,902	5
Уникання	0,941	0,941	7
Доброзичливість	0,877	0,875	6

Коефіцієнти альфа Кронбаха (від 0,88 до 0,94) для всіх трьох шкал свідчать про прийнятну внутрішню узгодженість шкал методики. Кореляції пунктів шкали із сумарним балом наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

**Статистики співвідношення пункту
із сумарним балом**

Шкали	Номери пунктів	Кореляція пункту із сумарним балом	Альфа Кронбаха при видаленні пункту
Помста	Пункт 1	0,726	0,882
	Пункт 2	0,779	0,870
	Пункт 3	0,734	0,885
	Пункт 4	0,744	0,880
	Пункт 5	0,792	0,867
Уникання	Пункт 6	0,787	0,933
	Пункт 7	0,831	0,929
	Пункт 8	0,776	0,934
	Пункт 9	0,770	0,935
	Пункт 10	0,810	0,931
	Пункт 11	0,844	0,928
	Пункт 12	0,817	0,931
Доброзичливість	Пункт 13	0,627	0,865
	Пункт 14	0,766	0,841
	Пункт 15	0,762	0,841
	Пункт 16	0,574	0,873
	Пункт 17	0,738	0,846
	Пункт 18	0,731	0,848

Як свідчать отримані результати, представлені в таблиці 3, простежуються явно виражені кореляції всіх пунктів шкал із сумарним балом.

У таблиці 4 представлено інформацію про середні арифметичні значення, стандартні відхилення для всіх пунктів методики «Діагностика міжособового непростощення в близьких стосунках».

Таблиця 4

**Статистичні показники для пунктів методики
«Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках»
(N = 792)**

Шкали	Номери пунктів	Середнє значення	Стандартне відхилення
Помста	Пункт 1	2,01	1,163
	Пункт 2	1,90	1,204
	Пункт 3	2,57	1,429
	Пункт 4	1,72	1,062
	Пункт 5	1,93	1,226
Уникання	Пункт 6	3,42	1,393
	Пункт 7	3,19	1,443
	Пункт 8	3,68	1,349
	Пункт 9	3,45	1,329
	Пункт 10	3,30	1,350
	Пункт 11	3,22	1,418
	Пункт 12	3,52	1,335
Доброзичливість	Пункт 13	3,17	1,237
	Пункт 14	3,00	1,467
	Пункт 15	3,13	1,442
	Пункт 16	2,90	1,162
	Пункт 17	2,75	1,291
	Пункт 18	2,92	1,256

У таблиці 5 наведено показники середнього арифметичного значення, дисперсії і стандартного відхилення для шкал методики.

Таблиця 5

**Статистики шкал методики
«Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках»
(N = 792)**

Шкали	Середнє значення	Дисперсія	Стандартне відхилення
Помста	10,13	26,626	5,160
Уникнення	23,78	68,362	8,268
Доброзичливість	17,86	38,470	6,202

Ретестова надійність обраховувалася за даними 204 учасників загальної вибірки дослідження (105 жінок і 99 чоловіків), які заповнили бланк методики повторно з інтервалом у чотири тижні. Значення коефіцієнтів кореляцій Ч. Спірмена за шкалами методики встановлено в діапазоні від 0,83 до 0,93 ($p < 0,001$).

Для підтвердження конкурентної валідності методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» ми скористалися такими психодіагностичними методами: 1) опитувальник «Шкала глибинної готовності до пробачення», автори: L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, & Сокур, 2018); 2) опитувальник «Шкала прощення як риси характеру», автори: J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005; Кравчук, 2020); 3) методика «Особистісна агресивність і конфліктність», автори: Є. Ільїн, П. Ковальов.

Ми виявили зворотний значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника непростення (сума балів за показниками помсти, уникання, а також недобррозичливості – зворотним підрахунком балів за шкалою доброзичливості) з інтегральним показником опитувальника «Шкала глибинної готовності до пробачення» авторів L. Y. Thompson, C. R. Snyder, L. Hoffman, S. T. Michael, H. N. Rasmussen, L. S. Billings, L. Heinze, J. E. Neufeld, H. S. Shorey, J. C. Roberts, D. E. Roberts (Thompson et al., 2005) в адаптації Е. Л. Носенко і А. В. Сокур (Носенко, & Сокур, 2018). Коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена за двома інтегральними показниками дорівнює $-0,68$ ($p < 0,001$).

Також емпірично виявлено зворотний значущий кореляційний зв'язок інтегрального показника непростення з інтегральним показником за опитувальником «Шкала прощення як риси характеру» авторів J. Berry, E. Worthington, L. O'Connor, L. Parrott, N. Wade (Berry et al., 2005). Коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена за двома інтегральними показниками дорівнює $-0,65$ ($p < 0,001$).

Виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок показника помсти з показником схильності до мстивості за методикою Є. Ільїна і П. Ковальова «Особистісна агресивність і конфліктність». Коефіцієнт кореляції Ч. Спірмена за двома показниками дорівнює $0,76$ ($p < 0,001$).

Практична і соціальна значущість дослідження. Практичне і соціальне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані в процесі подальшого дослідження проблеми прощення, а також у психологічному консультуванні і психотерапії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Методика «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках» авторів М. Е. McCullough, К. С. Rachal, С. J. Sandage, Е. L. Worthington, S. W. Brown, Т. L. Hight (McCullough et al., 1998) є інформативним психодіагностичним інструментом, який може бути рекомендований до використання в психологічній консультативній роботі і в дослідницьких цілях.

Методика характеризується хорошою внутрішньою узгодженістю і ретестовою надійністю. Отримані емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність українськомовної версії методики «Діагностика міжособового непростення в близьких стосунках».

Перспективи подальших досліджень убачаємо у визначенні соціально-психологічних чинників прощення залежно від його видів та різної модальності.

Список використаних джерел

Кравчук, С. Л. (2020). Валідація опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» на українській вибірці. *Проблеми сучасної психології*, 1(17), 212–219.

Носенко, Е. Л., & Сокур А. В. (2018). Шкала глибинної готовності до пробачення: опис та адаптація. *Journal of Psychology Research*, 24(7), 112–123.

Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.

Baskin, T. W., & Enright, R. D. (2004). Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*, 82(1), 79–90. [doi: 10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x](https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x)

Berry, J. W., Worthington, E. L., O'Connor, L. E., Parrott, L. I., & Wade, N. G. (2005). Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*, 73, 1–43.

Derrida, J. (2005). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Taylor & Francis.

Emmons, R. A. (2000). Personality and forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen. *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 156–175). New York: Guilford Press.

Enright, R. D. (1996). Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and Values*, 40, 107–126.

Enright, R. D. (2001). *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC: American Psychological Association.

Fitzgibbons, R. P. (1986). The cognitive and emotive use of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 23(4), 629–633. doi: [10.1037/h0085667](https://doi.org/10.1037/h0085667)

Hall, J. H., Fincham, F. D. (2005) Self-forgiveness: The stepchild of forgiveness research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(5), 621–637.

Harper, Q., Worthington, E. L., Griffin, B. J., Lavelock, C. R., Hook, J. N., Vrana, S. R., & Greer, C. L. (2014). Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*, 70(12), 1158–1169. doi: 10.1002/jclp.22079

Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. N.Y.: Wiley.

Lijo, K. J. (2018). Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*, 8(3), 342. doi: 10.4172/2161-0487.1000342

Maltby, J., MacAskill, A., & Day, L. (2001). Failure to forgive self and others: a replication and extension of the relationship between forgiveness, personality, social desirability and general health. *Personality and Individual Differences*, 30, 881–885. doi: 10.1016/S0191-8869(00)00080-5

McCullough, M. E (2001). Forgiveness: Who Does It and How Do They Do It? *Current Directions in Psychological Science*, 10(6), 194–197. doi: [10.1111/1467-8721.00147](https://doi.org/10.1111/1467-8721.00147)

McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Brown, S. W., & Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1586–1603.

McCullough, M. E., & Witvliet, C. V. (2002). The psychology of forgiveness. *Handbook of Positive Psychology*, 2, 446–455.

Mullet, E., Girard, M. (2000). Developmental and cognitive points of view on forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E., *Thoresen. Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 111–132). New York: Guilford Press..

North, J. (1987). Wrongdoing and Forgiveness. *Philosophy*, 62 (242), 499–508.

Ricoeur, P. (1983). Action, Story and History: On Re-reading The Human Condition. *Salmagundi*, 60, 60–72.

Smedes, L. B. (1984). *Forgive and forget: Healing the hurts we don't deserve*. New York: Harper & Row.

Strelan, P., Covic, T. (2006). A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25(10), 1059–1085. doi: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059

Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N. et al. (2005). Dispositional forgiveness of self, thers, and situations. *Journal of Personality*, 73, 313–360. doi: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x

VanderWeele, T. J. (2018). Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*, 108(2), 189–190. doi: [10.2105/AJPH.2017.304210](https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304210)

Wade, N. G., & Worthington, E. L. (2005). In search of a common core: a content analysis of interventions to promote forgiveness. *Psychotherapy*, 42, 160–177. doi: 10.1037/0033-3204.42.2.160

Wiesenthal, S. (1969). *The Sunflower: On the Possibilities and Limits of Forgiveness*. New York: Shocken Books.

Worthington, E. L. Jr., Kurusu, T. A., Collins, W., Berry, J. W., Ripley, J. S., & Baier, S. N. (2000). Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 28(1), 3–20. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001>

Worthington, E. L., & Sandage, S. J. (2016). *Forgiveness and Spirituality in Psychotherapy: A Relational Approach*. Washington, DC: American Psychological Association.

Worthington, E. L. Jr., Witvliet, C. V. O., Pietrini, P., & Miller, A. J. (2007). Forgiveness health, and well-being: A review of evidence for emotional versus decisional forgiveness, dispositional forgiveness, and reduced unforgiveness. *Journal of Behavioral Medicine*, 30, 291–302.

References

Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press. (in English)

Baskin, T. W., & Enright, R. D. (2004). Intervention Studies on Forgiveness: A Meta-Analysis. *Journal of Counseling & Development*, 82(1), 79–90. doi: [10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x](https://doi.org/10.1002/j.1556-6678.2004.tb00288.x) (in English)

Berry, J. W., Worthington, E. L., O'Connor, L. E., Parrott, L. I. & Wade, N. G. (2005). Forgivingness, vengeful rumination, and affective traits. *Journal of Personality*, 73, 1–43. (in English)

Derrida, J. (2005). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. London: Taylor & Francis. (in English)

Emmons, R. A. (2000). Personality and forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen, *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 156–175). New York: Guilford Press. (in English)

Enright, R. D. (1996). Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness. *Counseling and Values*, 40, 107–126. (in English)

Enright, R. D. (2001). *Forgiveness Is a Choice: A Step-by-Step Process for Resolving Anger and Restoring Hope*. Washington, DC: American Psychological Association. (in English)

Fitzgibbons, R. P. (1986). The cognitive and emotive use of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 23(4), 629–633. doi: [10.1037/h0085667](https://doi.org/10.1037/h0085667) (in English)

Hall, J. H., & Fincham, F. D. (2005) Self-forgiveness: The stepchild of forgiveness research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 24(5), 621–637. (in English)

Harper, Q., Worthington, E. L., Griffin, B. J., Lavelock, C. R., Hook, J. N., Vrana, S. R., & Greer, C. L. (2014). Efficacy of a workbook to promote forgiveness: a randomized controlled trial with university students. *Journal of Clinical Psychology*, 70(12), 1158–1169. doi: 10.1002/jclp.22079 (in English).

Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal Relations*. N.Y.: Wiley. (in English)

Kravchuk, S. L. (2020). Validyzatsiia opytuvalnyka «Shkala proshhennia jak rysy kharakteru» na ukraïnskii vybirtsi [Validation of the survey «Scale of forgiveness as a measure of character» in the Ukrainian region]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 1(17), 212–219. (in Ukrainian)

Lijo, K. J. (2018). Forgiveness: Definitions, Perspectives, Contexts and Correlates. *Journal of Psychology & Psychotherapy*, 8(3), 342. doi: 10.4172/2161-0487.1000342 (in English)

Maltby, J., MacAskill, A., & Day, L. (2001). Failure to forgive self and others: a replication and extension of the relationship between forgiveness, personality, social desirability and general health. *Personality and Individual Differences*, 30, 881–885. doi: 10.1016/S0191-8869(00)00080-5 (in English)

McCullough, M. E (2001). Forgiveness: Who Does It and How Do They Do It? *Current Directions in Psychological Science*, 10(6), 194–197. doi: [10.1111/1467-8721.00147](https://doi.org/10.1111/1467-8721.00147) (in English)

McCullough, M. E., Rachal, K. C., Sandage, S. J., Worthington, E. L., Brown, S. W., & Hight, T. L. (1998). Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 1586–1603. (in English)

McCullough, M. E., & Witvliet, C. V. (2002). The psychology of forgiveness. *Handbook of Positive Psychology*, 2, 446–455. (in English)

Mullet, E., & Girard, M. (2000). Developmental and cognitive points of view on forgiveness. In M. E. McCullough, K. I. Pargament, & C. E. Thoresen, *Forgiveness: Theory, research, and practice* (pp. 111–132). New York: Guilford Press. (in English)

North, J. (1987). Wrongdoing and Forgiveness. *Philosophy*, 62(242), 499–508. (in English)

Nosenko, E. L., & Sokur, A. V. (2018). Shkala hlybynnoi gotovnosti do probachennia: opys ta adaptatsiia [The deep readiness-to-forgiveness scale: description and adaptation]. *Journal of Psychology Research*, 24 (7), 112–123. (in Ukrainian)

Ricoeur, P. (1983). Action, Story and History: On Re-reading The Human Condition. *Salmagundi*, 60, 60–72. (in English)

Smedes, L. B. (1984). *Forgive and forget: Healing the hurts we don't deserve*. New York: Harper & Row. (in English)

Strelan, P., Covic, T. (2006). A Review of Forgiveness Process Models and A Coping Framework to Guide Future Research. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25(10), 1059–1085. doi: 10.1521/jscp.2006.25.10.1059 (in English)

Thompson, L. Y., Snyder, C. R., Hoffman, L., Michael, S. T., Rasmussen, H. N. et al. (2005). Dispositional forgiveness of self, others, and situations. *Journal of Personality*, 73, 313–360. doi: 10.1111/j.1467-6494.2005.00311.x (in English)

VanderWeele, T. J. (2018). Is Forgiveness a Public Health Issue? *American Journal of Public Health*, 108(2), 189–190. doi: [10.2105/AJPH.2017.304210](https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304210) (in English)

Wade, N. G., & Worthington, E. L. (2005). In search of a common core: a content analysis of interventions to promote forgiveness. *Psychotherapy*, 42, 160–177. doi: 10.1037/0033-3204.42.2.160 (in English)

Wiesenthal, S. (1969). *The Sunflower: On the Possibilities and Limits of Forgiveness*. New York: Schocken Books. (in English)

Worthington, E. L. Jr., Kurusu, T. A., Collins, W., Berry, J. W., Ripley, J. S., & Baier, S. N. (2000). Forgiving usually takes time: A lesson learned by studying interventions to promote forgiveness. *Journal of Psychology and Theology*, 28(1), 3–20. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/2000-15404-001> (in English)

Worthington, E. L., & Sandage, S. J. (2016). *Forgiveness and Spirituality in Psychotherapy: A Relational Approach*. Washington, DC: American Psychological Association. (in English)

Worthington, E. L. Jr., Witvliet, C. V. O., Pietrini, P., & Miller, A. J. (2007). Forgiveness health, and well-being: A review of evidence for emotional versus decisional forgiveness, dispositional forgiveness, and reduced unforgiveness. *Journal of Behavioral Medicine*, 30, 291–302. (in English)

Проблеми політичної психології

Обговорюються методологічні аспекти прогнозування економічної поведінки індивідів і спільнот, дослідження соціальної згуртованості та інші теоретико-методологічні проблеми політичної психології. Аналізується вплив різних видів ідентичностей на динаміку ставлення до влади, проживання екзистенційних загроз під час війни, формування політичних та економічних орієнтації молоді. Досліджуються напрями нормативного, технічного, методичного забезпечення підтримання психологічного добробуту дітей та дорослих у кризовий період та в умовах зовнішньої військової агресії. Представлено аналіз та результати апробації інструментарію політико-психологічних досліджень в українському контексті.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [ред. колегія: О. В. Полунін, Т. М. Траверсе, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Талком, 2023. – Вип. 14 (28). – 192 с. – ISSN2411-1449.

Режим доступу до електронної версії:
<https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/15/15>

Problems of Political Psychology

The authors discuss methodological aspects of forecasting the economic behavior of individuals and communities, the study of social cohesion, and other theoretical and methodological problems of political psychology. They also analyze the influence of different types of identities on the dynamics of attitudes towards the authorities, the experience of existential threats during the war, and the formation of political and economic orientations of youth. The directions of normative, technical, and methodical maintenance of the psychological well-being of children and adults in the crisis and war period are investigated. The issue presents the analysis and results of the approbation of the tools of political-psychological research in the Ukrainian context.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Problems of Political Psychology. Special issue on European integration : collection of scientific essays / Association of Political Psychologists of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine; [Editorial Board: O. V. Polunin, T. M. Traverse, I. G. Batrachenko, etc.]. – Kyiv : Talkom, 2023. – Issue 14 (28). – 192 p. – ISSN2411-1449.

Electronic edition here: <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/15/15>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ№ 22185-12085 ПР від 24.06.2016 р.

Літературний редактор: *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

E-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 28.12.2023 р.

Ум. авт. арк. 10,0

Тираж 300 пр

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»

03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
тел/факс: +380 44424-4069, 424-56-26
E-mail: ukraine.vdk@email.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 17.05.2013 р.